Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BRÂNCUȘ, GRIGORE
ISTORIA CUVINTELOR/ Grigore Brâncuș .
București: Editura Fundației *România de Mâine*, 2004.
212 p.; 20,5 cm.
Bibliogr.
ISBN 973-582-906-1

811.135.1

UNIVERSITATEA *SPIRU HARET*
FACULTATEA DE LIMBA ȘI LITERATURA ROMÂNĂ

GRIGORE BRÂNCUȘ

Cătălinei, alergând într-un picior pentru [illegible] [illegible] a unui [illegible] „bogdaproste", cu toată dragostea
Gr. Brâncuș
8 apr. 2004

ISTORIA CUVINTELOR

UNITATE DE LIMBĂ ȘI CULTURĂ ROMÂNEASCĂ

ediția a II-a

EDITURA FUNDAȚIEI *ROMÂNIA DE MÂINE*
București, 2004

Cuvânt înainte

Termenii pe care i-am analizat aici fac parte din vocabularul fundamental moştenit din latină. Există însă câteva excepţii: moş, inclus în lista noastră, provine din substratul traco-dac; pentru plai, originea autohtonă e doar probabilă. A citi, vorbă şi război au descendenţă slavă, dar prezenţa lor în grupul cuvintelor studiate de noi e motivată de raporturile semantice pe care le au cu a scrie, respectiv cuvânt şi pace, termeni latini.

Unele cuvinte (frumos, pasăre, popor etc.) sunt cunoscute numai în dacoromână, adică lipsesc din dialectele româneşti sud-dunărene, ori au semnificaţii uşor diferite în cele două mari zone dialectale, de la sud şi nord de marele fluviu.

Fiecare articol conţine, pe lângă cuvintele-titlu, o mulţime de alte unităţi lexicale, atrase în cadrul cercetării cuvântului de bază prin fenomene de analogie, sinonime, omonime, derivare, compunere etc. În unele cazuri (grâu, furcă, mână) am dat liste lungi de cuvinte care alcătuiesc câmpuri semantice. Se alătură la acestea un număr mare de echivalente lexicale din alte limbi romanice sau balcanice. Dat fiind caracterul popular şi istoric al lexicului cercetat de noi, preferinţele comparative s-au îndreptat cu precădere spre limba albaneză, a cărei înrudire originară cu substratul românesc este unanim recunoscută.

Alegerea termenilor nu este întâmplătoare, ci în funcţie de anumite criterii, atât lingvistice cât şi extralingvistice.

După cum se ştie, elementele lexicale din stratul primar al limbii au o mare bogăţie de semnificaţii, se caracterizează prin evoluţii (fonetice, gramaticale, semantice) foarte importante, reflectă realităţi vechi ale istoriei noastre.

Am preferat cuvintele a căror examinare istorică pune în lumină unitatea limbii şi a culturii populare româneşti, îndeletnicirile noastre străvechi, diferitele practici, obiceiuri, atribute morale, instituţii populare etc.

Analizele noastre sunt, de fapt, modele al căror rol este acela de a arăta că, pe această cale metodologică, cercetarea lingvistică poate contribui la crearea unei imagini generale asupra formelor de viaţă, materială şi spirituală, a poporului nostru de-a lungul istoriei sale.

Româna a evoluat, de la origini până astăzi, potrivit unor tendinţe de tip latin, manifestate, iniţial, în latina populară; de aici permanenta unitate a românei, o unitate în spirit latin, menţinută necontenit de unitatea grupurilor sociale româneşti. Aceasta este o constatare care se desprinde din cele mai multe cercetări reunite în acest volum.

Am stăruit, de asemenea, asupra ideii de stabilitate a comunităţilor româneşti nord-dunărene în cursul evului mediu; continuitatea românească pe teritoriul vechii Dacii apare ca un fenomen istoric de necontestat. Aria Transilvaniei, împreună cu Oltenia şi Banatul, reprezintă vatra străveche a limbii

şi poporului român, zona de intensitate maximă a romanizării. Spaţiul de formare a limbii şi poporului român s-a extins însă, de timpuriu, în zonele de câmpie (grâu); *păstoritul şi agricultura sunt ocupaţiile de seamă ale strămoşilor noştri.*

Revărsările de populaţie românească (mai ales prin transhumanţă pastorală) s-au produs pe versantele sudice şi estice ale Carpaţilor (plai).

Unii termeni (moş, bătrân) *exprimă raporturi fundamentale privind dreptul de proprietate asupra pământului statornicit pe baza filiaţiei paterne, ceea ce presupune existenţa comunităţilor stabile, continuitatea îndelungată a aşezărilor sociale pe teritoriul nord-dunărean.*

Creştinismul se infiltrează foarte devreme în Dacia; terminologia de bază a religiei creştine, adoptată de dacoromâni, este de origine latină.

Termenii de cultură (carte, a scrie) *par să se fi innobilat ca termeni religioşi, ceea ce explică menţinerea lor.*

Am reţinut în cercetarea noastră şi cuvinte care exprimă aspecte ale civilizaţiei rurale străvechi (furcă, rost *etc.*) *sau trăsături morale ale poporului nostru* (om, nuntă *etc.*).

Am acordat o atenţie deosebită acelor elemente lexicale care ascund urme ale mentalităţii lumii preromane din Dacia.

În fruntea cărţii am dat un studiu de sinteză asupra unităţii limbii române considerată din perspectivă istorică şi în raport cu evoluţia socială. Analizele care urmează sunt concretizări ale ideilor din acest studiu.

Sperăm că pentru materia cuprinsă în această carte vor fi interesaţi nu numai specialiştii în lingvistică, istorie, etnologie, folclor etc., ci şi un public mai larg de cititori.

La ediţia a II-a

Ediţia întâi a acestei cărţi a apărut în 1991 la Editura Coresi şi s-a bucurat de o bună primire din partea criticii de specialitate. Analizele pe care le-am propus ni se par valabile şi astăzi, după mai bine de un deceniu de la publicarea cărţii. Ele exprimă vederile noastre asupra evoluţiei cuvintelor, a legăturilor vocabularului cu viaţa socială, economică şi spirituală a vorbitorilor, în general cu experienţa istorică a poporului român. În această nouă ediţie, materia este refăcută substanţial. Am operat modificări importante atât la studiul introductiv consacrat unităţii limbii, cât şi la articolele propriu-zise. Am introdus, în ordinea alfabetică a „dicţionarului", 17 articole noi: alb, albină, anotimp, primăvară, a bate, bătrân, bun, cal, dor, inimă, măr, parte, Paşti, pădure, soare, strugure, unire, *cuvinte, care ca şi cele precedente, provin din fondul primar al limbii. Am dezvoltat bibliografia cu titluri noi.*

Sperăm că şi această nouă ediţie va fi în acord cu exigenţele cititorilor.

Cătălina Ioana Vătăşescu a urmărit cu atenţie elaborarea acestei cărţi şi a făcut numeroase sugestii şi observaţii, pentru care îi mulţumim cu recunoştinţă.

G.B.

UNITATEA LIMBII ROMÂNE

Definită genealogic, româna este latina vorbită necontenit în zona Carpaţilor şi a Dunării de Jos; este o limbă vorbită cu conştiinţa continuităţii în timp, de la colonizarea romană până astăzi, o limbă care se situează, în toate fazele evoluţiei ei, în opoziţie cu celelalte limbi din sud-estul Europei (*cf.* Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1986, p. 75.).

Se ştie că în epoca de geneză a limbii se produc cele mai multe transformări, în special fonetice. Aceasta s-a întâmplat cu latina de după perioada latinei vulgare, în primele secole de existenţă a limbilor romanice. Şi în cazul românei, cele mai numeroase modificări fonetice (cu urmări însemnate în plan morfologic) au avut loc până prin sec. al VII-lea – al VIII-lea (deci în perioada românei comune).

Antoine Meillet considera că evoluţia rapidă a latinei populare din această perioadă iniţială a limbilor romanice se explică prin factori externi: declinul civilizaţiei antice şi destrămarea Imperiului. Se pot adăuga aici vicisitudinile ulterioare ale istoriei, de exemplu, în cazul românei, năvălirile barbare, de aproape un mileniu, care au produs la indivizii vorbitori „stări afective" cu rol important în schimbarea limbii. E posibil ca bogăţia românei populare (o infinitate de valori stilistico-afective) să fi fost determinată, cel puţin parţial, de experienţa istorică îndelungată a contactului cu lumea migratoare din părţile noastre.

În epoca de evoluţie dinamică a limbii (faţă de alte epoci, cu evoluţie mai lentă) intervine şi faptul, foarte important, al schimbării bazei de articulaţie. Popoarele cucerite, care îşi însuşesc latina, aveau alte deprinderi articulatorii decât cele italice; şi traco-dacii deprind latina cu posibilităţile lor de articulaţie. Adaptarea latinei la noua bază de articulaţie s-a produs în cursul câtorva generaţii, al câtorva secole, când s-a desăvârşit amestecul etnic traco-roman. În această perioadă de bilingvism are loc intervenţia substratului, care se manifestă în baza de articulaţie şi în baza psihologică a limbii (*cf.* Al. Philippide, OR, II, p. 245 ş.u.).

În Dacia şi în cele două Moesii latinitatea lingvistică a fost conservată cu mai multă fidelitate decât în Occident, fapt care trebuie pus pe seama caracterului popular şi colocvial al latinei din această arie laterală a Romaniei: se dezvoltă mult cazul vocativ, apar construcţii prepoziţionale emfatice ori discontinue de felul: *mi-a dat mie, mă vede pe mine*, se extinde cumulul de mărci gramaticale (desinenţe, sufixe, alternanţe, articol), determinarea devine redundantă în structuri de tipul *omul cela bunul* şi, la fel, negaţia în: *nu a plecat nimeni, nu vede nimic*, la timpurile verbului se creează desinenţe de număr şi persoană (deci inutilitatea pronumelui-subiect), apar alternanţe în radical ca elemente hipercaracterizatoare, se dezvoltă formulele de adresare, sintaxa are caracteristici populare (coordonarea şi construcţiile prepoziţionale în flexiunea cazuală), vocabularul a pierdut termenii citadini de felul lui *pater, mater, via, villa, platea*, se dezvoltă sensuri populare, familiare la cuvinte ca *placenta, blanditia, adjutorium, incipere* etc.; latina din Dacia devine, deci, idiomul unor comunităţi sociale cu forme de cultură şi de civilizaţie tipic populare (*cf.* Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, 2, 1978, p. 11 ş.u.). Mai exact, latina se acomodează psihologiei vorbitorilor indigeni, deprinderilor de comunicare ale acestora. Vor fi contribuit la aceasta, fără îndoială, izolarea timpurie de centrele novatoare din aria romanică occidentală şi, în consecinţă, acţiunea neînfrânată a substratului.

Aşa cum rezultă din studiul inscripţiilor şi din comparaţia istorică a idiomurilor romanice, latina vulgară din primele secole ale erei noastre era o limbă relativ unitară, o limbă omogenă, cu variaţii regionale puţin semnificative, inerente pentru o limbă vorbită pe un teritoriu atât de vast. Elementul militar a fost hotărâtor în menţinerea unităţii şi impunerea latinei în procesul romanizării. „Unitatea latinei vulgare – scrie Al. Rosetti – este admisă ca o dogmă ce nu suferă dezminţire şi ea s-a menţinut atât timp cât puterea centrală a avut posibilitatea să impună o limbă comună întregului Imperiu Roman, adică până la sfârşitul secolului al IV-lea pentru Imperiul de Orient şi sfârşitul secolului a VI-lea [.....] pentru provinciile occidentale" (*id.*, p. 87).

În Dacia, ultimul teritoriu cucerit, unificarea politică (şi, implicit, lingvistică), realizată în timpul regelui Decebal, crea condiţii favorabile latinei de a se menţine ca limbă comună, unitară. E posibil ca şi traca, substratul românei, să fi fost o limbă unitară. Vorbită de triburi numeroase şi pe un teritoriu vast, aceasta va fi avut anumite

divergenţe dialectale, pe care, în stadiul actual al cunoştinţelor noastre, nu le putem remarca. Teza lui Vladimir Georgiev („Linguistique balkanique", Sofia, II, p. 2) că limba dacă ar fi diferită de tracă, se întemeiază pe criterii fragile. Materialul toponimic examinat de învăţatul bulgar ar duce cel mult la concluzia că dacomoesiana ar fi fost faţă de tracă în raport dialectal, idee susţinută pe vremuri de B.P. Hasdeu şi reţinută, între alţii, de Al. Rosetti.

Sub stăpânirea romană s-a continuat, de fapt, procesul de unificare statală şi lingvistică, început, în alte forme, de regii localnici. Prin aceste condiţii istorice şi lingvistice se explică dinamismul romanizării în Dacia şi impunerea, ca un fapt normal, a latinei ca limbă oficială. Însuşirea latinei de către populaţia autohtonă este consecinţa cea mai importantă a romanizării acestei provincii.

Fizionomia latinei dunărene nu poate fi considerată completă fără împrumuturile din substratul traco-dac, care îi conferă acesteia un caracter specific. Trebuie precizat că fondul autohton al românei are aceleaşi trăsături esenţiale ca fondul latin, proprii unui idiom popular.

E de presupus că influenţa autohtonă asupra latinei, petrecută în condiţiile speciale de bilingvism al populaţiei indigene, a avut un caracter, în general, uniform. Chiar dacă unele cuvinte de origine traco-dacă păstrate în română aveau circulaţie teritorială restrânsă, ele au devenit generale prin latină. Elementele de fonetică şi de morfologie atribuite substratului sunt cunoscute în toate zonele româneşti.

Tendinţele care defineau latina populară şi-au dovedit vitalitatea în Dacia şi în cele două Moesii nu numai prin rezistenţa lor structurală, ci şi prin aceea că, foarte probabil, cel puţin unele dintre ele, erau în acord cu anumite predispoziţii ale limbii traco-dacilor; altfel, e greu de crezut că s-ar fi putut generaliza cazurile izolate prin care se manifestau tendinţele latineşti. De exemplu, există suficiente dovezi că transformarea în *ş* a dentalei *s* urmată de iot a fost o tendinţă romanică mai activă în ariile periferice ale Romaniei. Se pare chiar că geto-dacii aveau în sistemul consonantic un sunet de felul lui *ş*. Hidronimele majore în *-ş*: *Argeş, Timiş, Criş, Mureş, Someş*, apar la autorii greci şi latini în transcrieri aproximative cu *s* ori *si*: *Marisos, Marisia*. Rolul foarte important pe care l-au avut vocalele anterioare şi iotul în romanica dunăreană, palatalizând consoanele, se datoreşte, foarte probabil, acţiunii substratului. În afară de apariţia lui *ş*, trebuie explicată în acelaşi fel provenienţa africatelor şi, probabil, a palatalelor *n, l* din româna comună. Unor tendinţe ale latinei dunărene sprijinite de acţiunea substratului le datorăm, de asemenea,

fenomene ca: vocala *ă* (explicată prin tendința generală de închidere a vocalelor neaccentuate sau în poziție nazală), opoziția de forță a celor două feluri de *r*, rostirea cu vibrații a lui *n* intervocalic (rotacism), modul particular de organizare a genului neutru, sincretismul cazual, encliza articolului definit, construcțiile analitice de viitor etc. Ca metodă de cercetare, ne servim de comparația cu albaneza (o limbă care are în constituția ei primară o componentă tracă). Apelăm, totodată, la alte idiomuri indo-europene și, bineînțeles, la repertoriile de reminiscențe din tracă și iliră.

Oprindu-ne asupra celui mai important dintre fenomenele înșirate aici, postpunerea articolului hotărât, trebuie spus că prin influența substratului se poate explica preferința pentru schema structurală substantiv + adjectiv care stă la baza enclizei lui *ille* devenit morfem al determinării. E un fapt dovedit de multă vreme că în albaneză encliza articolului datează încă din perioada de influență latină.

Numeralul cardinal de la *unsprezece* la *nouăsprezece* e compus din elemente latine dar după un model nelatin: *unus super decem*. În albaneză structura e aceeași: *njëmbëdhjetë* (lit. *unus super decem*), explicabilă, în ambele limbi, ca un calc al unei probabile construcții din substratul preroman. Ipoteza împrumutului slav e greu de acceptat: aromâna ar fi păstrat în acest caz urme latine: *undecim, duodecim* etc. ca în Romania occidentală. Mai mult, aromâna, care a moștenit pe *viginti*, unitate a numărării vigesimale, a aplicat procedeul cu *super* și la numeralele de la *douăzeci și unu* la *douăzeci și nouă*: *unsprăyiyinț*, *dauăsprăyiyinț* etc.

Despre vocabularul autohton al limbii române s-a scris enorm, mai cu seamă că unii lingviști refuză să accepte urmele substratului în fonetică și în morfologie. E de admis, în general, că româna a moștenit din traco-dacă cca. 90 de cuvinte, aproape toate legate de viața rustică (pastorală și câmpenească) a românilor. Trebuie precizat că aceste cuvinte au intrat în latina dunăreană în procesul bilingvismului populației indigene și de aici le-a moștenit româna. Aceste cuvinte au un comportament de evoluție identic cu al cuvintelor latinești (v. pe larg *Vocab.*). Multe dintre ele lipsesc din româna sud-dunăreană. Numărul lor este în raport invers proporțional cu vitalitatea dialectului: lipsesc 23 în aromână, 41 în meglenoromână și 64 în istroromână. Aceeași este și soarta elementelor latinești. De fapt, nu e vorba de dispariții propriu-zise, ci de substituții lexicale relativ târzii. Cercetarea raporturilor de sinonimie cu termenii intrați mai târziu în

limbă (din greacă, albaneză, turcă, sârbo-croată, bulgară, italiană) ne arată că în variantele sudice ale românei numărul elementelor din substrat era mult mai mare decât astăzi, poate chiar egal cu cel din dacoromână. Lexicul traco-dac al românei de astăzi era răspândit pe întregul teritoriu pe care se vorbea româna comună, atât la nordul, cât și la sudul Dunării. Dispariția (mai exact, substituția) multora dintre aceste elemente este o consecință a bilingismului (chiar multilingvismului) și a poziției precare a dialectelor românești sud-dunărene în raport cu poziția „oficială" a celorlalte idiomuri balcanice.

Într-un studiu din 1910 (*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen, în Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft*, Halle, 1910, p. 17-75, republicat, după ediția franceză din 1937, *Études de linguistique roumaine*, București, p. 64-120, și în versiunea românească: Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 55-101), Sextil Pușcariu a comparat variantele unui text din cele patru dialecte românești arătând că „nu e posibil să nu recunoști în acest text una și aceeași limbă. Nu numai «legea fonetică», ci și «excepțiile» ei se întâlnesc, dacă ele sunt vechi, aceleași în cele patru dialecte de bază. Corespondențele sunt atât de izbitoare, încât suntem siliți să atribuim românilor, înaintea separării celor patru dialecte de azi, o regiune unitară de conviețuire. În această regiune, circulația a putut răspândi în toate direcțiile inovațiile lingvistice". (în versiunea românească a operei citate, la p. 59). Pușcariu a revenit mereu la problema unității limbii române, ca de exemplu în *Limba română*, I, 1940, p. 232: „Toate trăsăturile caracteristice ale limbii române, tot ce deosebește limba română de limba latină, pe de o parte și de celelalte limbi romanice pe de altă parte, se regăsește în câteși patru dialecte". El remarcă, de asemenea, faptul că toate cele patru dialecte se dezvoltă potrivit acelorași „tendințe generale" de tip latin, care „în totalitatea lor se pot considera ca formând caracterul național al limbii noastre" (*ibid.*, p. 244). „Pe de altă parte – adaugă Pușcariu – faptul că cele mai caracteristice trăsături ale limbii române se găsesc în toate dialectele e o dovadă că în epoca de formație a limbii române strămoșii noștri nu erau încă despărțiți, că între cei ce vorbeau românește exista o comunitate geografică" (*ibid.*, p. 244). Problema e reluată de Al. Rosetti, în termenii pe care îi implică limba ca fenomen social. Româna își menține caracterul unitar de la o fază de evoluție la alta: „Unitatea românei comune presupune existența de raporturi sociale frecvente între grupuri [...]. Unitatea de civilizație a românilor, în epoca de comunitate, oglindită în unitatea limbii, este un fapt de o mare importanță pentru dezvoltarea ulterioară a românei; limba comună, formată atunci, și-a

menţinut omogenitatea într-o aşa măsură, încât divergenţele dialectale din sânul dacoromânei sunt minime, iar deosebirile faţă de grupul aromân nu sunt de natură să împiedice trecerea uşoară de la un sistem lingvistic la altul, unitatea originară a grupurilor fiind şi astăzi aparentă" (*Istoria limbii române*, Bucureşti, 1986, p. 359). Ideea că în română se menţine caracterul unitar originar, continuându-se cu fidelitate structurile gramaticale latineşti, este formulată cu claritate şi de I. Coteanu: „Influenţa slavă a dat limbii române, în special vocabularului, o înfăţişare deosebită la prima vedere de a celorlalte limbi romanice. Sistemele parţiale care formează structura ei gramaticală continuă însă fără întreruperea sistemelor latineşti originare, aproape toate modificările lingvistice petrecute între secolele al V-lea şi al VIII-lea regăsindu-se, sub o formă sau alta, în latina dunăreană târzie" (*Introducere* la opera colectivă *Istoria limbii române*, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 15-16). Faptul că este posibil ca prin comparaţia dialectelor şi raportarea la latină să se reconstruiască o variantă unitară postlatină, pe care o numim română comună, se întemeiază pe unitatea atât a dialectelor cât şi a latinei dunărene. Emil Petrovici, înşirând trăsăturile comune ale celor patru dialecte ale limbii române, subliniază faptul că acestea „indică existenţa în trecut a unui aspect unitar al romanicii orientale, foarte deosebit de acela al tuturor celelalte limbi romanice, inclusiv al dalmatei. Aspectul acesta, reconstituit, al romanicei orientale, nu poate fi numit mai potrivit decât româna comună, iar cele patru varietăţi principale ale ei nu pot fi considerate altfel decât ca dialecte ale limbii române" (studiul *Unitatea dialectală a limbii române*, în vol. E. Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponomie*, Editura Academiei, 1970, p. 95). Chiar fenomenul separării dialectelor (şi, implicit, a grupurilor sociale din trunchiul etnic român comun) nu poate fi conceput în afara ideii de unitate a românei. Din cercetările dialectale comparative întreprinse în lingvistica românească, rezultă că „primii care s-au detaşat de blocul român comun au fost aromânii, iar ultimii care s-au desprins de dacoromâni au fost istroromânii" (Petrovici, *op. cit.*, p. 98). Cele mai multe trăsături comune dacoromâna le are „cu istroromâna, apoi cu meglenoromâna şi mai puţine cu aromâna. Aceasta indică ordinea cronologică a separării dialectelor sud-dunărene de dacoromână. Primul s-a detaşat dialectul aromân, iar ultimul cel istroromân" (*ibid.*, p. 101).

Unitatea românei comune se continuă în dacoromână, idiom a cărei unitate dialectală a fost deseori remarcată. Deosebirile dintre graiurile dacoromânei sunt neimportante; ele sunt de natură fonetică şi lexicală şi numai în mod excepţional ating nivelul gramaticii. Hărţile atlaselor noastre lingvistice oglindesc cu claritate unitatea limbii

populare. „Limba română, spre deosebire de celelalte limbi romanice, are un caracter mult mai unitar, fapt care a fost subliniat în repetate rânduri" (B. Cazacu şi R. Todoran, *Lexicul dacoromân. Trăsături specifice şi arii lexicale*, Bucureşti, 1965, p. 20-21 – lecţie în cadrul cursurilor de vară ale Universităţii din Bucureşti –; se reţine aici şi un citat remarcabil din Karl Jaberg, *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des dacorumänischen Sprachgebietes*, în „Vox Romanica", V, 1940, p. 51: „Particularitatea domeniului lingvistic dacoromân şi implicit a ALR este condiţionată de unitatea socială a populaţiei dominant agricole, de relativ puţin pronunţata deosebire dintre limba naţională şi dialecte, de surprinzătoarea – în comparaţie cu Romania centrală – omogenitate a dialectelor").

Comparată cu celelalte limbi romanice, româna apare ca o limbă extraordinar de unitară. Marius Sala a analizat trăsăturile de structură pe care româna le are în comun cu celelalte limbi romanice, pe cele care există numai în română, precum şi pe cele care lipsesc din română dar există în Romania occidentală, observând că faptele care aparţin „celor trei categorii caracterizează toate variantele dialectale româneşti". „Nu există nici un element de structură important pe care să-l fi luat vreun grai dacoromânesc din limbile moderne învecinate pe baza căruia să putem afirma că unitatea limbii române realizată într-un lung proces istoric ar fi fost afectată" (Marius Sala, *Unitatea limbii române din perspectivă romanică*, în vol. colectiv *Limba română şi varietăţile ei locale*, editat de Academia Română, Bucureşti, 1995, p. 117).

Eugenio Coseriu (*Unitatea limbii române – planuri şi criterii*, în acelaşi volum colectiv al Academiei Române, p. 11 ş.u.) a arătat că, în perspectivă romanică, „unitatea limbii române este superioară, la fiecare nivel, unităţii altor limbi romanice şi, uneori, superioară tuturor celorlalte limbi romanice" (p. 17). Prin nivele ale limbii, marele lingvist are în vedere limba istorică (el este aici în acord cu Puşcariu), limba comună (raportată în exclusivitate la dacoromână) şi limba standard (numită de el şi limbă exemplară, „un fel de limbă comună a limbii comune", „un ideal de limbă", „în parte realizare şi în parte proiect", p. 12).

O constatare importantă privind unitatea toponimică a României a făcut Iorgu Iordan, în monumentala sa operă *Toponomia românească*, Bucureşti, 1963: „Între nomenclatura topică din România Veche şi aceea a ţinuturilor de peste munţi nu există absolut nici o deosebire" (p. 14). Şi mai departe: „Nu numai normele aplicate de români la crearea toponimicelor sunt pretutindeni identice, dar şi cuvintele utilizate de ei

în acest scop prezintă, de obicei, o asemănare surprinzătoare, care confirmă şi ea constatarea că limba românească posedă o unitate puţin cunoscută altor idiome romanice" (*ibid.*).

Caracterul unitar al românei, pe care lingviştii l-au verificat prin exerciţii de confruntare a textelor dialectale şi a materialului cartografiat cu trăsăturile limbii naţionale, fusese exprimat pentru prima oară în epoca modernă de B.P. Hasdeu, ca argument puternic împotriva roeslerianismului. Sub pana retorică a marelui nostru învăţat, unitatea limbii române, care reflectă unitatea spirituală românească din vremea dacilor până astăzi, capătă proporţiile unui adevărat miracol al istoriei: „Un exemplu fără păreche în analele lumii – scrie el – sunt zece milioane [de români] presărate în trei, patru sau cinci provincii [...], totuşi vorbind pretutindeni o singură limbă nedialectizată. Galia, Italia, Spania, Germania, Britania au giargoane peste giargoane. Antica Eladă, atât de mică, era toată numai dialecte. Dacia Traiană – nicidecum" (*Istoria critică a românilor*, ed. I, Bucureşti, 1873, p. 488, cea dintâi ripostă hotărâtă dată lui R. Roesler, care, *în Romänische Studien*, Leipzig, 1871, contesta vehement ideea continuităţii româneşti la nordul Dunării).

Contactul românei cu limbile balcanice „a verificat" forţa de rezistenţă a latinităţii ei. Deşi s-a dezvoltat izolat de celelalte idiomuri romanice, româna şi-a dovedit, cum spune Al. Graur (*La romanité du roumain*, Bucureşti, 1965), vitalitatea tendinţelor originare latineşti, rezistenţa structurilor specifice latineşti, capacitatea de asimilare a elementelor străine. Apariţia unor structuri gramaticale datorate acestor raporturi sunt, la o analiză mai aprofundată, în acord cu tendinţele generale ale latinei vulgare din Dacia continuate în română. De exemplu, generalizarea construcţiilor cu conjunctivul, în locul infinitivului, s-a petrecut în sensul preferinţelor pentru analitism, pe care le manifestă, de regulă, un limbaj popular, concret, aşa cum era româna comună.

Asimilarea în masa românească a slavilor de pe teritoriul de la nordul Dunării este interpretată ca „a doua romanizare" (I. Coteanu, *Originile limbii române*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, p. 56), de fapt a treia, dacă ţinem seama şi de asimilarea de către romanici a triburilor de daci liberi. În plan lingvistic, acest proces, efectuat în sensul invers faţă de prima romanizare, căci localnicii i-au romanizat pe nou-veniţi, exprimă forţa de asimilare de către română a elementelor aloglotice şi, implicit, rezistenţa structurilor originare latineşti. Faptul că românii au asimilat triburile de slavi stabilite pe teritoriul patriei noastre se explică prin aceea că ei erau şi foarte

numeroşi şi cu o cultură şi civilizaţie superioare faţă de slavi. Dacă la venirea acestora ar fi fost un vid în teritoriul nostru actual, românii „rătăcind" prin sudul Dunării, acest teritoriu ar fi devenit de limbă şi de cultură slavă, ceea ce, evident, nu s-a întâmplat. Influenţa slavă este uniformă asupra limbii române.

O civilizaţie rustică, lipsa centrelor culturale în epoca veche, transhumanţa pastorală (în general legăturile continue dintre grupurile sociale din toate provinciile româneşti), un feudalism „slab" în raport cu cel occidental sunt factori externi care au favorizat menţinerea permanentă a unităţii spirituale şi, implicit, lingvistice a românilor. La acestea se adaugă faptul că româna s-a dezvoltat într-o arie laterală a romanităţii, ca idiom latin într-o vecinătate nonromanică. Afirmarea puternică a identităţii originare poate fi interpretată, aşadar, şi ca o consecinţă a evoluţiei ei într-o zonă înconjurată de toate părţile de limbi diferite ca origine. Contactul strâns, uneori chiar intim, al românilor cu popoarele învecinate a determinat conservarea cu tenacitate a latinităţii limbii, a unităţii ei. Condiţiile geografice (arcul Carpaţilor, marile cursuri de apă) în care a fost sortită viaţa poporului român, precum şi îndeletnicirile sale fundamentale: păstoritul (de care e legat procesul de transhumanţă) şi agricultura au fost ideale pentru păstrarea nealterată a unităţii lingvistice originare şi pentru asigurarea stabilităţii şi continuităţii poporului în teritoriul străvechi al formării sale.

*

Primele încercări de teoretizare a ideii de unitate etnică şi lingvistică românească aparţin, după cum se ştie, marilor cronicari din secolul al XVII-lea, lui Grigore Ureche, Miron Costin, Stolnicului Cantacuzino şi, puţin mai târziu, lui Dimitrie Cantemir. Textele acestor învăţaţi au fost mereu comentate, punându-se în lumină convingerile lor că „de la Râm ne tragem" şi că limba noastră este continuatoarea limbii latine. Miron Costin vorbeşte de originea comună a românilor de pretutindeni: „locuitorii ţărâi noastre Moldovei şi Ţărâi Munteneşti şi rumânii din ţinuturile ungureşti .... toţi un neam şi o dată descălecaţi sânt" (M. Costin, *Let.*, p. 241). De regulă, numele etnic indică originea unui popor, fapt pe care, în cazul românilor, Miron Costin l-a întrevăzut cu claritate, arătând că *rumân* este un cuvânt „de moşie", adică moştenit: numele „cel drept de moşie ieste rumân", pentru moldoveni, munteni şi pentru „toţi aceia din ţările ungureşti", adică din Transilvania

şi Maramureş (*op. cit.*, p. 269). Cuvintele pe care cronicarii le dau ca exemple de latinitate a vocabularului sunt, în general, corecte, deşi raportările etimologice nu sunt întotdeauna exacte. Cele şapte cuvinte date, la întâmplare, de Gr. Ureche (p. 61), sunt ilustrative: *pâine, carne, găină, muiere, femeie* (*femina*!), *părinte* (*pater*!), *nostru*. În listele întocmite de Miron Costin (*Cronica polonă*, în *Opere*, p. 213), din cele 87 de substantive şi verbe doar şase sunt neconcordante etimologic cu latina: *gură, buză, humă, roşiu, poftesc, priesc*; două sunt însă de origine latină (*gură, roşu*), iar unul din substrat (*buză*). De reţinut concluzia marelui cărturar: „Cea mai strălucită dovadă a acestui popor, de unde se trage, este limba lui, care este adevărată latină, stricată [= evoluată, transformată], ca italiana ... Întreaga temelie a vorbirii şi până astăzi se ţine pe limba latină" (*op. cit.*, p. 212). De mare importanţă este şi observaţia privitoare la românii sud-dunăreni: „În Macedonia este de asemenea o colonie romană, cu aceeaşi limbă ca noi, dar cu mult mai apropiată de limba italiană decât vorbirea noastră" (p. 208). În concepţia lui Miron Costin unitatea de limbă a românilor de pretutindeni corespunde unităţii lor etnice.

Şi Dimitrie Cantemir se exprimă fără echivoc: „Valahii şi ardelenii au acelaşi grai cu moldovenii ... Un grai mult mai stricat au cuţovlahii, care locuiesc în Rumelia, la hotarul Macedoniei" (*Descrierea Moldovei*, partea a III-a, cap. IV: *Despre graiul moldovenesc*). El arată că există unele deosebiri dialectale care nu „strică" unitatea limbii. Cantemir a intuit, cel dintâi, şi faptul că în latina din Dacia au pătruns, prin contactul direct, elemente din limba populaţiei autohtone.

Ideea unităţii etnice şi lingvistice este formulată cu claritate şi de Stolnicul Constantin Cantacuzino: „Însă rumânii înţeleg nu numai ceştia de aici, ce şi den Ardeal, cari încă mai neaoşi sânt, şi moldovenii, şi toţi câţi şi într-altă parte să află şi au această limbă, măcar fie şi cevaşi mai osebită în nişte cuvinte den amestecarea altor limbi, cum s-au zis mai sus, tot romani îi ţinem, că toţi acestea dintr-o fântână au izvorât şi cură" (*Istoria Ţării Rumâneşti*, în *Cronicari munteni*, I, p. 52, ediţie de Mihail Gregorian, Bucureşti, 1961).

Ca şi unii călători străini prin ţările româneşti, în veacurile vechi, Stolnicul observă că românii înşişi se socotesc, cu mândrie, urmaşi ai romanilor şi au conştiinţa că vorbesc limba acestora. Menţinerea unităţii românei, evoluţia ei uniformă pe toată aria românească stă în legătură cu faptul că românii de pretutindeni au avut întotdeauna conştiinţa că vorbesc toţi aceeaşi limbă, „limba părinţilor", adică latina. Aceasta

explică, în mod necesar, continuitatea lingvistică pe un teritoriu comun, deci şi realitatea legăturilor economice, culturale etc. dintre grupurile sociale româneşti în tot cursul istoriei (*cf.* Al. Rosetti, ILR, p. 75: „Acei care ne-au transmis limba latină, din tată în fiu, în aceste părţi dunărene, au avut întotdeauna conştiinţa că vorbeau aceeaşi limbă (latina), spre deosebire de cei care vorbeau alte limbi. Se poate, deci, vorbi în acest caz de voinţa vorbitorului de a întrebuinţa o anumită limbă, şi nu alta").

Ideea că româna este una şi aceeaşi limbă în toate provinciile noastre istorice fusese exprimată, direct sau indirect, ca un adevăr elementar, încă de la primele tipărituri în româneşte. Indiferent de centrul cultural în care se traducea şi se tipărea o carte de cult creştin, se făcea precizarea, fie în prefaţă, fie în epilog, că e scrisă „pre limba românească" şi că se adresează „tuturor românilor". De exemplu, în epilogul la *Evangheliarul* lui Coresi, din 1561, se spune că e o carte „de învăţătură să fie popilor rumâneşti să înţeleagă să înveţe rumânii cine-s creştini ... în sfânta besearecă mai bine a grăi cinci cuvinte cu înţeles decât o mie de cuvinte neînţelese în limbă străină". Fraza aceasta reapare, redactată aproape la fel, în epilogul la *Psaltirea slavo-română* din 1577 (v. p. 662 din ediţia Stelei Toma, Bucureşti, 1976). Deci Coresi, tipărind pentru toţi românii, avea conştiinţa că româna este o limbă unitară.

Şi în prefaţa *Paliei* de la Orăştie, tipărită la 1582, termenul de adresare este cel general („şi le-am scris voo, fraţilor români"), nu cel particular, adică provincial (valah, moldovean, bănăţean, ardelean). Autorii nu au deloc teama că s-ar putea cumva ca textul tradus şi tipărit de ei să nu fie înţeles în vreuna din provinciile româneşti.

Despre *Catehismul calvinesc*, tipărit la Alba Iulia în 1642, Varlaam scrie că e „o cărţulie mică în limba noastră românească tipărită". Moldova şi Muntenia sunt pentru el părţi ale unui întreg: „Îndată am chemat – scrie el – şi am strâns săbor dintr-amândouă părţile, şi din Ţara Românească şi din Ţara Moldovei".

În prefaţa la *Cartea de învăţătură*, din 1643, Varlaam spune direct că aceasta e scrisă pentru „toată seminţia românească". Din textul atribuit lui Vasile Lupu, reiese că moldovenii fac parte din această „toată seminţie românească". Iată citatul: „Io Vasilie Voievod, cu darul lui Dumnezeu ţiitoriu şi biruitoriu şi domn a toată Ţara Moldovei, dar şi milă şi pace şi spăsenie a toată seminţia românească pretutinderea ce se află pravoslavnici într-această limbă ..."

În prefața la *Pravilele împărtășești*, Iași, 1646, se spune că învățăturile cuprinse sunt date „noo tuturor rodului românesc", adică românilor din toate părțile.

Trecem peste pasajele devenite clasice din prefața *Noului Testament* al lui Simion Ștefan și ne oprim, în sfârșit, la *Sicriiul de aur*, al Popei Ioan din Vinț, tipărit la Sebeș în 1683. În „Cuvânt către cetitori", autorul atrage atenția că folosește unele cuvinte locale „după obiceiul cum grăiesc pre aciaste locuri" (*alean*, *alduială* și altele). Indicația e prețioasă în sensul ideii că deosebirile de grai de la o provincie la alta sunt mici, că o carte românească, oriunde ar fi fost scrisă și tipărită, se adresa tuturor românilor pentru că putea fi înțeleasă, fără dificultăți, de către toți. Nevoile culturale erau aceleași pentru românii de pretutindeni.

Așadar, începând cu Coresi, primul nostru tipăritor, toți autorii vechi, din indiferent care centru cultural românesc, aveau înțelegerea clar mărturisită că limba română are caracter unitar. Acest adevăr, tălmăcit în monumentele de cultură ale epocii, era expresia cunoștiinței de unitate etnică, lingvistică și culturală pe care a avut-o întotdeauna poporul nostru.

Primele scrieri în limba română (scrisori, acte, documente oficiale, traduceri de texte religioase) au însemnat o adevărată revoluție în cultura noastră. Elementele lexicale românești (nume de persoane, de locuri, unele nume comune) apăruseră încă din secolele al XIII-lea – al XV-lea în texte slave și, desigur, încă de pe atunci și chiar de mai înainte, româna se întrebuința în administrația de stat și în biserică pentru unele părți ale serviciului religios. Unele texte slave de pe teritoriul nostru aveau conținut românesc, după cum a observat, între alții, N. Cartojan: „Precum în Occidentul medieval cărturarii din toate țările dădeau expresie concepției lor în limba latină, tot astfel găsim și în țările noastre cărturari care, sub influența modelelor sud-dunărene, și-au înveșmântat gândirea și simțirea în formele limbii slavone. Avem astfel în primele veacuri ale statelor noastre un suflet românesc în formă slavonă" (*Istoria literaturii române vechi*, ediția din 1980, p. 46).

Încă din secolul al XVI-lea și mai ales la începutul celui următor se produce o ușoară modificare funcțională a limbii noastre scrise: pe lângă textele religioase, se traduc legende apocrife, scrieri astrologice, o pravilă, un cronograf, *Alexăndria*, *Floarea darurilor* (o carte moralizatoare), *Albinușa* etc. După 1640 se scriu în românește cronici, texte poetice (*Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei) și filozofice (*Divanul* lui Cantemir), un roman alegoric și satiric (*Istoria ieroglifică* de Cantemir); vezi pe larg Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2000, care dovedește că stilurile beletristic, juridico-administrativ și tehnico-științific încep să se contureze încă din limba veche. Limba română devine astfel o limbă a culturii elaborate. Traducerea și tipărirea integrală a *Bibliei* la 1688 are semnificația unui eveniment revoluționar în cultura noastră: izbânda limbii române asupra slavonismului în biserică. *Biblia* de la București atinge cel mai înalt prag al unității limbii noastre vechi.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea româna se reîntâlnește, prin varianta ei cultă, cu latinitatea și romanitatea apuseană. Procesul de „relatinizare" (termenul, cu referire specială la română, aparține lui Antoine Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1921, p. 313) în sens romanic, care a durat aproximativ un secol, a fost, după cum se știe, vertiginos și foarte complicat. Orientările spre franceză, italiană și latină, în mod direct și indirect (prin intermediul limbilor greacă, polonă, rusă, germană și maghiară), corespundeau năzuințelor generale românești, tendințelor și intereselor naționale. Acest proces intens a fost posibil, încă de la început, datorită omogenității sociale românești și unității limbii comune. Aceste condiționări socio-culturale și lingvistice au determinat rezultatele reromanizării, care au fost, până la urmă, identice în toate zonele culturale românești (pentru detalii, v. Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române*, vol. II, București, 1978). Cuvintele savante care au pătruns masiv în limba noastră din perioada modernă a evoluției ei au fost adaptate, de regulă, la modele latinești, fixate de școala ardeleană, în special de Petru Maior (v. mai pe larg I. Coteanu, *Structura și evoluția limbii române*, București, 1981, p. 121 ș.u.). Relatinizarea limbii culturii s-a produs pe un fond de limbă comună unitar și în condițiile unui neîntrerupt circuit cultural între toate zonele românești.

În tot cursul secolului al XIX-lea, se precizează normele supradialectale ale românei moderne (pentru problema în ansamblu, v. Ion Gheție, *Istoria limbii române literare*, București, 1978). Se dezvoltă acum stilurile funcționale moderne, ca urmare a procesului de occidentalizare romanică; dispar turcismele, slavonismele și grecismele învechite, în acord cu procesul de înnoire a tuturor aspectelor vieții sociale. Româna devine astfel un instrument perfecționat de expresie a diverselor forme concrete de cultură (artă, știință, tehnică). Marii noștri scriitori, începând cu Ion Heliade Rădulescu, au un adevărat cult pentru limba textelor vechi și limba populară, ca variante unitare ale limbii comune, pe care le recomandă ca model pentru crearea unității limbii culturale moderne.

Neologizarea latino-romanică priveşte în mod deosebit domeniul vocabularului şi al sintaxei. Morfologia, compartimentul cel mai puţin mobil, continuă în străvechile ei tipare moştenite din latină, pe care nu le-au putut zdruncina deloc influenţele externe. Româna dispune de un bogat sistem de mărci (sufixe, desinenţe, alternanţe fonetice), care îi asigură capacitatea de a adapta cu uşurinţă lexicul neologic. Prin caracterele ei de tip latin româna e o limbă cu o mare vitalitate şi rezistenţă la influenţe.

Aşadar, ea apare ca o limbă unitară în toate fazele de evoluţie, de la origini până astăzi. Ea reflectă astfel unitatea de civilizaţie şi de cultură a poporului român din tot cursul istoriei sale.

ALB

Româna a moştenit două cuvinte pentru denumirea însuşirii de „alb", unul din latină (*albus*) şi altul din traco-dacă. Sinonimul din substrat, *barz(ă)* (*comp.* alb. i *bardhë* „alb"), a suferit devreme specializarea semantică cu care e folosit şi astăzi dialectal, „alb" (sau „pestriţ") cu referire numai la părul şi lâna animalelor sau la penele păsărilor mari: *oaie barză, găină barză*. De la sintagma *pasăre barză* s-a ajuns, prin substantivarea adjectivului, la numele cunoscutei păsări vestitoare a primăverii, *barza*.

Termenul latin s-a generalizat în română dezvoltând un mare număr de derivate (adjective, substantive, verbe, nume proprii); unele dintre ele exprimă cu aproximaţie în minus sau în plus însuşirea de alb (v. pe larg Angela Bidu-Vrănceanu, *Systématique des noms de couleurs. Recherche de méthode en sémantique structurale*, Bucureşti, 1976, p. 109 ş.a.): *albior, albişor, albiu, alburiu, albuleţ, alboi, albi* v., *albiciune, albuş*. Unele derivate s-au produs la nivelul latinei: *albastru* (*comp.* fr. *blanchâtre*, it. *biancastro*, constituite pe o bază nelatină) de la **albaster, albeaţă* (*albities*, pop. **albitia*), *sarbăd* adj. „palid, veştejit, slab" (despre faţa omului) din lat. exalbidus (e alt cuvânt decât *sarbăd* „acru" – despre lapte –, din substrat, *comp.* alb. *tharbët id.*). Se poate adăuga aici *salbă*, cu probabilitate din lat. *exalba* „mărgea".

Alb intră într-o varietate de combinaţii metaforice, care, cel puţin unele dintre ele, reflectă elemente specifice psihologiei populare româneşti. Iată câteva dintre aceste construcţii: *pâine albă*, cu înţelesul popular de „grâne, bucate" (*albă* = făină, făină de grâu, *cf.* DA, s. *alb*) ca şi alb. *të bardhat* „grâne, cereale"; *vite albe* desemnând vacile dătătoare de lapte, *carne albă* „carne de pasăre şi de viţel", *peşte alb* (şi der. *albişoară*, ca nume al unei specii de peşte de apă dulce). Unele construcţii sunt în legătură cu vechi practici creştine: *săptămâna albă*, de exemplu, din postul mare, când se dă dezlegare la *frupt alb,* adică la „ouă, lapte, brânză". Cred că aici îşi află locul şi expresia *până-n pânzele albe*, care va fi însemnat, iniţial, „până la moarte", amintind de giulgiul alb cu care se acoperă faţa mortului (o expresie paralelă, cu

aceeaşi semnificaţie: *până la ultimul mesteacăn*, copac cu scoarţa *albă*; *comp*. alb. *deri në mështekën të fundit* id.). Cu vremea, sensul expresiei *până-n pânzele albe* s-a lărgit mult: „fără încetare, la infinit, până la capăt, până la ultima limită" (DRL, s. *pânză*); v. Hasdeu, EMR, I, p. 498: „Îndată după moarte se anină un petec de pânză albă în streaşina casei"; „O să mă judec până în pânzele albe, se zice pentru cei ce mor prin judecăţi"; „Tot aşa se zice: «mă voi lupta până-n pânzele albe» sau «voi ţinea cu tine până-n pânzele albe», adică «până la moarte», pânza albă simbolizând mormântul". Stelian Dumistrăcel şi-a intitulat recentul volum de expresii populare chiar *Până-n pânzele albe* (v. explicarea expresiei la p. 329).

Mult mai profundă în semnificaţii, de domeniul mitologiei antice, mi se pare construcţia *lumea albă*, adică lumea pământeană, a luminii soarelui (*lumen*), în opoziţie cu *lumea neagră*, cea subpământeană. Cele două expresii ne întâmpină adesea în basme: „Merseră vreme multă şi ajunseră la o fântână, pe unde te puteai duce în lumea neagră, căci zmeii acolo vieţuiau. Ca să mergi de pe lumea albă în lumea neagră, trebuia să-ţi dai drumul prin fântâna zmeilor" (în DA). Din Gorj cunosc blestemul: „Duce-te-ai în lumânări negre!", adică „să mori, să fii băgat în pământ şi să treci în lumea spiritelor rele, ale întunericului". Asocierea lui alb cu negru, culorile în opoziţie (cea mai deschisă şi cea mai închisă), e obişnuită în limba populară: „Ori *e albă*, ori *e neagră*"; „*Bani albi* pentru *zile negre*"; „Câmpul *alb*/ Oile *negre*" (v. Hasdeu, EMR, I, p. 497). Costumele ţărăneşti vechi sunt făcute din dimie *albă* cu găitane *negre*.

În mitologia populară pl. *albe*, *albele* e denumire a zânelor „bune" la dacoromâni, dar „rele" la aromâni (Hasdeu, *op.cit.*, p. 512, 537). Aromâna s-ar grupa aici cu albaneza: *të bardhat* „albele, fiinţe fantastice întruchipate în fete care trăiesc în munţi sau sub pământ şi care, când se mânie, fac rău oamenilor" (FS, s.v.; *Concord.*, p. 20).

Alb a preluat şi sensul lui *candidus*, devenind simbolul curăţeniei, al purităţii morale, al vieţii senine, neprihănite, fericite. Este splendidă, în acest sens, sintagma *cale albă*, însemnând „drumul pe care-l face mireasa la casa mirelui îndată după nuntă", adică drumul curăţeniei, al candoarei, al castităţii. Folclorul ne oferă numeroase exemple ilustrative şi, la fel, poezia cultă. Reamintesc aici două versuri din finalul uneia dintre cele mai frumoase poeme ale lui Vasile Alecsandri, *Dan, căpitan de plai*: „Alb am trăit un secol pe plaiul strămoşesc/ Şi voi cu faţa *albă* senin să mă sfârşesc", în care *alb* = candid, curat, pur, neprihănit moral, nepătat. În limba populară se zice: *zile*

albe, adică „zile fericite, senine" (*comp*. lat. *dies alba* „jour fortuné", CDDE, nr. 36). În albaneză *i bardh*, echivalentul lui *alb*, e mai frecvent cu acest sens decât în română: *ditë të bardha* „zile albe, fericite", *pleqëri të bardha* „bătrâneţe albe, senine, fericite, fără griji".

În sfârşit, varianta *dalb*, *dalbă* apare numai în poezie, nu şi în proză şi nici în vorbirea curentă (*cf.* Hasdeu, *op.cit.*, p. 500). Cel mai adesea, această variantă are înţelesul de „candid, cast, curat, pur, neprihănit": *o dalbă de fată, dalbă feciorită*. Chiar în „Moş Crăciun cu plete dalbe" adjectivul are şi înţelesul moral de „bun, blând, iertător, candid, fără prihană, fericit".

ALBINĂ

Se ştie că apicultura era o îndeletnicire de seamă a dacilor. Istoricii au reţinut observaţia lui Herodot: „Mai zic tracii că peste Dunăre sunt atâtea albine încât nu e chip să străbaţi mai încolo... Peste Dunăre nu încapi de albine" (v. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, Editura Teora, 1999, p. 365, unde se spune că exagerarea lui Herodot s-ar explica, între altele, şi prin confundarea albinelor cu viespile). Totuşi, naturalistul Claudius Aelianus (sec. al III-lea d.Hr.) constată că dacii vindeau miere în sudul Dunării (v. şi Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, Bucureşti, 1978, p.49). Alte ştiri ne arată că dacii aprovizionau cu miere şi cu ceară toată Europa centrală (*cf. Ist.Rom.*, I, 2001, p. 775). Mai târziu, menţiunile străinilor despre această bogăţie a locuitorilor din Ţările Române sunt din ce în ce mai numeroase. Printre alţii, raguzanul Raicevich, primul consul austriac la noi, scria la 1788 că ceara de aici este cea mai curată şi, deci, cea mai căutată în toată Europa. (Pentru aceste informaţii, v. Hasdeu, *op.cit.*, p. 366-367).

Pe vremuri, *albina* apărea ca emblemă în marca judeţelor Mehedinţi şi Vaslui, ceea ce vrea să însemne că prisăcile erau, între altele, o avere importantă a oamenilor din partea locului. La fel trebuie explicată prezenţa multor nume topice (sate, munţi) formate de la *albină*: *Albina, Albineşti, Albinarii* (v. Hasdeu, EMR, I, p. 529). Numai în Oltenia *Albina* (şi derivatele *Albinuşa, Albinoaia, Albiniţa* etc.) ne întâmpină de 18 ori, denumind sate, dealuri, văi, piscuri etc. (*cf.* DTRO, I, p. 218). La acestea se pot adăuga toponimele formate de la *stup* (*Stupari*), *prisacă* (*Priseaca, Prisăcari, Priseceni* etc., *cf.* Iordan, *Top. rom.*, *passim*).

În limba de odinioară erau şi derivatele cu sufixul *-ărit*: *albinărit, stupărit*, care denumeau dările apicultorilor către statul feudal.

Ocupaţia albinăritului continuă şi astăzi la români, dar se pare că nu cu aceeaşi intensitate ca în vechime.

Terminologia fundamentală legată de această străveche îndeletnicire a românilor este moştenită din latină: *albină, stup, fagure, miere, ceară, păstură, a reteza* etc. Primul dintre aceste cuvinte, *albină*, descinde din lat. *alvina*, care înseamnă „stup", format de la acelaşi radical cu *alveum, alvea* „scorbură, albie", care a devenit în română *albie*. Lat. *alvearium* şi *alveare, -is* însemnau chiar „stup de albine". În cazul evoluţiei româneşti, se va fi pornit de la sintagma *musca alvina* „muscă de stup"; determinatul *musca* a dispărut, iar adjectivul *alvina* s-a substantivat cu sensul „albină" (pentru analogie: (*aqua*) *fontana* > *fântână*, (*equus*) *admissarius* > *armăsar*, (*pasăre*) *barză* lit. „(pasăre) albă" > *barză* „cigogne"; v. şi Hasdeu, EMR, I, p. 528). Printr-o metonimie, *albină* a evoluat de la înţelesul de „stup" la cel de „albinet" şi apoi „albină". De adăugat că *muscă* în înţelesul de „albină" e cunoscut în limba veche şi în cea populară: „Tata a fost stupar şi tata ştia câte muşte fug dimineaţa şi câte vin seara la stup" (Rădulescu Codin, în DLR, s.v., unde se dau şi alte citate; v. şi LM, s. *albină*); *comp.* şi fr. pop. *mouche à miel*, alb. *mizë blete* „muscă de stup" etc. Modificarea semantică de la „stup" la „albină" e posibil să fi fost susţinută şi de acţiunea substratului traco-dac, dovadă că în albaneză s-a produs o trecere de sens identică: *bletë* „albină" (*comp.* v. gr. *μέλιττα*, cu deplasarea accentului, *cf.* Çabej, SE, II, p.262, 500, cu bibliografie), care mai păstrează, încă, în unele regiuni, înţelesul primitiv de „stup". Oricum, trebuie observat că româna nu a moştenit pe *apis* şi nici derivatul acestuia *apicula*, un diminutiv recunoscut în fr. *abeille* (v. J. Gilliéron, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille, d'après L'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918, un studiu clasic în care sunt examinate, între altele, reflexele populare ale lat. *apis*: *ap, ep, ef, e*, cu un corp fonetic lipsit de rezistenţă şi supus omonimiilor de tot felul; consecinţa: apariţia lui *mouche, mouchette*, acesta din urmă un aparent diminutiv, *abeille*, impus din limba literară; v. şi comentariul amănunţit al lui Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică, evoluţie, curente, metode*, ed. din1962, p. 160 ş.u.).

Revenind la cuvântul românesc, trebuie spus că schimbarea semantică de la „stup" la „albină" ar trebui pusă şi în legătură cu faptul că mierea se aduna şi de prin scorburile copacilor, unde albinele erau în stare sălbatică. Aceasta ar fi în acord şi cu observaţia lui Herodot cum că în Dacia „nu încapi de albine". „Roiurile nesupravegheate – scrie Ion Ghinoiu, *Vârstele timpului*, p. 221 – îşi găsesc adăpost prin scorburile copacilor, semisălbăticindu-se. Pădurile noastre erau pline de astfel de stupi, descoperiţi întâmplător de tăietorii de lemne, de culegătorii fructelor de pădure sau de aşa-numiţii bărcuitori, pentru care culegerea mierii

şi a roiurilor de albine de prin scorburi devenise o adevărată ocupaţie". Ghinoiu vorbeşte şi de un calendar apicol, în care anul solar este constituit din două anotimpuri: vara, din martie până în septembrie, anotimpul fertilităţii stupului, şi iarna, anotimpul de activitate sterilă a albinelor. „Întrucât albinăritul este strâns legat de flora meliferă, anul apicol are aceeaşi structură cu anul agricol: două anotimpuri de bază (iarnă şi vară), separate prin două hotare care corespund, aproximativ, cu echinocţiul de primăvară şi echinocţiul de toamnă" (*ibid.*, p. 222). S-ar adăuga aici calendarul pastoral, organizat tot în două anotimpuri (v. *anotimp*).

În privinţa lui stup, trebuie spus că v. gr. στύπος însemna „trunchi de copac", ca şi cuvintele din slavă *ştiubei* şi *ulei*, intrate şi ele în română cu înţelesul „stup"; din greacă, στύπος a pătruns în latina balcanică (**stupus*), de unde l-a moştenit româna (*cf.* Mihăescu, în ILR, II, 1969, p. 367; v. şi Vătăşescu, *Vocab.*, p. 366). Până aproape de zilele noastre, stupii (mai ales uleiele, ştiubeiele) se făceau de obicei, din trunchiuri de copac scobite, iar *coşniţa*, alt sinonim slav al lui *stup*, din scânduri sau nuiele (v. ALR, I, s.n., h.264). Deschizătura prin care albinele intră şi ies din stup se cheamă *urdiniş*, derivat de la a *urdina* (lat. *ordinare*).

Fagure provine de la diminutivul **favulus* (< *favus*), care înseamnă „fagure de miere" (CDDE, nr. 541). Când se recoltează mierea din stup se zice că *se taie stupii* sau *se tund, se retund* (cuvinte latine), ori *se retează stupii* (latin?). În calendarul popular există chiar o sărbătoare a *retezatului* stupilor. Pentru *miere* (lat. *mel*) se reface o formă populară în -e: **mele, melem*, de la care se explică transformarea în *-r-* a lui *-l-* intervocalic. *Ceară* descinde, fără dificultăţi, din lat. *cera*, iar *păstură* (accentuat şi *păstură*), denumirea hranei pentru puietul (căţeii) de albine, din lat. *pàstura*. Să adăugăm că şi *mursă* „apă îndulcită cu miere obţinută din spălarea fagurilor storşi" este tot un cuvânt de provenienţă latină: *mulsa* (mai exact: *aqua mulsa*) care însemna „apă îndulcită cu miere". Se ştie că la unele popoare antice, la celţi, de exemplu, hidromelul (sau miedul), obţinut din fermentarea mierii, era o băutură tradiţională, pe care, foarte probabil, o vor fi avut şi dacii.

Matcă, denumire pentru albina-femelă, e un termen slav de origine, dar sinonimele populare sunt cuvinte din fondul latin al limbii: *regină, împărăteasă, albină-mamă, albină-lucroaie* (sau *lucrătoare*), *muscă-mare*, v. DA, s. *albină*. De la *matcă* s-a format pe teren slav *bezmetic* lit. „fără matcă" (despre roiul stupului). Adjectivul acesta a căpătat o semnificaţie mai largă, cu referire la cineva care umblă fără rost, fără căpătâi, care umblă ... bezmetic.

Notăm şi faptul că pentru denumirea unei colectivităţi de albine, mai exact a unei *stupine*, a unei *stupării*, se foloseşte în Moldova *prisacă* (din sl. *prěsěka*, *cf.* Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 94), termen care însemna, iniţial, „loc în pădure unde s-au tăiat copacii şi unde sunt aşezaţi stupii". Aceasta ar corespunde observaţiei că, iniţial, *stup* şi *albină* (prin *alveus, alvea*) însemnau „trunchi de copac, scorbură" (ca şi *ştiubei* şi *ulei*). E potrivit să arătăm aici că, regional, totalitatea albinelor dintr-un stup e numită şi *viţă* (folosit la singular, cu sens colectiv): „Stupul să fie bogat de viţă, adecă poporul albinelor să fie mare" (DLR, s. *viţă*). Prin *viţă* mai e numită şi plămada de albine: „Albinele hrănesc şi clocesc *viţa* cea plămădită în căsulii" (*id.*). E vorba de o lărgire a sensului lui *viţă* (lat. *vita*): *vite mari, vite mărunte*.

S-a scris mult despre faptul că la diferite popoare există, ca şi la noi, o sumedenie de legende privitoare la albine (la acul cu care înţeapă, la hărnicia lor, la mierea şi ceara pe care le dau omului, la organizarea în stup, roirea lor etc.).

Despre felul în care se face popular roitul albinelor, întemeierea unui nou stup şi, mai exact, „domesticirea" lor, B.P.Hasdeu, EMR, I, p.523, ne aminteşte o pagină de rară frumuseţe artistică din *Povestea lui Harap-Alb* de Ion Creangă, pe care o reproducem aici: „Şi mai merge cât merge, şi numai iaca ce aude o bâzâitură înnăduşită. Se uită el în dreapta, nu vede nimica; se uită în stânga, nici atâta; şi când se uită în sus, ce să vadă? Un roi de albine se învârtea în zbor pe deasupra capului său şi umbla bezmetic de colo până colo, neavând loc unde să se aşeze. Harap-Alb, văzându-le aşa, i se face milă de dânsele şi, luându-şi pălăria din cap, o pune pe iarbă la pământ, cu gura în sus, şi apoi el se dă într-o parte. Atunci, bucuria albinelor; se lasă jos cu toatele şi se adună ciotcă în pălărie. Harap-Alb, aflându-se cu părere de bine despre asta, aleargă în dreapta şi în stânga şi nu se lasă până ce găseşte un buştihan putregăios, îl scobeşte cu ce poate şi-i face urdiniş; după aceea, aşază nişte ţepuşi într-însul, îl freacă pe dinăuntru cu cătuşnică, cu sulcină, cu mătăciune, cu poala sântă-Măriei şi cu alte buruiene mirositoare şi prielnice albinelor şi apoi, luându-l pe umăr, se duce la roi, răstoarnă albinele frumuşel din pălărie în buştihan, îl întoarce binişor cu gura în jos, îi pune deasupra nişte căpţălani, ca să nu răzbată soarele şi ploaia înlăuntru, şi apoi, lăsându-l acolo pe câmp, între flori, îşi caută de drum."

Subliniem în concluzie că am reţinut în aceste note numai termenii de origine latină privitori la apicultură, ca îndeletnicire populară, pentru a dovedi vechimea acesteia la români.

ANOTIMP. PRIMĂVARĂ

Anotimp e un cuvânt relativ recent, creat, se pare, în Transilvania după modelul german. *Jahreszeit* „anotimp" (compus din *Jahr* „an" şi *Zeit* „timp"), de unde s-a răspândit repede şi în româna de dincoace de Carpaţi. *Anotimp* e o creaţie lexicală cultă, dovadă tipul de compunere cu *ano-*, o formă raportată la ablativul latinului *annus* „an". Şi astăzi *anotimp* (= timp al anului, timp de an) are statutul unui neologism. E un cuvânt pe care îl deprindem în şcoală, pentru că în uzul general al limbii vorbite circulă rar.

În graiul popular, anotimpul era denumit altădată, ca şi astăzi, de altfel, prin cuvântul *vreme*, de obicei în îmbinarea *vremile anului*. Iată un citat reprodus după Dicţionarul Academiei: „Bine iaste ca să ştie omul şi cele patru *vremi ale anului*, cum va purta grija la iconomiia casii lui ... Pentru cele patru vremi ale anului, în care lună şi în care zi să începe" (*Calendar* din 1785). Mai devreme, în 1620, termenul ne întâmpină în *Cronica* lui Moxa: „Să cunoască oamenii *vremile ailor*". Încă din sec. al XVI-lea, cu aceeaşi valoare semantică, foarte des apare şi *timp*, ca în citatele următoare: „Când veniiu eu den Mesopotamia ... era *timp* de primăvară" (*Palia* de la Orăştie, 1582); „Aicea anul are numai 2 *timpuri*, de vară ci să începe de la aprilie şi până la noiembrie subt un pururea seninat ceriu şi zile calde şi de primăvară" (*Albina românească*, 1829); „Picturi ... simbolizând cele patru *timpuri* ale anului" (Al. Odobescu).

Cuvântul *timp* e de origine latină, iar *vreme* e împrumut din slavă. *Timpurile anului* este o îmbinare anterioară celei constituite pe baza lui *vreme*. Deşi se află, de regulă, în concurenţă cu *vreme*, *timp* apare în unele graiuri arhaice cu semnificaţii speciale referitoare la agricultură de „recoltă, culesul recoltei; rodul pământului". De asemenea, *timp* are un derivat moştenit, *timpuriu* (lat. *temporivus*), cu sensuri raportate iniţial tot la agricultură: flori *timpurii*, legume (mere, struguri, cireşe etc.) *timpurii*. Acestea sunt sensuri pe care *vreme*, din slavă, nu le are. De adăugat, în plus, că şi lat. *tempus* apare cu înţelesul de „anotimp" în sintagma *tempus anni*: *hibernum tempus anni* „anotimpul de iarnă". Chiar *annus* poate fi folosit, mai cu seamă în stilul poetic, cu sensul de „anotimp": *annus hibernus* „anotimpul iernii".

Rezultă din cele arătate aici că *timp, timpul anului* şi-a menţinut din latină valoarea semantică de „anotimp" în cadrul general al limbii populare, în mod special al limbajului agricol şi pastoral. De fapt, activităţile agrare şi pastorale au impus în calendarul popular al românilor numai două anotimpuri: *iarna* şi *vara* (de pe la Sângiorz până la Sâmedru), *cf.* Ghinoiu, *Obiceiuri*, p. 6-7. Încheiem cu observaţia că termenul francez *saison*, care a intrat şi în română încă de la începutul secolului al XIX-lea, descinde, foarte probabil, din latinescul *satio, -onis*, care înseamnă „sămănat, sămănături", deci *saison* are origine agricolă.

*

Termenii româneşti prin care se denumesc anotimpurile sunt de origine latină. *Primăvară*, de care ne ocupăm acum, este un compus cu adjectivul *prim*, păstrat din latineşte doar în câteva compuse, asupra cărora nu ne oprim aici. Trebuie spus că vorbitorii au avut mereu conştiinţa că *primăvară* e un compus, ceea ce explică menţinerea lui *-v-* intervocalic. Prin urmare, cuvântul acesta a fost simţit întotdeauna în legătură cu *vară* atât ca sens, cât şi ca structură fonetică, aceasta mai cu seamă în perioada în care adjectivul *prim* era încă viu în limbă. Aceeaşi compoziţie lexicală (*pima-vera*, formă târzie corespunzătoare lat. clas. *primum ver* „începutul primăverii") e cunoscută şi altor limbi romanice. Înţelesul lui *vera* (clasic *ver, -is*) „primăvară" a fost preluat de cuvântul compus. În română, însă, lat. *aestas, -atis* „vară, timp foarte călduros" nu s-a păstrat (dar fr. *été*, ital. *estate*). Românii s-au format ca popor în special în zone de munte şi de deal, unde distincţia dintre cele două anotimpuri nu e relevantă: *primăvara* e târzie, iar *vara* nu e foarte cald. Aşadar, *vară* şi *primăvară* ar reprezenta un singur anotimp, primăvara fiind, de fapt, începutul verii, un anotimp de trecere de la iarnă la vară.

De altfel, din cercetările etnografice s-a observat că tradiţiile şi obiceiurile legate de agricultură şi de păstorit au impus un calendar popular întemeiat pe două anotimpuri: „Deşi calendarul contemporan are o structură cuaternară... obiceiurile şi ritologia calendaristică... aduc probe sigure pentru o structură binară (vară şi iarnă)" (Ion Ghinoiu, *Vârstele timpului*, 1988, p. 49; *Id., Obiceiuri populare de peste an*, 1977, p. 11). La fel stau lucrurile în albaneză, o limbă cu rădăcini pastorale străvechi ca şi a noastră, unde, alături de cele două cuvinte luate din latină, *prandverë*

„primăvară" şi *verë* „vară", a pătruns din turcă *behar* (de origine, mai îndepărtată, persană) care înseamnă „primăvară şi vară; lunile calde ale anului", în opoziţie cu *dimër* „iarnă".

Latinescul *vera* cu sensul „vară" s-a păstrat dialectal şi în unele idiomuri romanice occidentale dar, ca şi în cazul lui *prima-vera*, în mod independent de română şi albaneză. Numai în aceste două limbi lat. *vera* s-a generalizat.

Există câteva derivate de la *primăvară* cu sensuri pastorale apărute în limbajul oamenilor de la munte. Astfel, *primăvărat* denumeşte „acţiunea de scoatere a vitelor la păşune în timpul primăverii" şi concretizat, în unele părţi ale Transilvaniei, „loc unde fată oile"; *primăvăratec* este, în nordul Olteniei, denumirea „taxei care se plăteşte pentru păşunat în perioada primăverii"; *primăvărătoare* exprimă „locul unde stau ciobanii cu oile la păscut în timpul primăverii". Cele trei cuvinte, înregistrate în Dicţionarul Academiei, redau realităţi care privesc timpul de dinainte de urcarea oilor în munte; aceasta se petrece, de regulă, în primele zile ale lunii mai.

E important de arătat şi faptul că de la *primăvară* s-au format şi două verbe cu prefixe diferite: *a (se) împrimăvăra* şi *a (se) desprimăvăra*, sinonime perfecte, deşi ne-am aştepta să fie antonime. Probabil că *a (se) desprimăvăra*, cu prefixul *des-*, s-a format după verbele *a (se) dezgheţa*, *a (se) deszăpezi* cu care, de altfel, se identifică semantic.

În concluzie, termenii *primăvară* şi *vară* poartă, la nivel popular, amprenta unui semantism specific limbajului pastoral (compară şi alb. *pranderë* şi *verë*, precum şi bulg. *prolet* „primăvară" şi *leato* „vară").

AUR

Din latină s-au conservat în limba noastră numele metalelor care se exploatau în minele din bogata provincie nord-dunăreană cucerită de Traian: *aur* (lat. *aurum*), *argint* (lat. *argentum*), *aramă* (lat. *aeramen* şi *aramen*), *fier* (lat. *ferrum*) şi *plumb* (lat. *plumbum*). Observăm că structura sonoră a reflexelor româneşti este aproape identică cu a etimonurilor latine. Trebuie spus însă că în cazul lui *aur* s-a menţinut diftongul *au* (ca în *taur* < lat. *taurus*, laud < lat. *laudo*) pentru că era accentuat (*comp*. cu *asculta* < lat. *auscultare*, pop. *agust* < lat. *augustus*, *răposa* < lat. *repausare*, în care *au* s-a redus pentru că se afla în silabă neaccentuată, *cf.* Rosetti, ILR, p. 109). Notăm, în treacăt, că *aramă* (cu schimbare de declinare) circula în sec. al XVI-lea cu forma *arame* (cunoscută şi astăzi prin Banat), mai apropiată de etimonul latin.

Se ştie că romanii fuseseră atraşi de zăcămintele aurifere din Dacia. Unii istorici antici notează că împăratul transportase la Roma, ca pradă de război, uriaşe cantităţi de metal preţios: 165000 kg aur, 331000 kg argint. Comorile lui Decebal – dacă e să dăm crezare istoricului Dio Cassius – ar fi fost găsite de Traian ascunse sub albia râului Sargetia, din apropierea capitalei. Dar oricum am interpreta informaţiile privind prada cuceritorilor, cert este că înviorarea economică a Romei, în epoca de după războaiele din Munţii Orăştiei, trebuie pusă, cel puţin în parte, pe seama aurului din Dacia. La minele din Munţii Apuseni romanii aduc specialişti în exploatarea aurului din ţinuturile ilire. Ei întemeiază şi dezvoltă oraşul *Ampelum* (*Zlatna*) pentru exploatarea şi administrarea minelor aurifere din Apuseni (*cf. Istoria românilor*, II, 2001, p. 64, 173 ş.u.). În ceea ce priveşte pe daci, considerăm toate acestea ca o dovadă că extragerea şi prelucrarea metalelor nobile erau o îndeletnicire veche a lor. Cele mai importante centre de exploatare a aurului erau în Munţii Apuseni; altele erau în Rodna sau în Banat. Aurul se scotea şi din nisipul şi pietrişul râurilor, din Arieş, Mureş, Olt, Motru, Lotru, Argeş, Dâmboviţa. După B. P. Hasdeu, numele Oltului ar însemna, la origine, chiar „râu de aur" (*cf. Istoria critică a românilor*, 1984, p. 387).

Deşi dispunem de atâtea informaţii scrise privind aurul Daciei (se vorbeşte chiar de un comerţ intens cu aurul pe care localnicii îl făceau atât înainte cât şi în timpul stăpânirii romane), totuşi prin săpăturile arheologice nu s-au descoperit, decât foarte rar, obiecte de aur din epoca regatului dacic. Nu s-au găsit obiecte de aur nici în mormintele atribuite agatârşilor (un trib scitic stabilit în Transilvania şi asimilat în masa dacilor), consideraţi „purtători de aur" (*cf.* Pârvan, *Getica*, p. 88). Lipsa obiectelor de acest fel s-ar explica, după unii învăţaţi, prin aceea că aurul ar fi fost monopol regal (*cf.* H. Daicoviciu, *Dacii*, p. 152).

Restrângem discuţia la planul strict lingvistic.

S.Puşcariu (*Limba română*, I, p.248) a observat că, dintre toate dialectele româneşti, numai dacoromâna a păstrat cuvântul *aur*; în aromână se zice *málamă*, un cuvânt grecesc, iar în istroromână *zlâto*, luat din croată. Păstrarea lui *aur* numai în româna de la nordul Dunării nu e deloc întâmplătoare; aceasta e o dovadă evidentă că populaţia romanizată nu a părăsit niciodată ţinuturile aurifere ale Transilvaniei. Dacă românii ar fi venit târziu, după secolul al X-lea din sudul Dunării, ei ar fi denumit aurul probabil cu alt termen (slav, grecesc) decât cel latin. Puşcariu explică la fel, între altele, şi conservarea lui *păcură* (din lat. *picula*, derivat din *pix*) numai în nordul Dunării, adică acolo unde sunt regiuni petrolifere.

Cei care scot aurul din mine se cheamă *aurari* şi tot astfel li se spune şi meşterilor care prelucrează aurul. La origine, *aurar* (atestat în documente slavone din sec. al XV-lea, *cf.* Mihăilă, DLRV, p. 78) este latinescul *aurarius*, conservat în strânsă legătură cu baza fonetică *aur* (altfel nu s-ar explica menţinerea diftongului *au* neaccentuat); derivarea sa pe teren românesc de la *aur* cu un sufix specific numelor de agent este mai puţin probabilă. În Ardeal, muncitorii din minele de aur se numesc băieşi, cuvânt format de la *baie* „mină", de origine probabil latină.

Am examinat, din ALR, II, s.n., harta 571, cu termeni pentru „giuvaergiu", şi am observat că *aurar* nu apare decât în aria de nord a ţării, adică acolo unde se află şi minele de metale preţioase. În celelalte zone circulă sinonimele *inelar*, *cercelar*, *ceasornicar*, *cesar* (derivat de la *ceas*), *argintar*, *giuvaergiu*. Termenul cel mai răspândit este *argintar* (din lat. *argentarius*), care e în acord şi cu faptul că la daci metalul cel mai întrebuinţat pentru făurirea podoabelor era argintul. După cum se ştie, s-au descoperit, la săpăturile arheologice, numeroase obiecte de argint: fibule, coliere, inele, brăţări, pocale, plăci, catarame şi chiar vase de argint, ca, de exemplu, cele din tezaurul descoperit la Sâncrăieni. *Aurar* e atestat însă în Moldova încă din sec. al XV-lea (în documente slavo-române de la 1484, 1496, *cf.* DERS, p. 8).

Argintar (din lat. *argentarius*) a putut lua locul, mai ales în aria de nord a dacoromânei, lui *aurar*. Odinioară se folosea în această arie şi *zlătar*, cuvânt slav prin care erau numiţi de obicei ţiganii care adunau aur din albia râurilor sau care făceau diverse obiecte de aur, argint sau aramă.

Dintre derivatele lui *aur*, de un interes particular ni se pare *auraş*, din folclorul copiilor: „*Auraş/ Păcuraş*/ Scoate apă din urechi/ Că ţi-oi da parale vechi/ Şi ţi-oi spăla cofele/ Şi ţi-oi bate dobele" (Ion Creangă, *Amintiri din copilărie*). Versuri de acest fel cântă copiii la scaldă, după ce ies din râu şi simt că li s-au înfundat urechile cu apă; în timp ce cântă, ţin o lespede caldă la ureche şi sar într-un picior. Obiceiul acesta e răspândit în toate zonele ţării (*cf.* I.A. Candrea, *Folclorul medical român comparat*, Bucureşti, 1944, p. 2, ş.u.). Pentru *auraş*, reţinem explicaţia dată de Hasdeu (EMR, II, p. 665), după care *auraş* „cel care scoate apă din urechi" e o „parodie" din *aurar* „care scoate aur din râuri", căci în acelaşi cântec *păcuraş* figurează în loc de *păcurar* „cel care extrage ţiţeiul". Constanta semantică este acţiunea de „a scoate".

Am arătat mai sus că *aur* nu există în româna vorbită în sudul Dunării şi că s-a tras de aici o concluzie importantă privind continuitatea românească în teritoriul nord-dunărean. Chestiunea aceasta, atinsă întâi de Puşcariu, a fost cercetată în profunzime de George Giuglea într-un studiu publicat în germană în 1944, reeditat de curând în versiune românească: *Straturi străvechi şi stadii de dezvoltare în structura limbii române*, în volumul *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, Bucureşti, 1988. Autorul înşiră aici peste 400 cuvinte de origine latină sau formate pe teren românesc care lipsesc din aromână. Iată câteva exemple: *adăpost, albie, bour, bucium, ceaţă, a cugeta, curechi, cute, foarte, frumos, încet, minune, a ninge, nutreţ, pace, păcură, a pricepe, unchi, vitreg* etc. Cuvântul *aur* nu există în listă.

Confruntată cu dicţionarul lui Tache Papahagi, lista lui Giuglea conţine erori mari, căci autorul nu a ţinut seamă de particularităţile fonetice ale aromânei. Ca urmare, el consideră că lipsesc din aromână cuvinte ca: *agust, a cumpăra, luptă, pai, pentru, a sălta* şi foarte multe altele, care, în realitate, apar cu forme uşor diferite: *avgust, acumpăr* (cu proteza lui *a*), *alumtă, pal'u, pintru* „printre", *asăltu* etc.; de asemenea, nu există în aromână *fierbinte*, în schimb se află verbul *h'erbu*, nici *greutate*, dar există *greu* etc. (v. Papahagi, DDA).

În ciuda acestor observaţii, care impun o restrângere serioasă a listei de cuvinte dacoromâne necunoscute în aromână, concluzia lui

Giuglea privind autohtonismul românilor nord-dunăreni rămâne întru totul valabilă: „Acest bloc de unități lingvistice este autohton numai în Dacia și s-a putut menține aici numai prin statornicia românilor, încă de la începuturi, în aceste ținuturi" (*op. cit.*, p. 136).

Aromâna, care este un dialect al limbii române, nu o limbă romanică aparte, cum crede Giuglea, a pierdut unele elemente latine din cauza condițiilor speciale în care a fost sortită să evolueze din momentul separării ei de trunchiul român comun. La fel s-a întâmplat și cu elementele de origine traco-dacă: acestea sunt mult mai numeroase în dacoromână decât în dialectele din sudul Dunării, unde au fost înlocuite – cele mai multe – cu echivalente din limbile vecine.

Pentru ambele cazuri însă, trebuie spus că fondul lexical moștenit este mai rezistent în graiul populației sedentare (dacoromânii) decât în graiul populației caracterizate prin forme de viață care au impus, în cursul istoriei, o mișcare necontenită în ținuturile sud-dunărene.

Așadar, cuvintele latinești – indiferent de numărul lor – conservate numai în dialectul de la nordul Dunării sunt o dovadă puternică privind statornicia românilor pe acest teritoriu în tot cursul istoriei. Din grupul acestor cuvinte face parte și *aur*, care exprimă o realitate naturală și economică proprie istoriei Transilvaniei.

A BATE

Verbul *a bate* are posibilități de combinare mai numeroase decât latinescul *battere* (lat. cl. *battuere*), din care descinde. Faptul acesta se reflectă și în DA, unde este tratat pe un spațiu de 13 coloane, ceea ce însemnează că e un cuvânt cu o mare bogăție semantică. Ne limităm aici la a observa că, susceptibil de a primi, grație sensului de bază, o diversitate de determinări, acest verb s-a integrat în terminologiile populare ale diferitelor îndeletniciri proprii lumii de la țară. Semnificațiile particulare ale acestui verb în contextul terminologic popular rezultă adesea din semantica obiectului direct cerut de întrebuințarea tranzitivă a verbului.

În terminologia agriculturii distingem construcții de felul: *a bate coasa, a bate păpușoiul* (sau *grâul, secara, inul, cânepa, fasolea* etc., pentru a scoate boabele, *comp.* fr. *battage des céréales*), *a bate nucii* (= a scutura nucile cu o prăjină) etc. (v. pe larg LM, s.v. și Hasdeu, EMR, III, s.v.). Contexte identice se găsesc și în alte limbi, ca de exemplu în albaneză: *Rrah grurin* (*orizin, fasulet*) „Bat grâul (orezul, fasolea)".

Vorbirea păstorească, în general aceea a crescătorilor de vite, a înzestrat verbul cu sensuri specializate, după cum se vede, de exemplu, în sintagma *berbece bătut* (sau *armăsar bătut*), adjectivul participial însemnând aici „întors, castrat, scopit, jugănit" (*comp.* cu alb. *cjap i rrahur* „țap castrat", lit. „țap bătut"; *dash i rrahur* „berbec bătut", *dem i rrahur* „taur întors"). Limbajului crescătorilor de animale i se datorează, probabil, și derivatul *bătătură*, ca denumire pentru ocolul de vite ori pentru locul bătătorit din jurul casei. Bătutul pământului se referea, odinioară, nu numai la casa de locuit (în odaie pământul e bătut, bătucit, bătătorit; *bătăiuși* s.pl. „oameni care bat pământul cu maiul la construirea unei case", Marin, Mărgărit, *Glosar*, p. 159), ci și la așezările sezoniere, pe munți sau în zonele de iernatic. Tautologia *pământ bătut* (*comp.* fr. *terre battue*) s-a fixat ușor pentru că lat. *pavimentum* s-a îndepărtat mult în română de înțelesul său originar. E posibil ca jocul *bătuta* (o restrângere de la a *bate hora, a bate jocul*) să fie interpretat ca o reflectare la nivel artistic popular a acestei operații de *a bate pământul*, concretă și permanentă în viața

vechilor popoare (*comp.* şi corespondentele romanice: it. *battuta*, span., port., cat. *battuda*, fr. *battue*, CDDE, 144). De aici s-ar explica şi sensul figurat în *floare bătută* (despre unele specii de bujori, gherghine, garoafe etc., flori cu petale dese), *trup bătut* (adică vânjos, musculos, cu carnea tare). De la *a bate jocul* provine locuţiunea *a-şi bate joc*, căci jocul la români e însoţit adesea de strigături satirice (*cf.* Hasdeu, EMR, III, s.v.). Trecerea de la „glumă" (lat. *jocus*) la „strigare malițioasă" (batjocură) presupune o evoluţie semantică normală.

De origine pastorală, din vremuri de transhumanţă, este şi locuţiunea *a bate drumurile* însemnând „a umbla mult, a colinda, a străbate", în care substantivul poate fi nu numai *drumurile*, ci şi *satele, oraşele, ţările, codrii, dealurile* etc., diferite repere din spaţiul existenţei umane. O locuţiune specială s-a format şi în limbajul urban: *a bate podurile* „a umbla de colo-colo pe străzile unui oraş, a hoinări" (Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe*, 2002, p.332). În *cale bătută, drum bătut, locuri bătute*, verbul ia forma unui participiu adjectivat cu înţelesul „umblat, cunoscut de toţi". Aici s-ar integra şi locuţiunea *a bate câmpii*, impusă cu semnificaţia figurată de „a vorbi mult şi fără logică, a divaga, a se îndepărta de subiect, a hoinări cu... vorba" (*comp.* it. *batter la campagna*; fr. *battre la campagne*).

La înţelesul general de „a umbla mult, a cutreiera, a colinda", se asociază şi derivatul *a (se) abate* (din lat. *abbattere*, cl. *abbattuere*), care înseamnă „a părăsi calea apucată pentru a o continua în altă direcţie", ca şi *a răzbate*, cu un prefix de origine slavă: „*Răzbătea* munţii şi codrii, câmpiile şi pădurile" (P. Ispirescu, în DLR, s.v.); „Voinicelul pribegea: Nouă ţări cutreiera, Nouă mări Că *răzbătea*" (G. Dem. Teodorescu, în DLR, s.v.). Se integrează în acest grup şi *a străbate* „a cutreiera, a parcurge, a bate un drum lung şi cu obstacole", format cu un pref. *stră-*, de provenienţă latină.

Acest grup de verbe, organizat semantic în jurul lui *a bate* cu sensul de „a umbla, a colinda, a cutreiera etc.", trebuie considerat, după părerea noastră, în legătură directă cu transhumanţa pastorală. Albaneza, o limbă cu multe rădăcini pastorale ca şi româna, foloseşte verbul *rrah* „a bate" cu aceleaşi semnificaţii: *Ka rrahur rrugët* (*fshatrat, qytetet*) „A bătut (= a colindat) drumurile (satele, oraşele)"; *Ka rrahur botën* (*dheun*) „A bătut (= a cutreierat) lumea (pământul)", *cf.* FS, s.v. Se spune, de asemenea, *vend i rrahur* „loc bătut" (cunoscut de toţi), *udhë e rrahur* „cale bătută" (bătătorită, umblată).

A bate apare şi în terminologia industriei casnice, mai exact a războiului de ţesut, unde şi-a creat şi două derivate: *băteală* şi *bătătură*

(şi *bătăiţă*) denumind firele care se introduc cu suveica în urzitura pânzei şi se bat cu speteaza.

Şi de astă-dată ne întâmpină construcţii paralele în albaneză: *rrahje* „băteală" derivat de la verbul *rrah* „a bate" cu un sufix caracteristic numelor de acţiune (şi, concretizat, obiectul acţiunii).

Expresia *a bate apa în piuă* „a vorbi în gol, zadarnic, a spune vrute şi nevrute", ca şi cea echivalentă din albaneză, *rreh ujë në havan* „bate apa în piuă", face parte, la origine, tot din limbajul industriei casnice (al ţesătorilor, al piuarilor): *a bate dimiile la piuă*, alb. *Rrah velenxët në dërstilë id.* E posibil să fi intervenit aici şi analogia cu a *bate laptele* în *bădâi* (în putinei), ca să se aleagă untul (alb. *Rrah qumështin* „Bat laptele", *qumësht i rrahur*, rom. *lapte bătut*), v. şi *Concord.*, p. 32-34, pentru paralele cu albaneza.

În limbajul pescarilor apare construcţia *a bate apa*, însemnând agitarea apei şi izgonirea cu un băţ a peştilor de pe sub pietre sau rsăgălii ca să cadă în năvod. Totodată, se spune despre peşti că *se bat* atunci când îşi depun ouăle. *Bătaia* peştelui e pe acelaşi plan de semnificaţie cu *gonitul* vacilor şi călcatul păsărilor (v. Ghinoiu, *Lumea*, p.54). *A bate* (despre armăsari) „a se împreuna cu iapa" (v. şi DA, s.v.) s-ar asemăna, după Giuglea (DR, III, p. 618), cu v. gr. βατέυω „saillir, couvrir, en parlant des animaux mâles" şi chiar cu βατεύωμαι (despre o femeie) „a se împreuna cu bărbatul". Ion Ghinoiu (*op. cit.*, p. 55) vorbeşte de o *bătaie rituală* cu funcţii speciale în diferitele forme ale culturii populare: *se bate toaca* sau *clopotul* pentru alungarea vârcolacilor care mănâncă soarele sau luna în timpul eclipselor, *se bat nucii* ca să rodească în anul viitor, *se bate cu sorcova* la Anul nou pentru sănătate, *se bate pământul* în ziua de Măcenici ca să iasă căldura, *se bate cu parul* sau *stâlpul* pe locul de întemeiere a unei case, a unui sat (*bătutul parului*) etc.

Ideea de mişcare ritmică pe care o implică *a bate* explică multe dintre contextele în care e posibilă apariţia acestui verb: *Bate grindina* (*ploaia, bruma, vântul*); (Îl) *bate soarele* (*luna, lumina*); *Copacul îşi bate frunzele* (*ramurile, crengile*); *Pasărea bate din aripi* (*codobatură* e un cuvânt compus moştenit din **codobattula*, *cf.* CDDE, nr. 150); *Câinii bat* „latră"; *Apa bate* (în maluri) etc.

În concluzie, un cuvânt aparţinând lexicului esenţial al limbii comune, cum este cazul cuvântului *a bate*, poate participa, prin sensurile noi pe care le dezvoltă, în derivate, în expresii, în diferite unităţi frazeologice etc., la constituirea terminologiei populare, în general a vocabularului specializat prin care se definesc variantele limbii populare. *A bate* e un cuvânt cu o mare încărcătură semantică şi cu o prezenţă contextuală extraordinară.

BĂRBAT

În toate dialectele româneşti, nord- şi sud-dunărene, *bărbat* se foloseşte atât ca substantiv cât şi ca adjectiv. Cu prima valoare gramaticală, având sensul de „persoană adultă de sex masculin", acest cuvânt intră în opoziţie, pe de o parte, cu *femeie* (popular şi: *muiere*), iar pe de alta, cu *copil, băiat, flăcău, june*. Acestea sunt opoziţii care au în vedere sexul şi vârsta. În limba de odinioară nu era exclusă nici opoziţia cu *bătrân, moş, moşneag*. Această relaţie ne întâmpină chiar şi în limba de astăzi. Unele din vechile noastre pravile conţin precizarea, cu valoare juridică strictă, că *bărbat* este omul de la 42 până la 56 de ani (v. DA; totuşi, în *Pravila Ritorului Lucaci*, p. 241, vârsta bărbăţiei e alta, aşa cum rezultă din acest citat: „Şi aşea de va fi bărbat de 15 ani, e muiarea de 12, cu vrearea părinţiloru-le să se ia").

Acest cuvânt s-a specializat semantic de timpuriu, căpătând înţelesul de „om însurat, soţ, om cu nevastă", înţeles cu care e cunoscut încă din primele texte.

Ca adjectiv, *bărbat* circulă, mai ales în limba populară, cu însemnarea „curajos, energic, voinic, harnic", fiind variabil după gen şi număr; deci, se spune şi *femeie bărbată* (adică „harnică, energică, vrednică"), nu numai *om bărbat*. Cu acest sens, cuvântul apare şi în texte vechi, ca în exemplul: „Spuse că are o slugă *bărbată*" (Moxa, *Cronica*, p. 183), cu acord în gen. La fel: muiare *bărbată* (a. 1694, *cf.* DA). M. Costin (*Opere*, p. 221) scrie că în vremea războaielor cu dacii, romanii „erau cei mai *bărbaţi* (= viteji)... din câţi au văzut vreodată lumea"; pentru epoca modernă, cunoscutul context: „Zoe, fii *bărbată*!" (Caragiale).

Se întrebuinţează, de asemenea, şi cu referire la animale. De exemplu, despre ciobanul moldovean din *Mioriţa* ştim că are „cai învăţaţi / şi *câini mai bărbaţi*".

Notăm şi faptul că această valoare a lui *bărbat* e bine cunoscută şi în dialectele sudice: ar. mul'erile-a lor *bărbate* (Papahagi, DDA) şi figurat ca în dacoromână: inima-ţ *bărbată* ş'mare (*ibid.*); v. şi Caragiu, DIARO, p. 115.

Unele derivate ca: *a îmbărbăta* „a încuraja, a însufleţi", *bărbătesc, bărbăteşte, bărbăţie* etc. (v. lista derivatelor în DA şi la V. Scurtu, *Term. înrud.*, p. 168-170) au la bază pe *bărbat* considerat mai ales ca adjectiv, cu înţelesurile arătate mai sus.

Ca nume de persoană, *Bărbat* e atestat încă din secolul al XI-lea, la aşa-numiţii vlahi medievali din nord-vestul Peninsulei Balcanice, stinşi cu totul prin secolul al XVII-lea (*cf.* Dragomir, *Vlahii*, p. 53, 154). După cum se ştie, *Bărbat* apare, în secolul al XIII-lea, ca nume al unui voievod român din nordul Olteniei, frate cu Litovoi. Să nu uităm însă că în latina medievală *barbatus* ajunsese sinonim cu „operarius, intimidus; maior, vetus, princeps" (*cf.* Ducange, *Glosarium mediae et infimae latinitatis*, t. I, Niort, 1883).

În secolele următoare, *Bărbat* apare frecvent ca nume propriu. Astăzi sunt cunoscute numele de familie *Bărbat, Bărbătescu, Bărbăţeanu* (v. Iordan, DNFR). Nu e lipsit de interes să arătăm că în recentul *Dicţionar de frecvenţă a numelor de familie din România*, I, A-B, Craiova, 2003, p. 149, 188 sunt înregistrate 2.302 de familii care poartă numele *Bărbat* ori derivate ale acestuia.

În Gorj există un sat *Bărbăteşti*, derivat evident de la numele de persoană *Bărbat*. În toponomia Moldovei, *Bărbăteşti* e atestat încă din 1428; în secolul al XVI-lea, apare şi în Ţara Românească (*cf.* DERS, p. 14-15). În Haţeg se află *Râul Bărbat*, care figurează şi într-un document slavo-român de la 1520 (*ibid.*), iar lângă Lupeni, pe Valea Jiului, era cunoscut satul *Bărbăteni* (a. 1835, *cf.* Coriolan Suciu, *Dicţionarul istoric al localităţilor din Transilvania*, I, 1967, p.64).

Am insistat asupra acestor nume proprii ca să arătăm că ele au la bază valoarea adjectivală a lui *bărbat*, adică valoarea cea mai veche de „curajos, viteaz". Transferul în onomastică se va fi făcut prin intermediul supranumelui, acesta reprezentând o categorie intermediară între numele comun şi antroponim.

În balada *Miu*, din colecţia lui V. Alecsandri, *bărbat* e grupat cu subst. *deal*, sensul exact fiind destul de greu de stabilit: „La *dealul bărbat* / Pe drumul săpat". G. Giuglea (*Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, Bucureşti, 1988, p. 211-214) consideră că aici *bărbat* provine din lat. *vervactum* „pământ lăsat necultivat, pârloagă" (de la verbul *vervago, -ere* „a desţeleni, a ara prima oară un teren"). Explicaţia lingvistului clujean e greu de susţinut, pentru că *bărbat* (din lat. *vervactum*) nu există în uzul curent al limbii; de aceea, e de preferat să considerăm că avem de-a face cu o folosire metaforică

a adj. *bărbat* (ca şi la toponimicul *Râul Bărbat*). Poate că aici trebuie amintit şi *Terra Barbata* de la 1288 în documente maghiare (Drăganu, *Rom.*, p. 177, unde se dau şi multe nume de pers. *Barbat* începând cu a. 1236). Un fapt similar există în albaneză: *tokë mashkullore* înseamnează „pământ bărbătesc" (adică roditor); se spune chiar *grua mashkullore* „femeie bărbată, femeie care nu face copii, stearpă" (pentru alte exemple, v. FS, s. *mashkullor*; *cf.* şi Çabej, SE, I, p. 127). După I. Popescu Sireteanu (în LR, XXIX, 1980, 3, p. 257-258) adjectivul din sintagma *Dealul Bărbat* ar fi o deformare a unui presupus *mărmat* „de (cu) marmură", de la care ar proveni şi n. top. *Marmatia*. Explicaţia e neconvingătoare.

Latinescul *barbatus* derivă din *barba* „barbă" şi înseamnează „bărbos, cu barbă". Menţinerea acestui derivat în latina dunăreană nu are nevoie de justificări: dacii purtau barbă. Înţelesul de „curajos, viteaz, muncitor", deci cel echivalent cu lat. *vir*, s-a dezvoltat chiar în latina târzie (cf. CDDE, nr. 134). Sunt indicii că şi semnificaţia de „soţ, om însurat" ar fi apărut încă din latină (*cf.* Al. Graur, ML, I, p.24, unde e citată glosa *barbati legitimi*, pentru care v. şi A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1959, s. *barba*).

E interesant de observat că acest adjectiv, substantivat foarte devreme, a înlocuit atât pe *maritus* „soţ, logodnic, mascul" (cunoscut rar, sub forma *mărit*, prin graiurile din Transilvania, *cf.* DLR), cât şi adjectivul *mas, maris* „bărbătesc", împreună cu derivatul acestuia *masculus* „bărbat, mascul" (devenit în română *mascur*, denumirea populară pentru „porc castrat").

Semnificaţiile suplimentare pe care le are rom. *bărbat* în comparaţie cu lat. *barbatus* şi cu reflexele acestuia din franceză, italiană, spaniolă concordă cu ale corespondentului albanez *burrë* „bărbat, soţ, voinic, viteaz, om de onoare", care, uneori, atribuie calitatea ca un adjectiv, ca în exemplul: *grua më burrë se burrat* „femeie mai bărbat decât bărbaţii". Derivatele lui *burrë* păstrează sensul pozitiv conţinut în radical: *burre* fem. „femeie vitează, eroină", *burrëreshë* fem. „femeie curajoasă, vitează, harnică, eroină", *burrëri* „bărbăţie, curaj, voinicie", *burrërisht* adv. „bărbăteşte, voiniceşte", *burrëroj* vb. „a căpăta însuşiri bărbăteşti, a îmbărbăta".

Cu sufixele *-ac, -ak, -ec* se formează derivate peiorative: *burrac, burrak* „om de nimic, impotent, omuleţ", *burrec* „laş, fricos", care corespund derivatelor româneşti: *bărbătoi, băbăţoi, bărbătuş, bărbăţel* (în sens ironic).

De notat că termenul albanez de bază a intrat şi în aromână: *bură* „om voinic, viteaz, erou".

Alb. *burrë* nu este, la origine, termen de rudenie, dovadă că nu e prevăzut cu articol proclitic ca celelalte nume din această categorie (*cf.* Çabej, SE, II, 1976, p. 389-391, unde se acceptă o ipoteză etimologică mai veche, constând în apropierea de v. germ. de sus *baro* „bărbat liber"). Numeroşi cercetători au apropiat însă cu mai mult succes alb. *burrë* de numele strălucitului rege dac *Burebista* (mai recent, între alţii, Georgiev, *Trakite*, p. 197), la care s-ar adăuga *Rubobostes* (de fapt, *Burobostes*, cu metateză), numele unui probabil rege dac cu un secol înainte de Burebista (*cf.* *Istoria Românilor*, I, Academia Română, Bucureşti, 2001, p. 636; v. şi Crişan, *Burebista şi epoca sa*, 1977, p. 83, cu bibliografie).

De notat că istoricul şi geograful grec Strabo (sec. I î.Hr. – sec. I d.Hr.) îl numea pe Burebista „bărbat get" (ἀνὴρ Γέτης), prin urmare s-ar dovedi că prima parte a numelui ar fi însemnat „bărbat, vir", ca alb. *burrë*.

Jana Balacciu-Matei (în SCL, XLIX, 1-2, 1998, p. 21-25) contestă ipoteza pe care am propus-o aici, arătând că *barbatus* ar fi înlocuit pe *masculus* (devenit în română *mascur* „porc castrat") şi a căpătat, iniţial, semnificaţia de „necastrat" (despre oameni!). *Bărbat* din dacoromână s-ar explica, după autoarea citată, în cadrul unei bizare opoziţii castrat: necastrat (!).

În concluzie, considerăm că e posibil ca tendinţele de evoluţie semantică a lui *barbatus*, care se manifestă de timpuriu, încă din latină, să fi fost susţinute printr-un calc al semnificaţiilor corespondentului din traco-dacă. Această concluzie pare să rezulte din comparaţia semantică a lui *bărbat* cu alb. *burrë*.

Bătrân

Acest cuvânt continuă direct, cu modificări fonetice regulate, latinescul *veteranus*, termen militar, pe care, în epoca modernă, l-am reprimit ca neologism, cu sensul inițial: *veteran*. La romani, *veterani* erau soldații bătrâni, ieșiți din serviciul militar, dar, totodată, și soldații vechi, cu multă experiență de luptă.

Termenul de bază, adjectivul *vetus,-eris* „vechi, bătrân", nu s-a păstrat; în schimb *vetulus*, alt derivat, a devenit *vechi*.

Transmiterea lui *veteranus* în română e în acord cu rolul important pe care l-a avut factorul militar în procesul dinamic al romanizării Daciei.

Bătrân a devenit sinonim cu *auș*, alt cuvânt de proveniență latină, *avus* „bunic; strămoș", care a căpătat de timpuriu, poate chiar în latina balcanică, un sufix diminutival *-uș*, din substrat; *auș* e frecvent încă în dialectul aromân cu sensul „moș". În dacoromână *auș* se aude astăzi destul de rar, prin Oltenia. S-a conservat însă bine în diminutivul *aușel*, numele unei păsări mici și, poate, în adjectivul *neaoș*. *Avunculus* „unchi după mamă", un derivat al lui *avus*, a devenit în română *unchi*, cu o semantică extinsă, ca și în alte limbi romanice (de ex. fr. *oncle*).

Dacă adăugăm aici cele două cuvinte din traco-dacă *moș* și *ghiuj* (în nordul țării și *vâj, vâjoi, vâjlău*, *cf.* Hasdeu, *Col.Tr.*, VII, p. 93; DLR, s.v.), obținem o serie sinonimică relativ bogată: patru cuvinte exprimând aceeași noțiune. S-ar putea face observația că populația indigenă a Daciei va fi avut un cult al bătrâneții (ca unele popoare orientale), simțăminte de venerație pentru omul vârstnic. Atracția în această serie a lui *bătrân* se va fi produs pe teren românesc. Locuțiunea *din bătrâni* are chiar sensul „din moși-strămoși" și ne întâmpină în tot felul de texte: „*Din bătrâni* se povestește/ Că-n tot anul negreșit/Moș Crăciun pribeag sosește..." (Colind); „Căci te iubeam cu ochi păgâni/ Și plini de suferinți/ Ce mi-i lăsară *din bătrâni*/ Părinții din părinți" (Eminescu). Și ca adjectiv *bătrân* își menține sensul în aceeași sferă semantică generală: „Iar Negruzzi șterge colbul de pe cronice *bătrâne*" (Eminescu). În limba de odinioară, *bătrân* ne întâmpină frecvent cu înțelesul de „vechi": moara cea *bătrână*, piatra cea *bătrână* (în acte din Mehedinți de la 1750, „Arhivele Olteniei", XVL, nr. 92-94, 1937).

Deseori, *bătrân* se asociază cu *moș, moșneag* într-o sintagmă care nu constituie deloc un pleonasm în limbajul popular: „A fost odată un *moș bătrân, bătrân*."

Bătrânețea implică experiență de viață. De aceea, *bătrân* ajunge, popular, sinonim cu *înțelept*, ca în construcții de felul *bătrânii satului, sfatul bătrânilor*. Se știe că în perioada medievală obștea sătească era condusă de un *sfat al bătrânilor*, care judeca pricinile și hotăra în chestiunile obștești mai importante (v. *Inst. feud.*, unde se explică pe larg sintagma *oameni buni și bătrâni*). De adăugat, pentru analogie, că în Albania medievală instituția pe care o reprezenta *këshilli i pleqvet* „sfatul bătrânilor" era foarte puternică; *comp.* și lat. *senatus*, gr. *γερουσία*, v. și *Concord.*, p. 35. Pentru concordanța cu albaneza, v. Cătălina Vătășescu, *Termes autochtones et d'origine latine pour les notions d'ancienneté et de veillesse en roumain et en albanais*, în „Revue des études sud-est européennes" t. XXXIX, 1-4, 2001, p. 123 ș.u. Nu e deloc riscant să vedem aici o urmă a sensurilor nobile ale lui *veteranus*: „soldat vechi cu experiență, înțelept." Cred că același înțeles îl are *bătrân* și când e folosit ca atribut pe lângă numele unor domnitori: *Mircea cel Bătrân, Basarab cel Bătrân, Alexandru cel Bătrân.*

Hasdeu a observat că derivatul *bătrânețe* a concurat la conservarea sensului latin al lui *adânc* (din *aduncus* „curbat spre în față, încovoiat") prin sintagma *adânci bătrânețe* (v. EMR, I, s. *adânc;* v. și Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe*, p. 42).

Foarte interesant este faptul că *bătrân* apare des în limba documentelor vechi cu înțelesul de „parte de moșie transmisă prin moștenire", înțeles cu care se folosea mai cu seamă *moș*. Iată un exemplu de la începutul sec. al XVIII-lea: „Tot satul s-au ales patru *bătrâni*, dintr-aceștia să ție mănăstirea jumătate de sat, doi *bătrâni* din sus ... iar un *bătrân* să-l ție neamul lui...iar un *bătrân* să-l ție ceilalți moșinași." Cu această semnificație *bătrân* e izolat, nu și-a creat o familie ca *moș: moșie, moșnean, a moșteni*.

În toponimia minoră, diferite sate, munți, dealuri, văi, viroage, sunt numite *Bătrânu, Bătrâna* (*cf.* DTRO, I, p. 303), cuvinte care ar păstra, cred, semnificația feudală de „moștenit".

Sensuri similare cu ale cuvântului de bază au și derivatele *bătrânesc, bătrânește, bătrânețe, bătrânime*. Așadar, de la înțelesul pur militar pe care-l avea, la origine, *bătrân* (lat. *veteranus*) a ajuns cu vremea un termen încărcat de semnificații, care pun în lumină aspecte ale psihologiei populare și civilizației noastre străvechi.

Bun

Dintre adjectivele moştenite din latină *bun* se distinge prin numeroasele construcţii fixe din care face parte şi prin semnificaţiile neaşteptat de interesante pe care le-a dobândit mai cu seamă în cadrul derivatelor. Ca nume propriu (*Buna*, *Bunea*) e atestat de timpuriu, în documente slave din sec. al XV-lea (*cf.* Mihăilă, DLRV, p. 80; v. şi D. Bogdan, *Glosar*, p. 135). În toponimie sunt frecvente: *Buna, Bunaia, Bunele, Buneşti, Bunila, Buniţa* ca nume de sate, văi, dealuri (DTRO, I);

Foarte adesea, *bun* figurează pe lângă nume de rudenie, intrând în alte opoziţii decât cele care se impun în vorbirea neutră: *frate bun*, de exemplu, sinonim cu *frate dulce, frate drept,* însemnează „născut din acelaşi tată şi aceeaşi mamă". De asemenea, în *soră bună, tată bun, mamă bună,* adjectivul, ca şi în compusul precedent, se opune lui *vitreg*, cuvânt tot de origine latină; *văr bun* însemnează „văr primar", „văr dulce" sau „de gradul întâi". În *tată bun* şi *mamă bună*, adjectivul poate însemna şi „blând, iubitor, iertător", cele două compuse fiind echivalente ca sens cu *bunic, bunică* (v. pe larg Dumistrăcel, *Lex. rom.*, p. 67-69). Valoarea semantică a adjectivului în aceste compuse e o amprentă care ne duce, pentru originea lor, spre graiul plin de miracole al copiilor. E uşor de văzut că de aci s-a desprins adjectivul, preluând indicii morfologici ai substantivelor dispărute: *bunul, buna* şi, mai adesea, cu sufix diminutival: *bunicul, bunica* (v. Scurtu, *Termeni de înrud.*, p. 119). Procedeul e obişnuit românei: *pasăre barză* a devenit *barză* prin eliminarea determinatului. Cu prefixul *stră-* (din latinul *extra*), cuvântul nou creat capătă valoare intensivă indicând vechimea, originea îndepărtată a familiei, a neamului: *străbun, străbunic*. E plină de culoare perechea lexicală *bunii şi străbunii*, sinonimă cu *moşii şi strămoşii*.

Poate că nu e lipsit de interes să amintim aici că literatura română excelează în admirabile pagini cu chipuri luminoase de bunici, cel mai adesea în relaţie cu copii (dintre scriitorii mai reprezentativi: Ion Creangă, Barbu Delavrancea, Mihail Sadoveanu, Ionel Teodoreanu ş.a.).

Există o mulţime de cuvinte compuse dintr-un substantiv (de regulă nearticulat) şi adjectivul *bun*. Unele sunt vechi, altele mai noi, traduceri după alte limbi. Caracteristica lor constă în aceea că adjectivul precedă întotdeauna substantivul. Iată, în context, o parte dintre aceste compuse: E un om de *bună-credinţă*; L-a întâmpinat cu *bună voinţă*; Certificat de *bună purtare*; A făcut-o nu întâmplător, ci cu *bună-ştiinţă*: *Bunăstarea* tuturor oamenilor; E modest şi *cu bun-simţ*; Are *bun gust* în alegerea culorilor; Nu l-a silit nimeni, a făcut-o *de bunăvoie*; *bunăoară* (= de exemplu); *bun-plac*; *bună-vestire* etc. (DA). Aceeaşi topică are bun şi în unele expresii de salut, cu observaţia că substantivul e articulat: *bună ziua, bună dimineaţa, bună seara* (*comp.* fr. *bonjour, bonsoir,* dar alb. *mirë dita* „bună ziua", *mirë mbrëma* „bună seara", cu substantivul articulat), *bună vremea, bun ajunsul, bun întâlnişul*; topica inversă impune substantivul nearticulat: *noroc bun, drum bun, cale bună, rămas bun, poftă bună, pace bună.*

Unele derivate de la adjectivul *bun* au înţelesuri care se îndepărtează destul de mult faţă de cel de bază. Astfel, *nebun* avea iniţial sensul negativ al lui *bun* (de ex.: *nebuni* de darul Domnului, *cf.* DLR, s.v.; *comp.* şi arom. *nibun* „prost, care nu e bun"); numai târziu *nebun* a evoluat la sensul de „alienat mintal"; de aci derivatele *înnebuni* vb., *nebunariţă, nebunoasă*, substantive din limbajul botanicii cu sensul „măselariţă, plantă otrăvitoare."

Verbul *a îmbuna* însemnează „a îmblânzi, a împăca, a îndupleca" şi, pe alocuri, e întrebuinţat ca sinonim al lui „a făgădui, a promite", ca în exemplul: Mi-*a îmbunat* un vecin că-mi ajută la cosit. Alt derivat verbal, *a se îmbuni*, e folosit prin Oltenia cu referire la boabele de porumb când devin lăptoase şi sunt bune de copt sau de fiert (*porumbi îmbuniţi*).

În sfârşit, verbul *a (se) răzbuna* însemnează nu numai „a pedepsi pe cineva pentru o nedreptate", ci şi „ a se îmbunătăţi vremea, a se însenina, a se risipi norii". Pentru acest din urmă sens, iată un citat din binecunoscuta poezie *Iarna pe uliţă* de George Coşbuc: „A-nceput de ieri să cadă/ Câte-un fulg, acum a stat./ Norii *s-au* mai *răzbunat*/ Spre apus, dar stau grămadă/ Peste sat." De aci şi înţelesul „a (se) însănătoşi, a (se) vindeca": „le grebla de-o adună/ Şi de boală mă *răzbună*" (DLR).

De notat şi derivatul regresiv *răzbun* „linişte, odihnă" la Moxa (1620), ed. Mihăilă, p. 220. Densusianu, *Opere*, III, Bucureşti, 1977, p. 62, notează că *a răzbuna*, de la care s-a format subst. *răzbun*, îşi păstrează uneori semnificaţia originară de „a readuce un lucru la starea

bună" (v. şi DLR, s.v.). Derivatul *bunătate* e cunoscut limbii vechi şi cu înţelesurile „virtute" şi „faptă bună" relevate de Emanuela Timotin în *Vedenia Sofianei,* text popular de la 1607 (în LR, 1-2, 2001, p. 130).

Ca antonim a lui *bun* româna nu a moştenit adjectivul *malus* „rău", ci pe *reus* „vinovat, acuzat, dator", un cuvânt cu sens juridic.

De adăugat că substantivul *bunele*, la plural şi articulat, are o semnificaţie mitologică, denumind „spiritele, zânele, ursitoarele" (*cf.* DA) ca şi corespondentul albanez *të mirat* lit. „bunele". E posibil ca arom. *miră* „ursitoare la naşterea copilului; destin, soartă" să provină din albaneză, dacă nu cumva în ambele idiomuri cuvântul să fi intrat din greacă, ceea ce e mai probabil: μοῖρα „destin, fatum" (v. şi Brâncuş, *Concord.*, p. 40, 176).

CAL

În latineşte erau două cuvinte care denumeau calul: *equus* şi *caballus*. Limbile romanice au păstrat pe *caballus*, care însemna „cal de povară, cal jugănit, mârţoagă, gloabă." O vagă amintire a acestei semnificaţii s-ar păstra în construcţia un *cal de peşte* (= cantitatea de peşte care se putea încărca pe un cal, *cf.* DA, s. *cal*), frecventă în documente braşovene de pe vremuri. O construcţie paralelă ne întâmpină în albaneză: *Një kalë plaçka (grurë, rrush)* „un cal-povară (grâu, struguri)", adică povara pe care o poate duce un cal (FS, s. *kalë*). De notat pentru albaneză şi: *Kam një kalë punë* lit. „Am un cal de treabă", adică am mult de lucru, muncesc ca un cal. Prin urmare, în latina balcanică *caballus* (rom. *cal*, alb. *kalë*) îşi păstra sensul iniţial.

Cuvântul *cal* s-a înnobilat semantic, a făcut de timpuriu pereche cu *equa* „iapă", femininul lui *equus* (în latină era şi un feminin *caballa*), creându-se astfel termeni diferiţi pentru exprimarea opoziţiei de sex: *cal – iapă*, ca şi *bou – vacă, berbec – oaie, ţap – capră, porc – scroafă* etc., perechi moştenite din latină şi, în cazul lui *ţap*, din substrat.

Deşi la origine avea sens depreciativ, *caballus* şi-a creat o bogată familie de derivate, care se regăseşte, aproape în întregime, în limba română (Pentru terminologia calului în română, v. studiile lui Sever Pop şi Ştefan Paşca din DR, V, 1927-1928, p. 51-271, 272, 327). Astfel, *caballarius*, care însemna „grăjdar, slugă la cai", e bine cunoscut în româna arhaică sub forma *călariu* cu înţelesul de *„călăreţ". Caballarius* a evoluat, ca şi *caballus*, înnobilându-şi sensul (*comp.* şi fr. *chevalier*, care provine tot din *caballarius*) şi întemeind o bogată familie de derivate (*cf.* CDDE, nr. 210). La Eminescu, *călariu* alternează chiar în acelaşi text cu *călăreţ*: „Călăreţii împlu câmpul şi roiesc după un semn/ Şi în caii lor sălbateci bat cu scările de lemn"; „Durduind soseau călării ca un zid înalt de suliţi,/ Printre cetele păgâne trec rupându-şi large uliţi." (*Scrisoarea III*).

Călăreț ni s-a transmis direct din latină (*caballaricius*, *cf.* CDI nr. 211) și, la fel, cele două importante verbe antonime *a încăleca* și *descăleca* (*incaballicare, discaballicare*), pe care româna veche folosește cu înțelesuri foarte interesante. Ne oprim aici în mod special la *a descăleca* (cu substantivele *descălecare, descălecat, descălecătură*) însemnând „a întemeia o țară, a ocupa, a coloniza o țară" care apare în vechile cronici cu referire expresă la întemeierea Țărilor Românești: „Fost-au în gândul mieu, iubite cititorule – scrie Miron Costin – să fac letopisețul țării noastre Moldovei din *descălecatul* ei cel dintâi, carele au fost de Traian împăratul..."; „Dragoș-Vodă, carele au *descălecat* din Maramureș această țară al doilea rând..." Sensul lui *a descăleca* poate fi însă mai general, după cum rezultă din acest citat luat tot din *Letopisețul* lui Miron Costin: „(Alexandru Machidon) *au descălecat* orașe și olate pe numele său" (Pentru alte exemple v. Miron Costin, *Opere*, ed. critică de P.P. Panaitescu, EPLA, București 1958, indice la p. 488). Sau dintr-un text de limbă vorbită din Go (1563-1564): „Să se știe cum am fost eu, Crăciun de Negreni, moștean *descălecători* pomântului". Descălecatul Țărilor Românești de către români din Transilvania e o dovadă a continuității noastre la nordul Dunării. Dacă ar fi venit de la sud de fluviu, românii ar fi întemeiat o singură țară, nu două. (v. N. Stoicescu, *Continuitatea*, p. 242). Acest sens al lui *a descăleca* e plin de „poezie", ceea ce explică faptul că Eminescu însuși recurge la un derivat ca *descălecător*, cu aceeași specializare semantică: „Rămâneți în umbră sfântă, Basarabi și voi Mușatini, / *Descălecători* de țară, dătători de legi și datini" (*Scrisoarea III*). Hasdeu spusese că Mușatinii s-ar trage din dinastia Basarabilor.

Dintre derivatele pe teren românesc reținem pe vechiul *călăraș*, care însemna „călăreț" și „soldat de cavalerie". Inițial, *călărași* erau numiți curtenii care formau oștirea de căpetenie și slujeau călări. Compusul *călăraș cu schimbul*, din limbajul ostășesc de altădată, denumea pe soldatul de cavalerie care stătea în cazarmă numai o parte din timpul serviciului militar și care era obligat să-și cumpere cal. În limba mai veche, *călăraș* era folosit și cu înțelesul de „călăreț făcând slujbă de curier". *Călărașii* reprezentau o categorie de slujitori domnești, ca și aprozii, plăieșii, panțării, roșiorii, vânătorii etc. În această semnificație trebuie să vedem și originea numelui *Călărași* al orașului de la Dunăre (v. și Iordan, *Top. rom.*, p. 215).

De la cuvântul *cal* a derivat, foarte devreme, diminutivul *căluș*, cu un sufix de origine probabil traco-dacă, iar de la acesta s-a format *călușar, călușer*, prin care se denumește străvechiul joc românesc cunoscut în toate regiunile țării, dar mai cu seamă în Oltenia și Muntenia.

S-a scris mult despre originea și semnificația acestui joc. El a fost pus în legătură cu mitul fertilității câmpurilor, a fost asociat cu cultul soarelui și al zânelor (ielele, vântoasele), a fost legat de „încurarea" cailor (întrecerile de alergări de cai), aducând, prin aceasta, cu *equiria* romană (v., între alții, Evseev, *Dicț.*, p. 71; Ghinoiu, *Obiceiuri*, p. 39 și mai ales R. Vuia, *Originea jocului de călușari*, în DR. II, p. 215 ș.u.). E posibil ca figura capului de căluț care se poartă ca obiect indispensabil jocului, curelele, panglicile, pintenii de pe costumul jucătorilor amintind de înhămurarea cailor, și chiar felul mișcărilor, simbolizând alergările de cai, toate acestea să fie puse în legătură cu cultul cavalerului trac, o divinitate (sau probabil numai un erou) a populației preromane din ținuturile de la Dunărea de Jos, pe care o avem bine reprezentată (călăreț cu cal cu tot) pe fundul interior al unui vas și pe un inel de argint cu inscripția *Menzinai*. La mesapi, o ramură iliră, divinitatea supremă era *Jupiter Manzana* (Jupiter cel căruia i se aduceau ca ofrandă sacrificii de cai). În radicalul *menz* din tracă și iliră trebuie văzută originea cuvântului *mânz* din română și a corespondentului său albanez, cu o formă aproape identică. Așadar, înainte de creștinism (la multe popoare), calul era un animal sacru, folosit în sacrificii rituale.

Remarcăm aici și construcția *cai verzi pe pereți*, cu verbe ca *a spune, a făgădui, a visa, a crede* și însemnând „lucruri fantastice, scornite, care nu s-au întâmplat niciodată, imposibile, himere, năluciri, inepții", de ex.: „Nu-mi tot spuneți *cai verzi pe pereți*, că eu sânt Stan Pățitul" (I. Creangă); „Un șarlatan care-mi spunea *cai verzi pe* pereți" (I. Ghica, în TDRG, s. cal); „O să mă bată că l-am trimes la *cai verzi pe pereți* (I. L. Caragiale, în Damé, s. cal). *Cal verde* (= un lucru imposibil) are un corespondent identic în albaneză: *kalë jeshil* „cal verde" (adică ceva inexistent, imposibil): *Ti do kalë jeshil* „Vrei cal verde" (*comp.* și gr. πράσινα ἄλογα, P. Papahagi, în WJ, XV, 1908, p. 133; v. și Eq. Çabej, SGJ, III, p. 83, care arată că expresia se întâlnește în povești albaneze și grecești; v. și Șăineanu, *Basmele române*, p. 360: *cal verde* în grajdul zmeului).

De remarcat că *verde* apare în combinație și cu alte cuvinte decât *cal*, sensul fiind însă apropiat de cel al construcției *cai verzi*: „A visa

codri verzi" (a aiuri); „a vedea *stele verzi* (înaintea ochilor)" = a ameţ „Îţi dau câteva de vezi *stele verzi*" (adică te lovesc atât de tare în c încât ...); La moşii *ăi verzi* (= niciodată), expresie întâlnită la Ispiresc (v. şi Şăineanu, *Semasiologia*, p. 355). S-ar putea vedea aici o urmă a credinţei calului înaripat care duce la cer sufletele celor morţi, credin pe care o recunoaştem, ca o aspiraţie, în poveşti şi în legende.

În arta noastră populară sunt foarte obişnuite figurile în formă de capete de cai: la porţi, la grinzile de la acoperişurile caselor sau ale bisericilor de lemn, apoi, ca înflorituri la covoare, la ştergare, feţe de masă etc. Aceste înfăţişări zoomorfe au rostul magic de a îndepărta spiritele rele (v. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*, Iaşi, 1998, p. 27; Ghinoiu, *Vârstele timpului*, p. 91). În unele sate, craniile de cai se înfig în parii din garduri, cu credinţa că în felul acesta e apărată casa.

În sfârşit, relevăm compusul *calul dracului* (şi *calul popii*, *cal turtit*, *cal de apă*, *căluş*, *cf.* DA) entom. „Libellula depressa", care e cunoscut şi ca titlu al unei povestiri fantastice a lui I. L. Caragiale. S-ar compara cu alb. *kalë shtrigash* „Gottesanbeterin" (Gazulli, p.188), compus cu *shtrigë* „vrăjitoare; fluture de noapte şi un fel de lăcustă proprie Europei de sud" (FS); de adăugat că şi în română lăcustele sunt numite, în unele regiuni, *căluşari*, datorită saltului prin iarbă ca al mânzului (*cf.* S. Pop, DR, V, p. 127, 159).

Din latină, româna a moştenit şi pe *admissarius* (şi var. *armessarius*) „armăsar, cal de prăsilă". Probabil se va fi zis iniţial *equus admissarius*, cu dispariţia cuvântului determinat. În română valoarea atributivă apare rar: *cal armăsar* (*cf.* DA, s.v.). Ca şi în latină *armăsar* se poate referi şi la *asin* (din lat. *asinus*; în româna veche exista şi femininul *asină*, din lat. *asina*), ori *măgar* (probabil din substrat). De la *armăsar* (şi în albaneză: *harmëshuer*, *harmëshor*, cu *h-* ca rom. reg. *harmăsar*) s-a format un derivat (între altele) în *-ărit*: *armăsărit* (cu o disimilaţie din *armăsărărit*) denumind taxa pentru montă; acest sufix „fiscal" era foarte obişnuit în limba de odinioară.

Ca termen figurat, *armăsar* denumeşte diferite părţi la car, la căruţă, acoperişul casei, moara de apă, războiul de ţesut etc., pentru care v. DA, s.v. şi mai ales EMR, II, p. 384.

De adăugat că pentru *catâr*, din turcă, româna posedă şi un termen din substrat: *muşcoi*, dintr-un *muşc*, cu un sufix latin (*cf.* alb. *mushkë* id.)

Casă

Latina denumea locuinţa prin *domus*, *aedes* şi *casa*. Pe primul dintre acestea l-am moştenit sub forma derivatului *dominus*, *domina* (atestat în latina populară şi ca *domnus*, *domna*), devenit *domn*, *doamnă*, cu semnificaţia veche de „stăpân, stăpână". Poate fi adăugat aici un derivat adjectival al lui *dominus*: *dominica*, transmis românei prin sintagma (*dies*) *dominica* „ziua domnului", sub forma *duminică*. Vocativul *domine* se recunoaşte în *Dumnezeu* (compus din *domine deus*).

De la acelaşi radical *domus*, au derivat cuvintele intrate mai târziu în română, ca neologisme, *a domina*, *domiciliu*, *domestic* (pop. *dumestic*, învechit (despre animale) „care trăieşte pe lângă casa omului", este moştenit; varianta *dumesnic* reprezintă o acomodare la tipul de derivate în *-nic*).

Nici *aedes*, întrebuinţat la singular mai ales cu sensul de „templu", nu s-a păstrat ca atare; el se recunoaşte însă în radicalul neologismelor *edificiu*, *a edifica*, *edil*.

Româna, ca şi alte limbi romanice, a moştenit direct cuvântul *casa*, care, de la sensul de „colibă, bordei, baracă", pe care-l avea în latină, a ajuns să denumească la noi „locuinţa" în general. Cuvântul s-a înnobilat semantic, aşa cum s-a întâmplat cu multe alte elemente lexicale provenite din latina vulgară. Nu e lipsit de interes să arătăm că încă şi astăzi, în română, *casă* mai poate fi întîlnit cu înţelesul primar. Astfel, aproape în toate zonele ţării ne întâmpină pentru noţiunea „cocioabă" sintagme ca: *o colibă de casă, o cocioabă de casă, un bordei de casă, o casă mică, o casă rea, o căsuţă, o casă vai de ea* etc. (v. ALR, II, h. 257); se înţelege că în aceste construcţii *casă* se asociază cu sensul străvechi, etimologic.

De asemenea, înţelesurile de „odaie, cameră, încăpere, bucătărie, odaie în care se face focul, chilie", cu care e folosit *casă* prin Oltenia, Banat, Transilvania, sunt tot amintiri ale semnificaţiei iniţiale, proprii latinei vulgare. În ALR, II, MN, 3763, *casă* e înregistrat cu înţelesul „odaie" în aproape toată Transilvania şi Moldova; v. şi ALR, II, h. 236,

unde *casă* e notat în toate graiurile, cu excepția celui din Muntenia, cu semnificația „odaia cea mică (de locuit)” (v., cu amănunte, Ion Ionică, *Terminologia casei în limba română* (pe baza ALR), în SCL, XVII, 4, 1966, p. 435 ș.u.). Iordan (în BPh, VI, 1937, p. 172) arată că și în alte graiuri romanice descendenții lui *casa* sunt folosiți cu însemnarea de „odaie” (v. și I. Stan, *Problèmes d'onomasiologie romane. Autour de la terminologie du bâtiment,* în RRL, IX, 6, 1964, p. 625 ș.u.; concordanțe balcanice la Zamfira Mihail, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică,* București, 2000, p. 57 ș.u.). Adăugăm la acestea faptul că o mulțime de derivate, diminutivale sau nu, cunoscute în diferite graiuri populare, denumesc „casa cu o singură odaie”, ceea ce e aproape sinonim cu „cocioabă„ colibă”: *căsăluică, căsăluie, căsășoară, căscioară, căsiță, căsuică, căsulie, căsușoară, căsuță, cășuță* (*cf.* DA, s. *casă*). Se integrează aici, în sfârșit, expresiile *casa mortului* „mormânt; coșciug” (sau simplu *casă* „sicriu”, *cf. Glosar Munt.,* p. 187), *casa copilului* „placenta copilului”, poate și derivatul *cășiță* „cuib de viespi sau de tăuni; alveolă de fagure”. Înțelesul de „mormânt” ne amintește de metafora splendidă din predoslovia lui Varlaam la „Cartea românească de învățătură” (1643): „Până nu mă duc în *casa* de lut a moșilor mei.”

Rezultă din toate acestea că româna a continuat, încă din faza originară, tendințele de evoluție ale latinei populare rustice.

Casă este unul dintre cele mai importante cuvinte prin care se dovedește statornicia populației românești în aria nord-dunăreană.

Denumirile latinești ale părților casei ne arată că încă din cele mai vechi timpuri dacoromanii își ridicau locuința la suprafața solului, o locuință, în totalitatea ei, din lemn. Astfel, sunt de origine latină: *perete* (*paries*), ar. *mur* (*murus*), *ușă* (*ostium*), *ușor, uscior* (*osteolum*), *țâțână* (*titina*), *fereastră* (*fenestra*), *poartă* (*porta*), *scară* (*scala*), *treaptă* (*traiecta*), *tindă* (*tenda „cort*”), *celar* (*cellarium*), *coperemânt* (*cooperimentum*); *mur* e cunoscut și în graiul din Maramureș cu înțelesul de „zid de temelie” (v. ALR, II, MN, 3763), dar trebuie precizat că în dacoromână nu a fost moștenit, ci împrumutat în aria nordică din ucraineană și din polonă; o bogată terminologie de origine latină a casei românilor a întocmit T. Papahagi, *Grai, folklor, etnografie*, ediție de Valeriu Rusu, Editura Minerva, București, 1981, p. 15-16.

Pentru „cameră” se folosea în româna comună chiar termenul *casă*, iar pentru „pardosea”, *pământ* (din *pavimentum*, care însemna „pământ bătătorit”); se spune și astăzi *casă cu pământ*. Treapta unei scări mobile poate fi și sub forma unui *fuscel* (*fusticellus*) sau *cui* (*cuneus*) de lemn.

Numele diverselor părți ale casei sunt metafore redate prin cuvinte latinești. Astfel, elemente ale structurii acoperișului sunt numite: *urs, capră, căprior, furcă, cunună, coardă, chingă, scamn, pasăre, coamă* etc.

Obiectele dintr-o casă elementară sunt denumite prin termeni de origine latină: *masă* (*mensa*), *scaun, scamn* (*scamnum*), *cuptor* (*coctorium*), *strat* „pat, așternut pentru dormit” (*stratum*), *pat* (*pattus* < gr. πάτος „drum bătut”), *căpătâi* (*capitaneum*). Locul pe care se face *focul* (*focus*) e numit *vatră* (cuvânt din substrat); tot *vatră* se cheamă, în unele locuri, pământul din casă.

În jurul casei se află *curtea* (*cohors*, atestat și în forma *curtis*), care este înconjurată cu un *gard* (cuvânt din traco-dacă) făcut din *nuiele* (*novella*), din *spini* (*spinus*), din *mărăcini* (*marrucina*), din *pari* (*palus*) sau din *scânduri* (*scandula*). La casele țărănești din zona de sud a țării, curtea mai e numită și azi *bătătură* (*battitura*), adică „locul bătut cu picioarele oamenilor și animalelor” (I.D. Ionescu, *Glosar din județul Gorj,* în BPh, VI, 1937, p. 207). În curte se află *fântâna* (*fontana*) sau *puțul* (*puteus*).

Încheiem prezentarea materialului lexical privitor la casă cu observația că pentru acțiunea de a construi o casă se folosește prin Maramureș (*cf.* ALR, II, h. 219) verbul *a dura* (*dolare*), care e posibil să fi fost mult mai răspândit în epocile vechi.

Terminologia casei în română ne arată că e vorba de locuința unei populații stabile, așezate temeinic, a unei populații de agricultori sedentari, ceea ce exclude din capul locului ipoteza unei imigrări târzii în spațiul de la nordul Dunării. Construcția în lemn a casei românilor nord-dunăreni, pe care o întâlnim și astăzi în toate zonele țării este expresia unei civilizații particulare, pe care aș numi-o „a lemnului”, care străbate toate epocile istoriei și leagă, durabil, generațiile în succesiunea lor. Am reținut aici numai fondul latin al acestei terminologii (pentru alți termeni din atlas, v. Ionică, l.c.)

Menționăm în treacăt că de la daci am moștenit cuvintele *bordei* și *argea*, sinonime parțial cu *casă*. Din cercetările arheologice se pare că bordeiele (locuințe în pământ) au existat mai cu seamă în câmpia Munteniei. Argeaua e cunoscută în aproape toată țara cu înțeles de „pivniță, locuință subterană, cocioabă, război de țesut etc.” (v. ALR II, MN, p. 127; v. și DA, s.v.). În zonele de deal și munte, casele dacilor se pare că nu difereau prea mult de casele de mai târziu ale țăranilor români.

În favoarea persistenței românești în acest spațiu vorbește și mulțimea de cuvinte derivate de la *casă*. Astfel, adjectivul (care apare și

substantivat) *căsătoriu* (în aromână *căsător*), cunoscut în limba ve[...] cu înțelesul de „om însurat, om cu casă, cap de familie, stăpân al cas[...] e derivat al unui verb **a căsa*, ar proveni din **casare* „a face casă, a stabili, a întemeia o căsnicie", verb cunoscut probabil și în latina din Dacia. (Pentru occident, *comp.* sp. *casar*, port. *casar (se)* „a se căsăto[...] și v. fr. *chaser* „a căpătui, a face cuiva o situație", care presupun exi[...] tența unui **casare* în latină, *cf.* Coteanu, *Etimologia*, p. 17).

De la adjectivul substantivat *căsător* s-a format adjectivul *căsătoresc* însemnând „de căsătorie, casnic", care circulă în limba veche și chi[...] mai târziu, la scriitorii care cultivă valorile lingvistice arhaice: „fe[...] cire *căsătorească*" (la C. Negruzzi, în nuvela *Au mai pățit-o și alții*, v. și DA).

Mai important este însă faptul că de la vechiul *căsător* au deriv[...] verbul *a se căsători* și substantivul *căsătorie*.

Legătura etimologică cu *casă* este mai evidentă în cazul lui *căsar* pe care-l găsim în cărțile vechi cu înțelesul de „om de casă, om căsătorit" al lui *căsaș*, însemnând același lucru cu *căsar* (v. citate în DA, s.v.).

De la *casă* s-a format și adjectivul *casnic* „cel care aparține familiei, căsean" („oameni *casnici*, adică însurați", la Petru Maior, *cf.* DA, s.v.; în Banat s-a substantivat, cu sensul „membru al familiei": „spunea *casnicilor*"; „casa noastră și *casnicii* ei", *cf.* Ioniță, *Metafore ale graiurilor din Banat*, Timișoara, 1985, p. 32), care, la rândul lui, a dat naștere adjectivului *căsnicesc*, adverbului *căsnicește*, verbului *a căsnici*, substantivului *căsnicie*.

Toate aceste derivate, dintre care unele, ca **a căsa, căsător*, coboară sigur până în faza primară a limbii noastre, pornesc de la înțelesul de „familie, neam" al lui *casă*, înțeles cu care, figurat, era folosit și clasicul *domus*. În limba veche, *casă* „familie, neam" nu este neobișnuit: „Îi zise Domnul lu Noe: întră tu și toată *casa* ta în corabie" (*Palia de la Orăștie*, p. 29; pentru alte citate, v. indicele ediției Pamfil). Iată și câteva citate din *Letopisețul* lui Neculce, din care se vede folosirea lui *casă* cu sensul de „familie": „Era ieșit Duca-Vodă la primblare cu toată *casa* și boiarii lui pe Prut în sus" (p. 207); „O samă de boiari ce era de *casa* Ducăi-Vodă" (p. 210); „S-au dus cu toată *casa* lui și cu tot neamul lui" (p. 251); „Acest Moisăi sărdarul era de *casa* Cantemireștilor" (p. 365).

Aceeași evoluție metonimică (*casă* – „locuitori ai unei case sub ascultarea unui cap de familie") se remarcă și în construcțiile *ai casei* „membrii familiei" și *casă grea* „familie grea", curente în limba de azi.

Se adaugă aici mulțimea de expresii constituite pe baza lui *casă* „familie; căsătorie": *om cu casă* „om însurat, cu familie", *a face (a ține) casă cu cineva* „a întemeia o căsnicie, a trăi în căsnicie", *a strica (a sparge) casa cuiva*, *a fi la casa (lui)* „a fi însurat, a-și întemeia familie", *casă deschisă* „familie primitoare, ospitalieră", *casă de piatră* (ca urare adresată tinerilor căsătoriți) și multe altele.

E posibil ca înțelesul de „familie", pe care l-a dobândit de timpuriu *casă*, să fi determinat modificarea semantică a lui *femeie* (din lat. *familia*) de la „familie" la cel de „soție; persoană adultă de sex feminin", așa cum a presupus Ion Ștefan (*Cuvântul „femeie" în limba română*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 159 ș.u.). Iată un exemplu din *Palia de la Orăștie*, la care *femeie = familie*: „Și marhă multă avea, dobitoace mici și mari și mare *fămeaie*" (p. 86; v. și p. 40, 197; alte citate din sec. al XVI-lea, la Ștefan, l.c.). La începutul sec. al XVII-lea, *femeie* apare cu înțelesul de „soție", cu care circula și *casă*: „S-au rugat vizirul să-l lasă să margă pre la Țarigrad, să-și vază *casa* și copiii" (Neculce, *Let.*, p. 230). De remarcat că în aromână *fumeal'e* înseamnă „familie; copii"; în albaneză, *fëmijë* „copil", ambele cuvinte descinzând din lat. *familia*.

În concluzie, putem spune că semnificațiile atât de bogate pe care le-a dobândit latinescul *casa* în română, evoluțiile metonimice ale acestui cuvânt și mulțimea derivatelor lui sunt o mărturie lingvistică prețioasă privind stabilitatea comunităților românești nord-dunărene în tot cursul evului mediu.

A CÂNTA

Româna nu a moştenit verbul simplu latinesc *cano, canere* „a cânta", ci un derivat frecventativ al acestuia, *canto, cantare* „a cânta mereu, a tot cânta" (format de la radicalul participiului *cantum*) care, datorită grupului consonantic *nt*, se dovedea mai rezistent din punct de vedere fonetic. Acelaşi derivat latinesc stă şi la baza echivalentelor romanice occidentale ale lui *a cânta*: fr. *chanter,* it. *cantare,* sp. *cantar.* Din lat. *cantare* provine şi alb. *këndoj* „a cânta".

În limba noastră nu se face deosebire, la nivelul expresiei, între „a cânta din gură" şi „a cânta la un instrument"; se foloseşte acelaşi verb pentru ambele situaţii. De exemplu, pentru ceea ce exprimă franceza prin *chanter* şi *jouer au violon,* româna recurge la *a cânta,* respectiv *a cânta la vioară.*

Dintre sinonimele (evident populare) ale lui *a cânta* (din gură sau dintr-un instrument), cel mai important este *a zice,* pe care-l ilustrăm într-un citat de limbă mai veche: „Gheorghii Ştefan-Vodă, când era logofăt mare, au fost şezând odată în divan cu toiagul în gură. Iar Iordachi Cantacozino cel Bătrân, vel-vistiernic: „Ce *zici în fluer* dumneata, logofete?" Iar el au răspuns: „*Zic în fluer* să mi se coboare caprile de la munte, şi nu mai vin" (Neculce, *Let.*, p. 183).

Derivatul *cântător* (cu un sufix caracteristic numelor de agent) e cunoscut în limba veche şi în cea populară şi cu semnificaţia „cocoş", ca în acest citat din Coresi: „În această noapte ainte până *cântătoriul* nu va fi căntat, de trei ori te veri lepăda de mine" (*Tetraevanghelul,* 1560-1561, p. 59, ed. Fl. Dimitrescu, 1963; v. şi indicele ediţiei, pentru alte exemple); în folclor: „Ei mi se sculau din zori,/ După gals de cântători" (*cf.* DA, s.v.). Locuţiunea *(pe) la cântători* „pe la cântatul cocoşilor, către miezul nopţii" e mult mai frecventă, după cum rezultă şi din numărul mare de citate din DA: „Că vă vin colindători/ Noaptea pe la cântători" (într-o colindă).

Cu această valoare semantică e folosit şi derivatul paralel din albaneză: *këndes* (de la *këndoj* „a cânta"), care coexistă cu *kokosh.*

Spre deosebire de română, unde *cântător* (de regulă la plural) e utilizat numai în contexte legate de acţiunea „cântatul cocoşilor", albaneza a generalizat sensul „cocoş" al lui *këndes* fără referire obligatorie la ideea de „cânta". Se spune chiar *këndes i egër* „cocoş sălbatic" şi chiar *këndes* pentru categoria de box denumită în română cocoş.

De remarcat că nu numai la români şi albanezi *cântatul* cocoşilor, *cântătorii,* reprezintă un element de cronometrie (miezul nopţii); aceeaşi semnificaţie are, de exemplu, v. sl. *pevec* „cocoş" (lit. „cântător"), scr. *pievac* id. (v. Bogrea, DR, IV, p. 786, unde se aduc în discuţie şi construcţii latineşti de felul: *galli cantus, gallicinium,* de *pullorum cantu* etc.: v. şi Ghinoiu, *Vârstele timpului,* p. 76). De reţinut remarca din DA, s. *cocoş*: „Cuvântul de origine latină pe care l-a înlocuit cuvântul din slavă era, probabil, *cântător*".

Ca la multe alte popoare, şi la români, în credinţele vechi, cântecul unor păsări este prevestitor, aducător de nenoroc, cobitor, după cum rezultă şi din aceste versuri reproduse în DA: „Pierit-ai fi, pui de cuc!/ Tu mi-*ai cântat* să mă duc;/ Mi-*ai cântat* mie de cale/ Şi mândrei de lungă jale"; „Pasăre galbenă-cioc,/ Rău mi-*ai cântat* de noroc"; „Mierlă, viersul tău subţire!/ Căci *cântă* tot despărţire!"

Faptul cel mai important însă în legătură cu semantica acestui verb este că în Oltenia şi în Transilvania, zone lingvistice mai conservatoare, *a (se) cânta* e folosit şi cu sensul de „a boci, a jeli, a plânge la moartea cuiva". În DA, unde se înregistrează *a cânta* cu această semnificaţie, se dau citate din texte populare: „O, dragul nostru şi domnul nostru! Cum te ucisă Alixandru-împărat! Şi-l *cânta* cu multă jali" (Alixandria); „De-ar avea fetele minte ?/ Când voi muri, să mă cânte" (Doine); v. şi două citate dintr-un text ardelenesc din 1768, în *Dicţionarul limbii române literare vechi,* 1987, p. 109. Reproducem în continuare, în transcriere literarizată, două texte din Oltenia culese de E. Petrovici: „Şi-l duc la groapă patru băieţ. Şi fetile ale de sama lui [a mortului] îl *cântă* pană să isprăveşte ţarâna cu pusu" („Obiceiuri la mort", text din Peştişani, Gorj, în ALRT, II, p. 271); „*Cântă* zorile la mort. S-aleg tri muieri care *cântă* zorile mortului, când răsare soarele" („Zorile mortului", *ibid.*). În treacăt fie spus, din acelaşi punct cartografic 836, Peştişani, Gorj, acest verb ne e cunoscut şi cu forma reflexivă: muierile *se cântă* (pe mort). În ALRM I, h. 413 „eu plâng după mort", e înregistrat numai ca reflexiv: *mă cânt* (Oltenia, Banat, Crişana, Maramureş, centrul şi sudul Ardealului); v. şi ALR II/II, h. 170 „(femeile) bocesc (mortul)"; v. şi I. D. Ionescu, *Glosar din judeţul*

Gorj, în BPh, VI, 1937, p. 215: „când femeile bocesc un mort, ro cuvinte duioase, se zice că *se cântă* pe mort". Pentru „bocitoare" s- puns cu *cântăreață, descântătoare* (Ban.), *cântătoare* (Olt.), AL p. 84, MN 2705.

În afară de *cântecul zorilor* (= bocetul cântat în zori), e cunoscut la români și *cântecul bradului* (= bocetul care se cântă la br adus din munte, care se îmbodobește și se pune în pământ lângă cru mortului). În DA e înregistrat și *cântecul cel mare* „numele unui bo care se cântă la înmormântarea feciorilor și a fetelor, precum și a bă baților și nevestelor tinere". În unele dicționare mai vechi aflăm derivatul *cântătură*, însemnând „văietare, plângere" (LB, LM); la *cântări de priveghiu* „bocete" (DA).

În graiul din Crișana, apare și cu un sens ușor atenuat față „a boci", ca în citatele: *„Să cântă* că n-are bani" (Teaha, *Graiul Valea Crișului Negru*, 1961, p. 213); sensul „ a se lamenta, a se văi derivă aici din cel de „a boci, a jeli un mort".

E posibil ca *a cânta* să fi căpătat de timpuriu semnificația „a bo a jeli", cu care acest cuvânt e cunoscut și în dialectul aromân (*cf.* Papaha DDA, s. *cântu*).

De notat, cu tot interesul, că apare cu acest sens, în texte vech și un sinonim de origine slavă al lui *a (se) cânta*. E vorba de *a glăs* cunoscut la Varlaam și Dosoftei cu înțelesul „a se tângui, a se plânge a se boci (cu glas tare)": „Mult plâns feaceră *glăsându-să*" (Dosoftei *cf.* DA). În folclor, cu același înțeles, apare uneori și *a glăsui* (*cf.* DA).

Această schimbare semantică ar putea fi considerată ca un fenome de tabu lingvistic, explicabil prin acțiunea unei „credințe" asupra expre siei lingvistice. Ar fi vorba aici de credința că mortul poate deveni strigoi ca să facă rău celor în viață; de aceea, pentru „a îmblânzi" sufletul mor tului, „bocetul" a fost denumit prin „cântec", „a boci" prin „a cânta".

E mai probabil însă că se ascunde în această foarte interesant modificare semantică vechea credință a dacilor după care moartea e prilejul fericit al trecerii în nemurire, într-o viață eternă alături de zeu Zamolxis. E posibil să avem de-a face cu un caz de polarizare a sensurilor, adică de la „a se bucura, a se veseli", sens pe care trebuie să-l fi implicat inițial *a cânta* (la moartea cuiva), s-a ajuns la cel opus de „a se întrista, a plânge, a jeli (moartea cuiva)". Pe alocuri s-au păs trat până astăzi diferite practici „vesele" în timpul priveghiului, ceea ce pare să susțină explicația propusă. Iată ce notează, sub forma unei ipoteze, istoricul Constantin C. Giurescu: „Să fie priveghiul nostru, în

forma arhaică în care apare el încă, în unele colțuri retrase ale țării, ca Vrancea, formă care arată mai degrabă bucurie decât întristare, cu măști, cu jocuri, cu glume, o moștenire a acelei vremi? Să amintească el ceea ce ne spune Herodot despre neamul truvsilor, că jeleau pe noul născut și că se veseleau și glumeau când murea cineva, fericindu-l că a scăpat de relele vieții?" (*Istoria românilor*, I, ed. a III-a, 1938, p. 115). Priveghiul mortului în felul descris de Giurescu nu este izolat în Vrancea: astăzi se știe că el se întâlnește și în multe alte zone al țării.

S. Fl. Marian (*Înmormântarea la români*, 1892, p. 192-222) descrie o sumedenie de jocuri ale tinerilor practicate în nopțile de priveghi din diferite părți ale țării: „Încep unii dintre dânșii, mai ales cei mai bătrâni, a spune povești și a glumi, alții a juca în cărți, și mai ales tineretul a face o mulțime de jocuri cari de cari mai comice" (p.195); v. și Al. Lambrior, *Studii de lingvistică și folcloristică*, Iași, 1976, p. 186: „Sara se adună flăcăii și fetele la priveghi, unde petrec în râsete și chicote."

În aromână și meglenoromână (mai rar în dacoromână) *a cânta* e folosit și cu înțelesul de „a citi" (v. mai departe), ca și alb. *këndoj* și bg. *pejă*. Sandfeld (*Ling. balk.*, p. 93) crede că e vorba în acest caz de un calc după turc. *čağyrmaq* „chanter, crier, lire", semnificații recunoscute și la corespondentele din unele limbi orientale (v. și Em. Banfi, *Linguistica balcanica*, Bologna, 1985, p. 106; Brâncuș, *Concord.*, p. 53).

Din familia lui *a cânta* face parte și derivatul *a încânta* (care este, mai degrabă, continuatorul direct al latinului *incantare* „a fermeca"), la care semnalăm sensul popular de „a face vrăji, a fermeca, a lua mințile cuiva prin cântarea unor formule magice."

Mai frecvent este însă opusul acestuia, *a descânta*, format pe teren românesc, care însemnează „a desface o vrajă, a vindeca o boală prin «descântece»." De remarcat că *a încânta* (nu ne referim la întrebuințările neologice ale acestuia) se întîlnește foarte rar; în locul lui s-a impus *a descânta*, care, în ciuda prefixului privativ, poate exprima atât „facerea vrăjilor", cât și „desfacerea" lor (*cf.* DEX, s. *descânta*).

Cele două verbe, *a încânta* și *a descânta* (*descântec, descântat, descântătură*), împreună cu baza lor de formare *a cânta*, ne descoperă, prin semantica lor, pe care am analizat-o aici, aspecte străvechi ale psihologiei populare românești.

CUVÂNT. VORBĂ

Termen prin excelență abstract astăzi, *cuvânt* provine din la-nescul *conventus*, care însemnează „adunare oficială, adunarea ce[tățe]nilor, întrunire publică" (de la verbul *convenio* „a se aduna, a se întru[ni], a se înțelege", un derivat al lui *venio* „a veni"). Această evoluție seman[tică] este cât se poate de logică: întrunirea mai multor persoane e prilej [de] conversație, de ... cuvânt.

Așadar, s-ar putea spune că acest termen poartă vizibil, încă [de] la nașterea lui, pecetea naturii sociale a limbii, considerată ca mij[loc] de comunicare între oameni. Totodată, *cuvântul*, în înțeles de „sermo" este „o adunare" de idei, „o reunire" a unor idei particulare în una [de] valoare generală. L. Șăineanu (*Semasiologia*, p. 335) citează o definiți[e] a cuvântului dată de Condillac: „tout mot est une collection". Înțelesu[l] primar al lui *conventus* se recunoaște în urmașii romanici: fr. *couvent*, it. *convento* etc.

În unele limbi, cele două înțelesuri coexistă, cum e cazul albane-zului *kuvënd*, descins tot din latină, care însemnează atât „adunare, reuniune, târg, mănăstire" cât și „discurs, conversație, și, rar, cuvânt". Ambele sensuri apar și la *cantio*, *-onis* „adunare de oameni; cuvântare, discurs", care pare să fie, etimologic, o formă particulară a lui *conventio*. În grecește, ὁμιλία are, de asemenea, aceleași înțelesuri ca lat. *cantio*, alb. *kuvënd*.

În română există și alte cuvinte cu evoluții asemănătoare lati-nescului *conventus* (moștenit cu schimbare de gen). Astfel, *taifas*, sinonim cu „conversație familiară, plăcută, intimă", provine din gr. ταϊφάς, care însemnează „ceată" (*cf.* tc. *tayfa* „adunare", intrat și în română: *taifă* (înv.) „grup de persoane care formează alaiul domnesc, echipaj al unei corăbii", prin Banat: *taifă* „ceată, adunătură", DLR).

În dialectul aromân, *sobor* „reuniune" (în dacoromână: *sobor preo-țesc*), din v. sl. sŭborŭ „reuniune", stă la baza lui *zbor* „cuvânt, discurs, adunare", de la care derivă verbul *zburăscu* „a vorbi" (Papahagi, DDA;

[co]mp. și scr. *zbor* „întrunire; cuvânt", *zboriti* „a vorbi, a cuvânta", [s]*bor* „adunare", de unde provine și dr. *zbor*, înv. și reg., însemnând [...lci], iarmaroc, târg anual", mai rar „piață publică", iar în Banat și [„]conversație". *cf.* DLR. s.v.). Se poate adăuga verbul *a divăni*, însem-[nân]d, prin Banat, „a sta de vorbă, a sta la taifas (*comp* scr. *divan* „adu-[na]re", *divaniti* „a sta de vorbă, a conversa", cuvânt de origine turcă). [E]xemple de acest fel, unele amintite de L. Șăineanu, se mai pot da, din diverse alte limbi, toate dovedind legătura logică dintre „adunare de [oa]meni", apoi „reuniune de idei" și „cuvânt, conversație, discurs" [...] și Sanfeld, *Ling. balk.*, p. 34-55).

Dezvoltându-se printr-un proces de abstractizare, *cuvânt* a dobândit [o] mare bogăție de semnificații, dintre care cea mai importantă este, [de]neînțeles, aceea de „unitate a limbii, vorbă, termen". Profităm de [o]cazie ca să reproducem, pentru exemplificare, celebrul citat din [„P]redoslovia cătră cetitori" a *Noului Testament* de la 1648 al lui [S]imion Ștefan: „Bine știm că *cuvintele* trebuie să fie ca banii, că banii [ac]eia sânt buni cari îmblă în toate țările, așea și *cuvintele* acelea sânt [bu]ne carele le înțeleg toți." În treacăt fie spus, traducătorul textului [in]tegral al Noului Testament intuiește principiul, pe care-l va teoretiza [m]ai târziu B.P. Hasdeu, al circulației cuvintelor.

S-ar părea, după materialul din articolele de dicționar, că în limba veche *cuvânt* era mai frecvent decât astăzi și cu sensuri mai numeroase. În textul cronicilor, de exemplu, ne întâmpină în mod obișnuit cu înțelesul de „întâmplare, faptă, eveniment, istorioară", ca în această frază din *Letopisețul* lui Ion Neculce: „Mai socotit-au și din letopisățul lui Evstratie logofătul și a lui Simion dascălului și a lui Misail călugărului neşte *cuvinte* câteva, de nu li-au lăsat să nu le scrie" (p. 158). La fel trebuie interpretat și titlul grupului de povestioare care precedă cronica „O samă de *cuvinte* ce sânt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni, și în letopisățu nu sânt scrise" (p. 161). Sau în texte mai apropiate de noi în timp: „Că *cuvântul* din poveste înainte mult mai este" (Creangă).

Foarte adesea, *cuvânt* este echivalent în cărțile vechi cu *știre, informație, poruncă, sfat, testament, învățătură, făgăduință, asigu-rare, propunere, explicație, declarație, ceartă, reclamație, vorbă de ocară, motiv, rațiune, justificare, teamă, dreptate* etc. (v. alte sensuri în DA, s.v.). După cum vedem, *cuvânt* se caracteriza printr-o remar-cabilă pletoră semantică; în epoca modernă, evantaiul de înțelesuri se va restrânge, multe dintre acestea cedând în fața neologismelor latino-romanice.

Când Neculce scrie: „L-au trimis la împăratul Moscului cu *cuvânt* de pace", el dă termenului în discuţie sensul de „propunere", după cum în fraza: „Când au murit Ştefan-Vodă cel Bun, au lăsat *cuvânt* fiiului său, lui Bogdan-Vodă, să închine ţara", este sinonim cu „sfat, poruncă, testament". În *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (1673), *cuvânt* înseamnă „vorbă rea, ocară": „Grăit-am în mine, să mă iau aminte/ Să-m socotesc limba, să nu zîc cuvinte" (psalmul 38). Eminescu îi dă uneori înţelesul de „poruncă, sentinţă": „Iar tu, Hyperion rămâi/ Oriunde ai apune.../ Cere-mi cuvântul meu dentâi/ Să-ţi dau înţelepciune?" (Luceafărul) sau pe acela de „motiv, justificare" în locuţiunea *a avea cuvinte*: „Dacă tu ştiai problema astei vieţi cu care lupt./ Ai vedea că *am cuvinte* pana chiar să o fi rupt" (Scrisoarea II).

În pragul epocii moderne, *cuvânt* se instalează cu forţa unui termen fundamental în lexicul juridic, cu înţelesul principal de „motiv juridic, bază legală". De obicei, apare în îmbinări ca: *cuvânt destoinic* „motiv serios", *cuvânt drept* „motiv justificat", *cuvânt legiuit* „motiv legal" sau *a arăta cuvântul* „a arăta motivul", *a da cuvântul* id., *cu cuvânt* „motivat", *fără cuvânt* „nemotivat" etc. De altfel, G. Ivănescu (SCL, 4, VIII, 1957, p. 509-513) consideră că pentru etimologia lui *cuvânt* trebuie avut în vedere mai ales sensul de „adunare judiciară ţinută periodic de guvernatori în oraşele mari ale provinciei."

Nenumărate alte îmbinări locuţionale având în centrul lor termenul *cuvânt* sunt înregistrate, cu generozitate, în Dicţionarul Academiei.

Cuvânt e folosit adesea cu valori stilistice remarcabile, întemeiate pe bogăţia semantică cu care apare încă de la primele texte. E suficient să amintim, pentru aceasta, chiar şi numai prezenţa lui în titlurile câtorva opere clasice. Astfel, de exemplu, e bine cunoscut studiul *Beţia de cuvinte* (1873) al lui Titu Maiorescu. B. P. Hasdeu îşi intitulează vestita ediţie de texte de limbă vorbită din secolul al XVI-lea *Cuvente den bătrâni* (1877-1881). Tudor Arghezi îşi tipăreşte primul volum de poezii sub titlul *Cuvinte potrivite* (1927), iar Nichita Stănescu publică în 1969 volumul *Necuvintele*. Exemplele pot continua.

Faţă de *vorbă*, sinonimul său cel mai important, *cuvânt* a căpătat nobleţea limbii scrise; el este propriu limbajului culturii şi al ştiinţei, pe când *vorbă* caracterizează aspectul popular al limbii împreună cu zonele ei afective. Distincţia aceasta, făcută, bineînţeles, cu toată aproximaţia, poate fi ilustrată cu o sumedenie de expresii şi locuţiuni constituite pe baza lui *vorbă*, în care substituirea prin *cuvânt* nu este posibilă: *vorbe de clacă* „flecăreală", *lasă vorba*! „tăcere!", *din vorbă în vorbă* „din una în alta", *nici vorbă* „negreşit, desigur; nici pomeneală",

nu-i vorbă „fără îndoială, fireşte", *a umbla cu vorba* „a bârfi", *a face vorbe* „a peţi", *a ţine de vorbă* şi foarte multe altele (v. DEX).

Tohăneanu şi Bulza (*O seamă de cuvinte româneşti*, Editura Facla, Timişoara, 1976, p. 44-45) observă cu dreptate că *vorbă* a căpătat chiar o „tentă depreciativă", vizibilă în expresii ca: *a-şi auzi vorbe*, *a-i ieşi* (cuiva) *vorbe*, *a scoate* (cuiva) *vorbe*. Chiar derivate şi compuse ca *vorbărie*, *vorbăreţ*, *vorbă-lungă* au valoare peiorativă.

Rom. *vorbă*, prin mulţimea construcţiilor locuţionale şi frazeologice, e paralel cu alb. *fjalë* (singurul descendent al lat. *fabella* „povestire, istorioară"), care, de asemenea, se află în structura unui număr mare de expresii populare (v., pe larg, Vătăşescu, *Vocab.*, p. 410; v. şi p. 408, unde e discutată situaţia alb. *kuvënd*, în raport cu rom. *cuvânt*; v. şi Brâncuş, *Concord.*, p. 180-181).

Nu e lipsit de interes să arătăm însă că în limba veche *vorbă* (sub forma *dvorbă*, la care a căzut, ulterior, oclusiva iniţială) însemna „serviciu, slujbă", chiar „vizită la curte, omagiu", ca şi sl. *dvorĭba*, de la care provine (cf. Rosetti, ILR, p.316; pe larg, Gh. Bogaci, *Note semantice, „a vorbi vorbă"*, în „Arhiva", XLIV, Iaşi, 1937, nr. 3-4, p. 251-261); la fel, *a dvori* „a sluji", din sl. *dvoriti* id., *dvorean* „slujitor". După P.P. Panaitescu (*Interpretări româneşti*, p. 102), *dvorbă, vorbă* (la Miron Costin, *Opere*, 1958, ed. P. P. Panaitescu, p. 91: *ţinea dvorbă* „slujea") era un termen propriu limbajului societăţii înalte de la curtea domnească, o dovadă că slavona se cultiva la curtea voievozilor români (v. şi Ivănescu, ILR, p. 485, care crede că *vorbă* pătrunsese înainte de întemeierea ţărilor româneşti, fapt dovedit de aceea că în Moldova a devenit *horbă*, iar verbul *a vorbi* a suferit palatalizarea labialei *b*: *a vorghi*; în schimb *a dvori* şi *dvorean*, care au dispărut din limba română, datează „în mod sigur" din vremea întemeierii ţărilor române).

Vorbă (şi verbul a *vorbi*) s-a fixat cu vremea în vocabularul popular şi familiar. Semnificaţiile neologice, determinate de influenţele moderne, au revenit lui *cuvânt* şi verbului *a cuvânta*, integrate în varianta cultă a limbii. De altfel şi în limba veche *cuvânt*, împreună cu verbul *a cuvânta* (probabil lat. *conventare*, ca şi alb. *kuvëndoj*), cu substantivul *cuvântare*, adjectivul *cuvântător* erau folosite cu precădere în textele culte religioase. Avem de-a face, aşadar, cu o pereche sinonimică constituită dintr-un termen de origine latină şi altul de origine slavă, pe care limba, în evoluţia ei, îi distanţează stilistic: cel latin se impune în aria cultă a limbii, iar cel slav în cea populară. Exemple de acest fel, care, în esenţă, privesc raportul dintre fondul lexical latin şi cel slav din limba noastră, se mai pot da: *preot – popă, timp – vreme, vitregă – maşteră* etc.

Dor

Dor s.n. este explicat, de obicei, prin „dorinţă puternică de revedea pe cineva sau ceva; nostalgie": *Mi-e dor de părinţi*; *Mi-e dor de satul meu*. Definiţia propusă în dicţionare nu cuprinde însă toate semnificaţiile acestui cuvânt, atât de frecvent în limba vorbită şi în cea populară. Semantica lui, fiind legată de anumite stări psihologice ale vorbitorului, lunecă uşor de la o nuanţă la alta şi, ca urmare, o definiţie completă e totdeauna greu de dat. Subtilităţile semantice ale acestui cuvânt pot fi surprinse numai în contexte largi şi numeroase, în cadrul unui câmp semantic mai bogat.

Dor provine din *dolus*, atestat în latina inscripţiilor cu înţelesul „suferinţă", un derivat postverbal al lui *dolere* „a suferi, a suporta o durere fizică sau morală, a compătimi, a avea compasiune pentru cineva, a se întrista pentru cineva", de la care rom. *a durea*. E posibil ca sensul cel mai vechi cu care e folosit *dor* să fi fost cel de „durere fizică, suferinţă": *Are un dor la burtă*; *Are un dor de cap* (*de inimă, de picioare* etc.) cu care se întâlneşte încă în vorbirea populară (v. Exemple numeroase scoase din atlas la Teofil Teaha, în FD, X, 1991, p. 86). Cu acest înţeles se întrebuinţa în limba veche şi *duroare*, din lat. *dolor* (de unde şi ital. *dolore*, sp. *dolor*, fr. *douleur*). Cu vremea însă, *dor* şi *duroare* au cedat locul lui *durere*, infinitivul substantivat al verbului *durea*. E necesar să arătăm că şi adj. *duios* (lat. *doliosus*), din aceeaşi familie etimologică cu *durea, dor, duroare*, şi-a pierdut înţelesul iniţial, însemnând astăzi numai „melancolic, tandru, dulce, sensibil, sentimental, trist".

De la *dor* au derivat adjectivul *dornic* şi verbul *a dori* (de aici, *dorinţă* şi *doritor*), care nu mai au nici o legătură cu sensul vechi al lui *dor*.

Evoluţia acestui cuvânt la semnificaţia de „dorinţă de a revedea; nostalgie" pare să se fi petrecut de timpuriu în limbajul pastoral. În legătură cu aceasta, iată ce scria Ovid Densusianu în 1925: „Înţelesul special pe care l-a primit *dolus* în limba noastră nu ni-l putem explica decât în legătură cu viaţa păstorească: pentru ciobanii duşi departe cu

turmele, înstreinaţi adeseori multă vreme de locuri care vorbeau amintirei lor, de aceia care erau scumpi, nu putea fi decât „durere, suferinţă" să se gândească la ce lăsase ei în urmă. În sufletul lor „durerea" avea ceva nostalgic, venea să se identifice cu „dorul", cu înduioşarea aducerilor-aminte şi a aşteptărei zilelor dându-le bucurii ca altădată" (*Opere*, I, Bucureşti, Editura Minerva, 1968, p. 586). Înţelesul la care se gândea Densusianu pare să fie şi cel al toponimului *Vârful-cu-Dor*, munte în Bucegi sau al văii *Izvorul Dorului*, tot în Bucegi (şi *Dor Mărunt*, sat în Bărăgan), ori mai de grabă la aceste toponime, după cum îmi sugera Gh. Bolocan, *dor* ar fi la origine sl. дворь.

Cea mai veche atestare a lui *dor* ne întâmpină în *Palia* de la Orăştie (1592): Şi fu *dor* într-inima lui (v. ediţia Viorica Pamfil, Editura Academiei R.S.R., 1968, p. 27; v. şi p. 82); sensul care rezultă din acest context este cel de „întristare".

De obicei *dor* se grupează cu un nume precedat de prepoziţia *de*: *dor de părinţi*; *dor de stâna cu mioare*. Împreună cu *a fi* impersonal şi cu un pronume neaccentuat în dativ, *dor* intră într-o construcţie specific românească: *Mi-e dor de părinţi*. Sunt populare şi îmbinările cu alte verbe: *a apuca, a prinde, a cuprinde, a arde, a ajunge, a veni, a lovi, a găsi, a lua, a muri* etc. (v. ALRM, I, h. 333 [1549]: *Mi-a venit* (*apucat, ajuns* etc.) *un dor*). Toate sintagmele acestea însemnează, în esenţă, „a suferi", dovadă că *dor* poate fi înlocuit adesea prin sinonime de felul lui *jale, durere*. În oricare dintre celelalte sensuri ale lui *dor*: „dragoste, dragoste pătimaşă, înflăcărată; dorinţă, aspiraţie, ideal; durere, inimă rea, compasiune", aerul nostalgiei, al suferinţei răzbate ca o notă comună, care vine de departe, amintind de geneza pastorală a semanticii acestui cuvânt. Aceleaşi sensuri le are *dor* şi în aromână (*cf.* Papahagi, DDA, s.v.; Caragiu, DIARO, I (A-D), s.v.), de unde concluzia că e un termen propriu românei comune.

Unii cercetători consideră evoluţia semantică a rom. *dor* în plan romanic, comparându-l cu sp. *soledad* şi, mai ales, cu port. *saudade* (mai recent, E. B. Osiac, *Sentimentul dorului în poezia română, spaniolă şi portugheză*, Bucureşti, 1972). Corespondentul exact al lui *dor* se află însă în albaneză: *mall* (lat. *malum* „rău, boală, nenorocire"), definit în FS ca „mare durere sufletească, întristare pentru cineva care e departe, dorinţă puternică de a revedea locurile dragi, de a reîntâlni pe cineva drag plecat departe". S-ar părea că lat. *malum* s-a păstrat şi în aromână: *mar di el* „vai de el" (Papahagi, DDA, p. 768). *Mall* apare mai întâi la Buzuku (a. 1555): *E muor malli* lit. „L-a apucat dorul". În

contextul dat, poate fi echivalent şi cu *misericordia*: „E ai tue klenë edhe për së largu, ashtu e muor malli, e i duol përpara, e zū ën grykë, e puthi", *Il „Messale" di Giovanni Buzuku*, ed. Namik Ressuli, Vatican, 1958, p. 141. În *Biblia*, 1968, pasajul corespunzător e redat astfel: „Şi încă departe fiind el, l-a văzut tatăl său şi *i s-a făcut milă* şi, alergând, a căzut pe grumazul lui şi l-a sărutat" (p.1183, Luca, XV). De la *mall* a derivat verbul *mallohem* „a avea dor, a-l apuca dorul de cineva sau de ceva" (FS) şi *mallëzohem* „mă apucă dorul", cu adj. *i mallëzuar* „plin de dor", subst. *mallëzim* „dor, dorire": *Djali kishte mallëzim për shtëpinë* „băiatul avea dor de casă" (SF, 4, 1970, p. 111).

S-a observat, pe bună dreptate, că *mall* face parte din aceeaşi serie semantică cu cuvintele care însemnează „durere, regret, nostalgie": *dhëmbem* vb. „a se întrista pentru cineva, a avea un sentiment de nostalgie", subst. *dhëmbje* „durere, suferinţă, părere de rău, regret, dor", *i dhëmbshur* adj. „pietoso, molto affettuoso" (Leotti); alte derivate în FS, s.v. (v. şi Sandfeld, *Ling. balk.*, p. 73). De notat că alb. *dhemb* e folosit şi impersonal, ca rom. *a durea*: *Më dhëmb fëmija* „Mi-e dor de copil" (lit. „Mă (îmi) doare copilul"). Aşadar, ideea de durere şi suferinţă, de la care s-a dezvoltat cea de dorinţă, iubire, regret, dor, în cazul rom. *dor* se întâlneşte, paralel, la alb. *dhëmb, dhëmbje* (cu bogata familie).

Am reţinut şi două expresii comune: *A duce dorul*: *O să-i duci dorul* (iubitului care a plecat în armată), alb. *Do t'i kesh mallin* lit. „O să-i ai dorul". La fel: *A-l trage dorul*, alb. *Më heq mallin* id. Rexhep Ismajli, traducându-l pe Eminescu în albaneză, observă cu dreptate că toate sensurile rom. *dor* se întâlnesc şi la alb. *mall* şi că, prin urmare, nu se susţine prin nimic părerea unor cercetători potrivit căreia poeţi albanezi ca Lasgush Poradeci şi Asdreni ar fi dezvoltat sensurile poetice ale lui *mall* sub influenţa poeziei eminesciene.

Despre *dor, mall* există un studiu interesant al lui Aurel Plasari: *Malli në poezinë shqiptare, rumune etj.* (= Dorul în poezia albaneză, română etc.), în vol. *Don Kishoti zbret në Shqipëri* (= Don Quijote descalecă în Albania), Tirana, 1990. Ion Coteanu (*Stilistica funcţională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, Editura Academiei R.S.R., 1973, p. 150-185) face o analiză minuţioasă a valorilor lui *dor* în lirica populară. Reţinem fraza de concluzie: „Indiferent dacă *dor* continuă într-un mod simplu şi banal cuvântul latinesc *dolus* sau, cum am sugerat în cursul expunerii noastre, asupra lui au acţionat şi verbele *durea* şi

dori, ele înseşi ieşite din *dor*, dar suprapunându-i-se ulterior şi făcându-l să apară adesea ca un derivat regresiv, complexul semantic din termenul *dor* nu se explică fără a lua în consideraţie încărcăturile lui conotative petrecute pe terenul limbii române, în lirica populară" (p. 184). Coteanu crede cu convingere că evoluţia semantică a lui *dor* nu are nici o legătură cu viaţa pastorală. El nu ţine seamă însă de faptul că semnificaţiile lui *dor* din poezia populară nu coincid întru totul cu cele din vorbirea populară. Tohăneanu gândeşte la fel ca I. Coteanu, dar, în plus, e concesiv cu „păstoritul" lui Densusianu: „Putem spune, metaforic vorbind, că „ecuaţia" dorului este rezultatul sumei dintre durere şi dorinţă. În conştiinţa lingvistică a poporului nostru – oglindită în străfundurile semantice ale substantivului dor – suferinţa din veac s-a alinat, totdeauna, la vatra nădejdii, aşezată sub fereastra viitorului" (*op.cit.*, p. 52).

După Eq. Çabej (SGJ, V, p. 114-116) sentimentul dorului (dorinţa de revedere a celor dragi) este o caracteristică a psihologiei oamenilor de la munte, aşezaţi în cătune în care toţi coboară dintr-un moş comun (cultul pentru familie şi pentru rudenia de sânge). Baza socială a vieţii albanezilor o formează „marea familie", neamul, de care albanezul se simte legat sufleteşte întreaga lui viaţă. La aceasta se adaugă dorinţa de călătorie a muntenilor; de aci sentimentul dorului pentru pământul natal, pentru cei de acasă. *Kurbet, mërgim* sunt termeni prin care se exprimă înstrăinarea, îndepărtarea, termeni care greu îşi găsesc echivalenţi în alte limbi. Kurbetgiii revin, de obicei, acasă, ori, dacă nu, „tânjesc" mereu după cătunul natal. În esenţa ei, explicaţia lui Çabej privind geneza dorului (pornind de la o structură morală specific albaneză) nu diferă de cea propusă de Ov. Densusianu, cu deosebirea că învăţatul român restrânge totul la cadrul pastoral. Îmi amintesc că altădată, în Gorj, la Peştişani, numeroşi tineri plecau din sat ca să lucreze în pieţele din Craiova, Bucureşti sau Constanţa (în felul acesta s-ar explica şi expresia *dor de ducă*, pentru care v. şi Tohăneanu, Bulza, *Cuv. rom.*, p. 48); după câţiva ani, se reîntorceau, cu ceva stare materială, ca să se însoare şi plecau din nou spre a reveni definitiv în anii maturităţii sau şi mai târziu, către bătrâneţe, atraşi de neostoitul dor după meleagurile natale şi după intimitatea comunităţii sociale căreia îi aparţineau prin naştere. Reîntoarcerea trebuie înţeleasă ca o predestinare. E ceva asemănător cu arzătorul dor de părinţi al lui Făt-Frumos în basmul „Tinereţe fără bătrâneţe şi viaţă fără de moarte". Şi în splendidul basm cules de Ispirescu, dorul e asociat cu „durerea", sentiment

sugerat prin „Valea plângerii", spre hotarele căreia voinicul e atras, tot aşa, cu predestinare: locul naşterii trebuie să fie acelaşi cu locul morţii, aceasta este ordinea firească a lucrurilor în comunităţile sociale închise. Mi se pare că şi aici trebuie să vedem aceeaşi psihologie socială de care vorbeşte Çabej în cazul comunităţilor albaneze. Nici nu se poate explica altfel faptul că *dor* se poate combina cu un număr foarte mare de verbe: *Mi-e dor de casă, Mă apucă dorul de casă, Îmi vine dor de-ai mei, Mă ajunge dorul, Mă ţine dorul, Mor de dor* etc., toate cu corespondente paralele în albaneză: *Më vjen mall për shtëpi* lit. „Îmi vine dor de acasă"; *Më vjen të vdes nga malli* lit. „Îmi vine să mor de dor"; *Ma ka marrë malli* lit. „M-a luat (apucat) dorul" etc.

FALCĂ

Latinescul *falx,-cis* a continuat în română prin două cuvinte: *falcă* „maxilar, mandibulă" şi *falce* „veche unitate de măsură pentru suprafeţele agricole", folosită în Moldova, echivalentă cu 1,43 ha.

Despre primul dintre acestea, unii lingvişti cred că ar proveni direct dintr-un **falca*, formă ivită în latina vulgară târzie printr-o modificare de declinare a lui *falx, -cis*. Alţii socotesc că *falcă* e o nouă variantă de singular refăcută pe baza celei de plural; deci, de la sg. *falce* – pl. *fălci* s-a ajuns la sg. *falcă* – pl. *fălci*, impunându-se, pe lângă desinenţele *ă:i*, şi alternanţa *c:č* în radical pentru exprimarea mai clară a opoziţiei de număr (pentru comparaţie: sg. *salcă*, în loc de mai vechiul *salcie, salce* cu pluralul *sălcii, sălci*, cuvânt din lat. *salix, -cis*, *cf.* CDDE, nr. 546).

Să examinăm mai întâi sensurile celor două cuvinte şi derivatele lor, după care vom arăta ce ipoteză etimologică pare mai demnă de luat în seamă. *Falx* însemna „secere, coasă, cosor", sens păstrat în italiană (*falce*), franceză (*faux*), portugheză (*foice*), spaniolă (*hoz*) etc.

La românescul *falcă* s-a produs o modificare de sens metaforică: maxilarul seamănă, ca formă, cu o secere, coasă sau cu un cuţit curbat la un capăt (cosor), folosit la tăierea viţei de vie. Această transformare semantică trebuie să fi fost foarte veche, căci ne întâmpină şi în aromână. Acelaşi proces de metaforizare apare şi în albaneză: *fëllqinjë*, care înseamnă „falcă; obraz; şchioapă" şi provine din lat. **falcinea* (*cf.* Meyer, EWA, p. 102). De remarcat şi gr. φάλχος „faux, serpe", φάλχα „char combat pourvu de faux" (Mihăescu, *Romanité*, p. 380). Reţinem aici faptul că latinescul *maxilla*, prin care se denumea „falca", a devenit în română *măsea*; în limbile romanice din occident s-a păstrat cu înţelesul primar.

Varianta *falce* are numai semnificaţia de „măsură agrară (aproximativ un hectar şi jumătate)", cu care se folosea în graiurile din Moldova (v. detalii în *Inst. feud.*, p. 190). Iată un citat din povestirea

Ioan Roată şi Vodă Cuza de Ion Creangă: „Tu... cu optzeci de mii de fălci de moşie, şi el ghiorlan c-un petec de pământ, şi uite ce gură face alăturea de mine!" În documentele vechi, *falce* e întâlnit mereu; în Moldova e atestat încă din 1470 (*cf.* DERS, p. 76), iar în secolele următoare e cunoscut chiar şi în documente din Transilvania (v. *Inst. feud.*, p. 190). Sensul lui *falce* se explică, de regulă, prin cel de „cât poate secera un om într-o zi", adică suprafaţa unui lan de grâu pe care un om o „munceşte" cu secera (= falcea) într-o singură zi (*cf.* Drăganu, în DR, VII, 1931-1932, p. 214). Cu vremea, sensul acesta s-a generalizat, cuvântul *falce* denumind o întindere determinată de pământ agricol (cultivat cu cereale, viţă de vie etc.). Pentru comparaţie, se invocă derivatul din latina medievală *falcata* „quantum unus sector per diem falcare potest de prato" (Ducange, citat în DA, s.v.; alte comparaţii, în CDDE, nr. 456).

Trebuie precizat însă că *falce* ca nume de instrument nu există şi, foarte probabil, nu a existat niciodată. De aceea, e de presupus că sensul de „măsură agrară" a apărut chiar în latină şi că româna a moştenit pe *falce* ca termen distinct de *falcă*.

Situaţia lui *falce* este asemănătoare cu a lui *pogon*, folosit mai mult în Muntenia. În bulgară, de unde a fost împrumutat, *pogon* are tot sensul de „măsură agrară" şi e raportat la verbul slav *pogoniti* „a mâna vitele, a goni" (*comp.* şi scr. *pògon* „mânatul vitelor" şi rom. învechit *a pogoni* „a goni, a alunga"); deci, *pogon* denumea iniţial suprafaţa agricolă pe care o putea ara un om (mânând vitele) într-o zi (v. şi Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 27).

Derivatele de la *falce* se disting clar de cele care provin de la *falcă*. Astfel, *fălcer* denumeşte, prin Moldova, cosaşul tocmit cu „falcea", adjectivul *fălcesc* apare în sintagma *prăjină fălcească*, iar adverbul *fălceşte* figurează în grup cu verbul *a măsura*.

De la *falcă*, s-a format *fălcariţă*, cu suf. *-ariţă*, ca denumire a „unei boli de dinţi la copii, care se manifestă prin încleştarea fălcilor". În treacăt fie spus, cu suf. *-ariţă* se formează vechi nume populare de boli sau de plante vindecătoare: *brâncariţă, limbariţă, limbricariţă, măsălariţă, nebunariţă, negelariţă, săpunariţă, şerpariţă* etc. Se adaugă aici numele de plante: *fălcată, fălcăţie, fălcăţea*, care circulă prin Banat (Vasile Ioniţă, *Metafore ale graiurilor din Banat*, Timişoara, 1985, p. 177).

Alt derivat al lui *falcă* este *fălcea*, cu suf. *-ea*, folosit cu sensuri mai mult figurate: talpă de sanie, speteze la vătalele de la război, cele două scânduri ale meliţei etc. (v. DA, s.v.). Cu înţelesuri figurate se

întrebuinţează şi *falcă* pentru denumirea diferitelor obiecte care se aseamănă (prin formă sau funcţiune) cu fălcile omului sau ale animalelor (*cf.* DA, s.v.).

Rezultă din toate acestea că *falce*, cu semnificaţia de măsură a unei suprafeţe agrare, a fost moştenit ca un cuvânt aparte de *falcă*. Explicaţia prin magh. *falka* „bucată" (*cf.*, între alţii, Rosetti, ILR, p. 384) nu poate fi acceptată, nici din motive fonetice, nici semantice (v. recent, Sala, *Etimologia şi limba română*, Bucureşti, 1987, p. 137; *Id.*, *Introducere în etimologia limbii române*, Bucureşti, 1999, p. 188).

În sprijinul ipotezei moştenirii termenului cu acest sens poate fi adus şi cuvântul aromânesc *fălcare* „o grupare pastorală chiar de câteva zeci de familii pusă sub conducerea unui celnic" (Papahagi, DDA, s.v.; v. şi Capidan, *Arom.*, p. 146, care presupune, ca etimon, **falcaria* „portion de terre fauchée", care a putut evolua, pe teren aromânesc, la sensul actual; v. şi CDDE, nr. 547).

E posibil, după cum se presupune în DA, s. *coasă*, ca în româna comună să fi existat *falce* şi cu înţelesul etimologic de „coasă", înţeles pe care l-a pierdut o dată cu împrumutarea din vechea slavă a lui *coasă* (cunoscut şi în aromână şi albaneză). Trebuie notat că şi *coasă* apare la noi, mai cu seamă în Oltenia, ca termen de „măsură agrară" (mai exact, de măsură a fâneţelor), denumind suprafaţa de teren cuprinsă într-o lungime a coasei, de la călcâi la vârf, ceea ce corespunde cu lăţimea pologului de fân cosit. Aceasta nu exclude faptul ca *o coasă de fân* să reprezinte, ca şi în cazul lui *falce*, suprafaţa de teren cu fân pe care un om o poate cosi într-o zi.

FRUMOS

Pentru însuşirea de „frumos", româna a moştenit, din latină şi d substratul traco-dac, trei cuvinte: *frumos*, *muşat* şi *bucur*. Sinonim acestora se relevă numai la o cercetare istorică a lor. Le vom exami pe rând.

Primul dintre acestea, cu circulaţie generală în dacoromână, provi din latinescul *formosus*, care înseamnează „frumos" şi e un derivat adje tival din *forma, -ae*, acesta fiind folosit nu numai cu înţelesul de „aspe formă, înfăţişare", ci şi cu cel de „frumuseţe, chip frumos".

Formosus s-a conservat şi în alte idiomuri romanice, mai ales spaniolă şi portugheză, limbi care constituie, împreună cu româna, a laterale în cadrul geografic al romanităţii (v. Puşcariu, *Limba română*, p. 214).

În ariile romanice centrale s-a conservat *bellus* „drag, plăcu gentil, amabil" (fr. *beau*, it. *bello*), un diminutiv al lui *bonus*.

B. P. Hasdeu (*Biea. Cum ziceau românii înainte de a fi luat de slavi pe „dragă"*, în *Col. Tr.*, noua serie, an IV, nr. 3-6, 1883, p. 97-10 reprodus în *Studii de lingvistică şi filologie*, II, Editura Minerva, Bucureş 1988, p. 393 ş.u.) credea că fem. *bella* s-a transmis şi în română, folos încă prin Oltenia: *bia Marie*; *bia Leancă*. Ulterior *bia* a fost înlocuit pr adjectivul slav *drag*. Pentru semnificaţia cuvântului e interesantă obse vaţia lui Marin Preda, originar din Teleorman, observaţie care coinci cu a lui Hasdeu: „«Vasăzică nu s-a însurat», spuse preoteasa, «şi cum face eu, *bia*», adaugă folosind această expresie pe care o foloseau *fete între ele* (sublin. ns.) şi mai puţin sau deloc muierile, semn că în cli aceea Ileana lui Costică Roşu era stăpânită fără doar şi poate amintirile ei de atunci, «să mă întâlnesc cu el şi să nu afle nimeni? stau şi eu niţel de vorbă cu el!»" (*Moromeţii*, II, 1967, p. 248); sa „Numai cu alde tat-su, *bia*, stă el de vorbă, zise Stela lui Jugravu" (*ibid* p. 252). *Bia* poate apărea însă şi în vorbirea unui bărbat, evident, tot adresare unei femei: „– Ea e mai mare ca tine, Niculae, sau e mai mică

– Cine, *bia*? – Ilinca. – E mai mare cu un an! zise Niculae" (*ibid.*). Al. Ionaşcu (în SCL, XXXI, nr. 4, 1980, p. 413-415) a explicat pe *bia* prin alb. *bijë* (vechi: *bilë* „fiică"), explicaţie la care se gândise şi Hasdeu, fără s-o accepte. După DA (s. *băl*), *bia* ar fi un singular refăcut din pluralul *bele* al variantei bănăţene *bel* (comun: *băl*). Al. Graur (*Alte etimologii româneşti*, Bucureşti, 1975, p. 30) credea că *bia* ar putea „să fie o scurtare a lui *biată*, care se va fi întrebuinţat mai întâi pentru persoana a III-a, fără nuanţă peiorativă". Ipoteza aceasta fusese deja formulată de Hasdeu în termenii în care ea trebuie respinsă: „Să se mai observe că olteanul *bia* nu exprimă nici o nuanţă de milă, de mustrare, sau de mânie, aşa că nici într-un fel nu-l putem apropia de *biată*" (v. notele la vol. II al ediţiei Hasdeu din 1988).

Revenind la *frumos*, trebuie să remarcăm că dintre semnificaţiile speciale cu care e întrebuinţat popular acest adjectiv atrage atenţia în special cea eufemistică: *ale frumoase*, *frumoasele*, denumind „zâne (de obicei rele), ielele, vântoasele, dânsele" (*cf.* Şăineanu, *Ielele*, p. 12, 14, 21-34), *frumoasa-frumoaselor* (în forma unui superlativ afectiv), *frumoasa-pământului*. Se observă că adjectivul e substantivat. Aceste compuse au corespondente similare în albaneză (de exemplu: *e bukura e dheut* = frumoasa-pământului), ceea ce ne-ar îndrepta spre ipoteza că ele exprimă credinţe străvechi, preromane şi au structuri traduse după modele proprii limbilor antice din Balcani (*cf.* Sandfeld, *Ling. balc.*, p. 161).

După *frumoasa-pământului* s-a creat în limbajul rural şi antonimul *urâta-pământului*, care, în Gorj, circulă ca termen de ocară la adresa unei femei. *Pământ* are, în astfel de construcţii, sensul de „lume, univers" şi serveşte ca un fel de semn al superlativului. Se poate adăuga aici *cuminţenia-pământului*, compus după acelaşi model.

Muşat, a cărui origine, latină sau traco-dacă, nu este prea clară, se foloseşte curent în dialectele aromân şi meglenoromân. În aromână a creat şi derivatele: adj. *muşitescu, muşitic* „frumuşel", subst. *muşiteaţă* „frumuseţe", verb *muşiţăscu* „a înfrumuseţa". Apare chiar şi un compus: *muşata a loclui* „frumoasa-pământului, Ileana Cosânzeana"; de asemenea: *muşatlu a muşaţilor* „frumosul-frumoşilor, Făt-Frumos" (Papahagi, DDA).

La nordul Dunării, *muşat* se aude rar astăzi, mai mult prin Munţii Apuseni: „*Muşat* pilu mamii", „Nu plânge *muşatul* mamii" (Francu-Candrea, *Moţii*, p. 103, *cf.* DLR, s.v.) E posibil ca de la *muşat* să provină numele plantei *muşeţel* (*cf.* DLR, s.v.; atestat şi ca nume de sat la 1538 în Ţara Românească, *cf.* DERS, p. 151).

Muşat trebuie să fi fost frecvent odinioară, dovadă că s-a păstrat ca nume propriu (de persoane şi, mai ales, de locuri). În vechile acte munteneşti, apare obişnuit ca nume de persoană (v. DERS, p. 150, unde se dau atestări începând cu a. 1451). Probabil că trebuie considerat aici şi fem. *Muşa*.

Muşat s-a menţinut până astăzi ca nume de familie. În lista de abonaţi la serviciul de telefoane al Capitalei sunt înscrise peste 300 de persoane care poartă acest nume, la care se adaugă cca 70 cu nume derivate: *Muşatescu, Muşatoiu, Muşăţeanu*. Să amintim acest nume şi în legătură cu voievozii *Muşatini* ai Moldovei, pe care Hasdeu (*Istoria critică a românilor*, ed. din 1984, Editura Minerva, p. 122-129) îi descindea din Basarabii olteni.

În toponimie apar formele: *Muşata, Muşatul, Muşeteşti, Muşatoiu, Muşeteasca, Muşetescu*, nume de sate, de moşii, de munţi, dealuri (v. Hasdeu, *op.cit.*; Iordan, *Top. rom.*, p. 113; *Muşeteştii*, nume de sat, e atestat la 1475, *cf.* DERS, p. 150). Probabil *Crasna*, frecvent în toponimia noastră, însemnând în limbile slave „frumos", s-a impus ca o traducere a vechilor denumiri băştinaşe.

Despre al treilea adjectiv prin care se redă ideea de „frumos" în română, *bucur*, trebuie spus că a dispărut cu totul, ca termen comun, din limba curentă. Că a existat în româna străveche o dovedeşte faptul că s-a conservat în onomastică.

Ca nume de familie, *Bucur* este extraordinar de frecvent astăzi, nu rareori şi ca nume de botez. În *Cartea de telefoane* a Bucureştiului pe anul 2000 se pot număra peste 1200 de familii care poartă acest nume, adăugând, bineînţeles, derivate ca: *Bucura, -aş, -eanu, -eci, -ei, -el, -enci, -escu, -eşteanu, -ică, -oaia, -oiu*. Regretatul Gh. Bolocan, fost profesor la Universitatea din Craiova şi un eminent specialist în onomastică, a arătat că *Bucur* apare de aproape 35000 de ori în întreaga ţară, fiind unul dintre numele obişnuite la români. În recentul *Dicţionar de frecvenţă a numelor de familie* se notează că peste 41.000 de familii poartă acest nume. Destul de frecvent şi larg răspândit este acest antroponim şi în limba veche, de dinainte de primele texte originale româneşti (v. Drăganu, *Rom.*, p. 208, 285; Constantinescu, DOR, p. 219). Femininul *Bucura*, ca nume de persoană, e atestat în texte slave din sec. al XV-lea (*cf.* Hasdeu, AIR, I., 1864, p. 89); în documente de acelaşi tip, apare şi *Bucuria* (*comp.* alb. *Bukuria*), tot ca nume de persoană (*cf.* DERS, p. 26).

În procesul de transfer în domeniul antroponimiei, *bucur* a fost folosit mai întâi ca supranume (un fel de poreclă cu sens pozitiv), devenind, apoi, nume de persoană în toată regula. Cu timpul, s-a fixat definitiv în zona superioară a onomasticii familiale. De aici, *Bucur* a trecut uşor în toponimie, mai întâi în compuse cu entopice, din care transpare valoarea iniţială de nume de persoane: *Cotul Bucurei, Dealul Bucurului, Lacul Bucura, Măgura lui Bucur, Movila lui Bucur, Bucura bătrână* etc., nume de sate, dealuri, păduri, bălţi, diferite alte configuraţii ale naturii. Derivate toponimice ca *Bucureasa, Bucuroaia* ar denumi „moşia, proprietatea" lui *Bucur*. În *Marele Dicţionar Geografic al României* (II, p. 35) sunt înregistrate mai multe sate din Moldova, Oltenia şi Muntenia cu numele *Bucureşti*, la care se adaugă un Bucureşti în Banat, altul aproape de Brad (*cf.* Francu – Candrea, *Rotacism*, p. 83), *Dealul Bucureştilor* în Mehedinţi (în DTRO, I A-B. Oltenia: *Bucur, Bucura, Bucureasa, Bucurelu, Bucureşti, Bucuroasa, Bucurova*, nume de dealuri, poieni, sate, pâraie, văi, livezi). Numeroase alte atestări istorice ale toponimelor cu baza *Bucur* ne oferă Iordan (*Top. rom.*, p. 164, 179) şi mai ales profesoara Viorica Goicu (Timişoara) în recentul său volum *Contribuţii la onomastica istorică* (2001).

Ca şi alte cuvinte din fondul moştenit al românei, *Bucur* a pătruns şi în onomastica sârbă, bulgară şi, foarte devreme, încă de la jumătatea sec. al XI-lea, în cea maghiară. Expansiunea acestui nume în ţările vecine e o dovadă a permanenţei româneşti în zona carpato-danubiană.

Adjectivul *bucur*, atribuit cu siguranţă substratului traco-dac, trebuie să fi avut sensul de „frumos" ca şi corespondentul albanez *i bukur*, cu care se compară pentru identificarea provenienţei lui din idiomul care se vorbea în ţinuturile noastre în perioada preromană.

Cu semnificaţia de „frumos", luată iniţial ca un supranume, se va fi impus *bucur* în antroponomastică. E posibil însă ca, cu timpul, să fi intervenit aici, după cum cred unii lingvişti, şi un factor psihologic: naşterea unui copil e un prilej de „bucurie" (*comp.* lat. *Felix*, slav. *Vesel*, alb. *Gëzim*; din lat. *gaudium* descinde alb. *gaz* „bucurie", de unde vb. *gëzoj*, subst. *gëzim* „bucurie").

Nume laic, *Bucur* a fost întrebuinţat la început în zonele pastorale, conservatoare prin excelenţă a urmelor lingvistice rămase de la daci. Din atestările vechi de care dispunem, observăm că acest termen e cunoscut mai cu seamă în judeţele limitrofe Carpaţilor estici şi meridionali, dar şi în Banat, Crişana, sudul Ardealului, în Bucovina, practic pe tot cuprinsul pastoral al României. Dispersiunea geografică

generală a acestui nume ar putea fi considerată ca un argument faptului că prin transhumanța pastorală au fost asigurate, de-a lungul istoriei, legăturile intime dintre grupurile sociale de români.

Nu este exclus ca numele de persoană *Bucur* (cu silaba finală neaccentuată ca toate cuvintele în *-ur* din latină și din substrat) să fie el însuși transmis din traco-dacă. Ar fi, în acest caz, singurul nume de persoană pe care româna l-a putut păstra din limba populației preromane din Dacia.

Încheiem cu o observație a lui Sextil Pușcariu comunicată lingvistului clujean Ștefan Pașca: „În unele regiuni, cum e de pildă aceea a Brașovului (com. S. Pușcariu), e obiceiul până azi ca un copil înainte de botez să fie numit *Bucur*, iar fata *Bucura*, deși acest nume nu e din cele mai întrebuințate în antroponomastica locală" (Ștefan Pașca, *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*, București 1936, p. 182). Obiceiul de a ura pruncului să fie „frumos", dându-i-se numele *Bucur* până la dobândirea prin botez a unui nume creștinesc, are, probabil, rădăcini străvechi, în lumea plină de miracole a geto-dacilor. Adaosul creștin, el însuși străvechi, trebuie considerat în relația de continuitate pe care o implică obiceiul în sine.

FURCĂ

Cuvânt important în terminologia populară referitoare la agricultură și la industria casnică, *furcă* are două înțelesuri principale, aparent fără legătură între ele: „1. unealtă de adunat fânul; 2. unealtă de tors manual". Obiectele denumite *furcă* au coadă de lemn prevăzută la un capăt cu coarne în formă de V sau U. Aceasta este trăsătura comună prin care se explică relația semantică dintre cele două cuvinte. E necesar să precizăm că la origine și furca de tors trebuie să fie fost, la poporul român (cum mai este încă și astăzi pe alocuri), cu coarne la capăt, ca aceea de ridicat fânul.

Latinescul *furca* însemnează „furcă cu doi dinți, ca unealtă de adunat fânul"; totodată, lat. *furca* denumește și alte obiecte asemănătoare cu o furcă: „proptea la vița de vie; stâlp de susținere a grinzilor la casele simple; instrument de tortură a sclavilor etc.". Acest cuvânt s-a păstrat, cu toate sensurile lui, în limbile romanice. Și în română prin *furcă* se poate denumi, întocmai ca în latină, orice obiect prevăzut cu o crăcană la un capăt: „stâlp care susține cumpăna fântânii, proptea la grinda casei, la pătul, la grajd etc." Chiar înțelesul de „spânzurătoare" (*l-au ucis în furci*, *cf.* it. *le forche*, v. fr. *les fourches*, sp. *horca*) trebuie considerat ca derivat normal din cel de „instrument de casnă a sclavilor" al lat. *furca*.

De la *furca* de strâns fânul s-a format derivatul diminutival *furculiță*, care a avut o difuziune balcanică largă.

Dintre celelalte derivate (pentru care vezi DA, DEX), mai important este *furcitură* (și var. *înfurcitură*), folosit cu înțelesul de „bifurcație, loc unde se despart două ramuri de munți sau unde se împreună două văi". E un cuvânt format după modelul derivatelor în *-itură* de la verbul *a (se) înfurci* „a se bifurca" sau poate chiar de la pluralul *furci* (în DA, se admite un verb de bază neîntrebuințat *a furci*, însemnând „a aduna cu furca", ceea ce ar fi în acord și cu înțelesul de „căpiță de fân" al lui *furcitură*).

Un sinonim al lui *furcitură* este *furcătură*, cunoscut prin Banat şi care pare mai vechi, e poate chiar moştenit din latină (**furcatura*), pentru că există forme corespunzătoare şi în alte idiomuri romanice (*cf.* CDDE). Un verb *a înfurca* „a lua fân în furcă; a se bifurca" (v. DA) pare să explice derivatul în *-ătură*.

Cele două apelative cu accepţiune topografică (în special *furcitură*) s-au impus şi ca nume topice (v. Iordan, *Top. rom.*, p. 511).

Am stăruit asupra acestor derivate cu valoare metaforică, ivite mai cu seamă în graiul oamenilor de la munte, a căror ocupaţie principală a fost păstoritul (şi agricultura în forma care era impusă de păstorit), pentru a arăta că a fost posibilă apariţia unui sens nou al lui *furcă*, acela de „unealtă de tors". Trebuie subliniat că dintre toate limbile romanice numai româna a dezvoltat şi generalizat sensul de „colus, unealtă de tors" (*comp.* totuşi, izolat în Romania occidentală, fr. dial. *hursero* „quenouille" înregistrat în atlasul Franţei întocmit de J. Gillieron, *cf.* CDDE, s. *furcă*; pentru alte amănunte referitoare la sensul „instrument de tors" cu care şi lat. dimin. *furcilla, furcella* s-a păstrat dialectal în limbile romanice occidentale, v. Densusianu, *Semantism anterior despărţirii dialectelor române* II, în „Grai şi suflet", II, 1926, 2, p. 317 şi urm. şi în „Grai şi suflet", VII, 1937, p. 348. Lui Densusianu i se datorează şi o comparaţie a tipurilor de furci cu dinţi la populaţiile din Pirinei, Balcani şi Carpaţi).

Furcă apare cu sensul de „colus" şi în dialectele româneşti din sudul Dunării; de asemenea, în albaneză, *furkë* are toate înţelesurile cunoscute în română (FS, s.v.). D. Puşchilă (*Furca de tors*, în „Convorbiri literare", XLVIII, nr. 5, 1914, p. 465-474, 660-664) crede că termenul în discuţie a căpătat noul înţeles în latina balcanică, furca de tors fiind prevăzută la un capăt, întocmai ca unealta de adunat fânul, cu două coarne în care se sprijină caierul. Modelul de furcă cu coarne (care se pare că nu era cunoscut la romani) se află astăzi în satele din nordul Olteniei şi din Transilvania, dar trebuie să fi fost foarte răspândit odinioară la români. Adăugăm că şi la albanezi este cunoscut tot acest tip de furcă. Într-un scurt articol (*Termeni de origine latină referitori la tors în română şi albaneză*, în „Sud-Estul şi Contextul european", IX, 1998, p. 32), Cătălina Vătăşescu observă următoarele: în albaneză, sensul principal al cuvântului *furkë* este „unealtă de tors", cel de „instrument agricol" fiind puţin frecvent; în dialecte româneşti de sud sensul „instrument agricol" e fie foarte rar (în aromână), fie inexistent (meglenoromână, istroromână); greaca şi bulgara au împrumutat termenul cu sensul de „instrument de tors".

D. Puşchilă notează că „în multe părţi este la români obiceiul ca să se dea la nuntă miresei, printre lucrurile care-i alcătuiesc zestrea, şi o furcă frumos lucrată" (*lucr. cit.*, p. 472). După el, furca cu coarne a fost adusă la noi „din sudul Dunării, prin emigrări mai nouă de element păstoresc" (p. 664). Înaintea unei astfel de concluzii, trebuie să presupunem că, mai degrabă, s-a produs o calchiere a unui termen balcanic autohton; e vorba, deci, de o influenţă a substratului.

Furcă face parte dintr-o bogată terminologie a industriei casnice, mai exact a prelucrării lânii, a torsului şi a ţesutului, ca îndeletnicire străveche a poporului român, moştenită de la traco-daci. Aproape în totalitatea lor aceşti termeni sunt de origine latină (câţiva provin din substrat). Astfel, *lâna* (*lana*) *se tunde* (*tondere*) de pe *oaie*, *se spală* (**experlavare*) de *usuc* (*succus*, probabil contaminat de *a usca*), apoi *se scarmănă* (*excarminare*), se trece prin *piepteni* (*pecten*) sau *pieptănuşi* (derivat cu *-uş*, sufix de origine traco-dacă), ca să se aleagă lâna cu firul lung, care se numeşte *păr* (*pilus*) sau *fuior* (**foliolum*), de cea cu părul scurt, numită *canură* (*cannula*) sau de cea de calitate mijlocie, care se cheamă *miezur* (de la *miez*, lat. *medius*); ce rămâne în dinţii pieptenilor este *stupa* (*stuppa*); se formează apoi *caierul* (**caiulus*), adică atât cât se poate pune o dată în furcă, *se toarce* (*torquere*), se face *fir* (*filum*) şi se adaugă pe *fus* (*fusus*), pe *ghem* (*glomus*), de pe care *se deapănă* (**depanare*), apoi *se urzeşte* (*ordire*), *se ţese* (*texere*) la *argea* (cuvânt de origine traco-dacă) şi se face *pănură* (*pinnula* sau *paenula*) pentru *veşminte* (*vestimentus*).

Notăm aici şi faptul că *furcă* (prin Moldova, derivatul *furcărie*) e folosit popular şi cu însemnarea „clacă, şezătoare în care se toarce", obţinută printr-un transfer al acţiunii asupra instrumentului, fenomen obişnuit în româna populară. Probabil de la *furcă* cu acest sens s-a creat expresia *vorbe de furcă*, înţelegându-se „vorbe de clacă, bârfeli, mici răutăţi" şi chiar a *avea de furcă* (cu cineva), ceea ce înseamnă „a se răfui (cu cineva), a cere socoteală (cuiva), a se certa, a se bate (cu cineva)". Aceasta din urmă este înrudită cu verbul *a se încăiera*, format de la *caier*, cu înţelesul metaforic de „păr"; un corespondent asemănător există în albaneză: *përleshem* „a se încăiera (cu cineva)", alcătuit din *lesh* „lână" şi o prepoziţie. În sfârşit, expresia *a toarce în furcă*, cu înţelesul de „a munci din greu", nu are nevoie de explicaţii. Pentru alte expresii care conţin cuvântul *furcă*, vezi Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, ed. a II-a, Bucureşti, 1975, p. 286; Dumistrăcel, *Lex. rom.*, p. 203.

GRÂU. PORUMB

Agricultura era îndeletnicirea cea mai importantă a strămoşi noştri. Cu mult înainte de cucerirea romană, se răspândeşte la da brăzdarul de fier, de tip elenistic, celtic sau roman, precum şi brăzdar specific populaţiei locale (*cf. Istoria României*, vol. I, p. 26 Săpăturile arheologice ne arată că din inventarul de unelte din a zările geto-dacice nu lipsesc cele destinate diferitelor munci agrico coase, seceri, sape, târnăcoape, râşniţe etc. S-au descoperit, de asemen hambare pentru cereale, unele conţinând chiar cantităţi mari de gr ars. La acestea se adaugă mărturiile scrise. Astfel, în izvoarele anti (Strabo, Arrianus) se povesteşte că ostaşii lui Alexandru cel Mare, incursiunea pe care au făcut-o în anul 335 î.Hr. la nord de Dunăre, ţinutul geţilor, „au luat-o prin sămănături" şi au trebuit „să culce gr cu suliţele aplecate" ca să poată înainta. În perioada romanizării, Da Felix devenise „grânarul" Imperiului Roman. Înainte de cucerire, da făcuseră, secole de-a rândul, comerţ cu grâne cu cetăţile greceşti.

Despre cultivarea cânepii sau a inului (lat. *cannabis, linum*), vorbeşte chiar în cea mai veche menţiune istorică despre daci dator lui Herodot, de la 512 î.Hr, deci cu şase secole înainte de cucerirea l Traian.

Numele româneşti ale cerealelor sunt moştenite din latină: *gr* (*granum*), *mei* (*milium*), *orz* (*hordeum*), *părâng* „mei; meişor; dughi (*panicum*), *secară* (*secale*). Dacii cultivau şi ovăzul; numele latin fost însă substituit în acest caz cu echivalentul slav.

Dintre toate culturile de cereale, predominantă a fost la noi înto deauna aceea a grâului. În felul acesta se explică de ce numai plural lui *grâu*, sub forma *grâne*, s-a impus cu sensul generic de „cereale „bucate". Şi echivalentele lui *grâne* din unele limbi balcanice den mesc cerealele în general, şi chiar latinescul *frumenta* „grâne, bucate Concordanţele acestea nu sunt o probă împotriva ideii că grâul a fo

cultivat la noi în vechime. Această realitate e dovedită şi de faptul *grăunte* (cu varianta *grăunţă*), însemnând iniţial fructul copt al grâului, venit termen general pentru denumirea boabelor de cereale. Se zice atât *grăunte de grâu*, cât şi *grăunte de secară, de mei, de orz, de porumb* prin asemănare, *grăunte de mac, de mazăre, de muştar*, şi chiar *grăunte de nisip, de sare* etc., fără a mai vorbi de întrebuinţările figurate: *un grăunte de adevăr, un grăunte de minte* etc. De notat că sensuri de acest fel are şi latinescul *granum* „grăunte de cereală, grăunte de sare, boabă strugure etc."

Se observă, aşadar, că *grâu* şi *grăunte* au avut o dezvoltare semantică oarecum paralelă.

Sunt nenumărate specii de grâu denumite prin cuvinte compuse care *grâu* intră ca termen de bază: *grâu frumos* (*de vară, de toamnă*, *roşu, moale, măşcat, cârnău, arnăut* etc., *cf.* DA). Această bogăţie terminologică, cu un caracter specific popular, vine în favoarea ideii mare vechime a culturii grâului în ţara noastră.

Rămânând în planul analizei strict lingvistice, trebuie să arătăm întreaga terminologie a muncilor agricole legate de grâu şi a prelucrării lui până la faza comestibilă a pâinii este de origine romană: *pământul* (*pavimentum*) sau *agrul* (*ager*) *se ară* (*arare*), *se seamănă* (*seminare*), *se grăpează* (de la *grapă*, de origine dacă), *grâul se seceră* (*secilare*) cu *secera* (*sicilis*), *se treieră* (*tribulare*) la *arie* (*area*), *se vântură* (*ventulare*) cu *ciurul* (*cribrum*), *se macină* (*machinari*) la *moară* (*mola*), iar *făina* (*farina*) *se cerne* (*cernere*) şi se face din ea *aluat* (*allevatus* „ridicat, înălţat", adică „dospit") şi apoi *pâine* (*panis*) *coaptă* (*coquere*) în *cuptor* (*coctorium*) sau în *ţest* (*testum*). Sunt de origine latină şi cuvintele care denumesc părţile componente ale plantei în discuţie: *pai* (*palea*), *spic* (*spicus*), *grăunţă* (**granuceum*). O înşirare terminologică a făcut şi Tache Papahagi, *op. cit.*, p. 22-23.

Se ştie că *Pluguşorul* (în splendida variantă dată de Vasile Alecsandri), poem popular propriu dacoromânilor, cuprinde, în detalii, toate fazele producerii şi prelucrării grâului, de la arat până la coptul pâinii. Poemul este, aproape în întregime, construit pe un fond lexical latin. Din terminologia „grâului", sunt nelatineşti cuvintele (în ordinea apariţiei în text): *plug, brazdă, lan, snop, claie, gireadă, sită, a dospi, colac, holdă*. Pentru cele mai multe dintre acestea se află sinonime în fondul vechi de origine latină. În legătură cu *plug*, trebuie spus că lat. *aratrum* a existat în româna comună; astăzi e cunoscut în aromână şi, izolat, în graiul din Maramureş.

Unii mitologi consideră că poemul *Pluguşorul* „exaltă meritele agriculturii „intensive” romane a grâului, în locul meiului ce domina în cultura cerealieră la daci la începutul erei noastre. Pluguşorul relevă deci un rit de restructurare şi îndătinare a culturii grâului la dacoromâni” (Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, Bucureşti, 1985, p. 434).

E interesant de remarcat că româna a moştenit din latină pentru denumirea acestei plante cuvântul *granum*, care însemnează „grăunte”, nu pe *frumentum*, numele propriu-zis al grâului ca cereală. Modificarea semantică prin metonimie (numele fructului pentru numele plantei) a lui *granum* trebuie să se fi petrecut pe terenul latinei balcanice, pentru că ne întâmpină şi în albaneză *(grurë, grunë)*. În general, numele fructului e mai concret şi mai important decât al plantei, ceea ce şi explică de ce multe nume româneşti de plante (pomi, arbuşti) provin de la numele de fructe ale acestora. Aşa se vor fi petrecut lucrurile şi în cazul lui *grâu*. În albaneză însă, *grurë, grunë* e considerat în ultimul timp nu împrumut din latină, ci cuvânt din fondul autohton, indo-european. Aceasta înseamnă că e posibil ca în română schimbarea semantică a lui *granum* să se fi produs sub acţiunea substratului.

Grâul este folosit frecvent în practici populare străvechi legate de cultul morţilor: colac de grâu curat, colivă de grâu, boabe de grâu în cosciug etc. Urările de Anul Nou sunt însoţite, în unele părţi, de aruncarea în faţă, prin gestul semănatului, a câtorva boabe de grâu – simbol al belşugului, poate şi al sănătăţii, al vieţii.

În unele colinde din Ardeal, *grâu* apare chiar cu înţelesul „viaţă, lume, univers”: „Spune, Doamne, adevărul/ Că destul te-am întrebat/ Cându-i coada veacului,/ Sfârşitul pământului,/ Concenirea grâului?”; „... să le spună/ când îi coada veacului/ Concenitul grâului”. S-ar părea că e vorba de un calc după sl. *žito* „cereale, grâu”, care aparţine familiei verbului *žiti* „a trăi” (v. Frăţilă, în „Filologie XXV”, 1, Lingvistică, Timişoara, 1982, p. 52-53).

În legătură cu forma cuvântului *grâu*, observăm o particularitate fonetică foarte importantă, anume dispariţia, în condiţii greu de explicat, a consoanei *n*: *granum* > *grâu*.

La fel s-a întâmplat şi cu *frenum*, care a devenit *frâu*, şi cu un cuvânt din limba dacilor **brenu-*, care a dat *brâu*. La aceste trei cuvinte *n* reapare în formele de plural: *grâne, frâne, brâne*, care coexistă însă cu forme fără *n*: *grâie, frâie, brâie*. Am omis cu bună ştiinţă din această serie lat. *unam* devenit *o* (dar în aromână: *ună*), adjectiv nehotărât şi

numeral, şi traco-dacicul **perenu-*, trecut în română sub forma *pârâu* şi în albaneză *përrua*.

De remarcat că multe derivate ale lui *grâu* pornesc de la radicalul *grân-*, propriu pluralului: *grânar* (sec. XIX) „negustor de grâne”, *grânare* „un fel de iarbă”, *grânărie* „hambar în care se ţin grâne”, *grâneaţă* „lan de grâu, grâne, cereale”. Aceste derivate s-au putut forma în perioada în care *grâu* apărea în forma *grânu, grănu*.

Constatările noastre privitoare la cuvântul *grâu* şi la familia semantică organizată în jurul lui confirmă ideea, susţinută de multă vreme de istorici, că strămoşii românilor au locuit fără întrerupere nu numai în zonele de deal şi de munte, ci şi la câmpie, unde cultura grâului s-a putut dezvolta în toată voia.

*

Cultura porumbului a început la noi destul de târziu, la sfârşitul secolului al XVII-lea. Ea a înlocuit treptat cultura meiului, o cereală cunoscută încă din antichitate.

Pentru denumirea porumbului, româna dispune de patru termeni, cu o răspândire geografică bine determinată: *porumb*, în zona de sud a ţării (Oltenia, Muntenia, Dobrogea), *păpuşoi* (cu varianta *popuşoi*), în aria de est (Moldova), *cucuruz* (în Transilvania şi Banat), *mălai* (în Transilvania de nord, Maramureş şi nordul Crişanei). Pe o arie restrânsă, în Bihor, e cunoscut şi *tenchi* (v. harta întocmită de M. Sala după ALR, în FD, I, 1958; p. 182). E interesant de constatat cum au apărut aceste cuvinte pentru desemnarea unei realităţi „noi” în agricultura noastră.

Astfel, *porumb* provine, după cum se ştie, de la numele *porumbelului*, nume moştenit din latineşte (*palumbus* „porumbel sălbatic”, probabil o variantă dialectală a lui *columba*). În imaginaţia populară, asemănarea cu porumbelul a pornit de la forma şi culoarea ştiuletelui verde de porumb, dacă nu chiar de la aspectul plantei înseşi abia răsărite, cu frunzele lungi mult arcuite.

Aceeaşi metaforă se află şi la baza denumirii porumbului în unele graiuri bulgăreşti: *gălăb* „1. porumbel; 2. porumb”. E greu de acceptat ipoteza, avansată de unii lingvişti, că în ce priveşte româna ar fi vorba de un calc după bulgară.

Porumbelul (mai cu seamă cel sălbatic) e numit prin Muntenia, Oltenia şi Banat *golumb* (din v. sl. *gălobĭ*), în Moldova *hulub* (din ucraineană). În cazul unei influenţe bulgare, ar fi trebuit ca *golumb*, nu *porumb* să fi fost înzestrat cu sensul „Zea mais”.

Pentru evitarea omonimiei, numele păsării s-a diminutivat, de-nind *porumbel*, cuvânt răspândit în toate graiurile noastre.

Reținem aici și ipoteza că numele plantei ar fi provenit nu de numele păsării, ci de la adjectivul *porumb*, frecvent în limba popula[ră] cu înțelesul „cenușiu, vânăt, de culoarea porumbelului" (despre păs[ări,] animale); se spune, de exemplu: *boi vineți* sau *porumbi*, *cal porum[b]*. De aici s-ar explica și *porumbă* „fructul porumbarului, scoroamb[ă,] coroabă, poroabă", iar de la *porumbă*, s-a format, prin regresiun[e,] *porumb*, numele popular al arbustului Prunus spinoza (*cf.* L. Iones[cu-] Ruxăndoiu, Cristina Călărașu, *Termeni românești care desemnea[ză] noțiunea „porumbar" („prunellier"), pe baza materialului pentru AL[R]*, în „*Studii de dialectologie*", Timișoara, 1984, p. 125 ș.u.).

Al doilea termen, *păpușoi* (cu var. *popușoi*), care circulă î[n] Moldova, este un derivat augmentativ de la *păpușă*. Acesta din urmă [e un] cuvânt vechi, moștenit din latină (*pupa* „fetiță; păpușă") și deriv[at] foarte devreme cu suf. *-ușă*, de origine traco-dacă.

În graiurile populare, mai cu seamă în cele moldovenești, *păpu[șoi]* apare și cu înțelesul de „rod tânăr al porumbului (înainte de a se for[ma] mătasea și boabele)" (*cf.* DLR, s.v.). După cum se vede, și în cazul lu[i] *păpușoi*, atestat prima oară la Neculce, avem de-a face cu o într[e]buințare figurată la origine, pornindu-se de la asemănarea știuletelui de porumb cu o păpușă.

Cucuruz, din zona transcarpatică, desemna la început fructul coniferelor (*cucuruz de brad*). Prin asemănarea porumbului depănușat cu fructul bradului, s-a ajuns ca acest cuvânt, *cucuruz*, să se îmbogățească și cu semnificația „porumb". Prima atestare a lui *cucuruz* ne întâmpină în Anonymus Caransebesiensis, dicționar latin-român elaborat în jurul anului 1700, probabil de către bănățeanul Mihail Halici. În limbile vecine (bulgară, sârbă, ucraineană, rusă, polonă, maghiară), *cucuruz* cu înțelesul „porumb" pare a fi intrat din română, după cum se presupune în DA. De precizat că în Ardeal numele păsării nu s-a diminutivat: *porumb*, ceea ce dovedește că în graiurile din Muntenia apariția formei *porumbel* a fost în mod cert determinată de omonimie.

Am spus mai sus că extinderea vertiginoasă a culturii porumbului a determinat o restrângere la maximum a culturii meiului. Rezultatul acestei relații a fost acela că în terminologia porumbului au fost integrate și cuvintele: *mălai* (ca denumire a porumbului, a făinei sau numai a turtei de porumb) și *mămăligă*, amândouă legate prin origine de *mei* (din latinescul *milium*). Dintre toate denumirile porumbului e posibil ca

[m]*ălai* să fie cea mai veche, după cum consideră M. Sala. Cu înțelesul de [m]ei, părinc", *mălai* e atestat încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea. E [im]portantă observația lui Sala că *mălai* trebuie să fi circulat cu noul înțeles pe o arie mai întinsă decât cea actuală. Aceasta se întemeiază pe [fa]ptul că *mălai* e cunoscut astăzi cu semnificația „făină de porumb" într-o zonă cu mult mai mare decât aceea a semnificației „porumb". Se poate adăuga aici constatarea că dintre toate denumirile porumbului numai *mălai* a căpătat și sensul de „turtă făcută din făină de porumb și coaptă în țest sau în cuptor". În sfârșit, față de sărăcia în derivate a lui *porumb*, *păpușoi* și *cucuruz*, se remarcă familia lexicală foarte bogată a lui *mălai*: *a se mălăi*, *mălăicios*, *mălăiel*, *mălăier*, *mălăietic*, *mălăieț*, *mălăină*, *mălăior*, *mălăiș*, *mălăiște*, *mălăoi*, *mălăuț* (DLR). *Mălai* e cunoscut și în toponimia din Moldova și Muntenia.

S-ar părea că multe dintre acestea s-au format de la *mălai* ca denumire a terciului de mei. De altfel se știe că unii autori elini, ca Dion Chrysostomus, notează că sarmații se hrăneau cu un fel de mămăligă de mei. Despre sciții de lângă Istru se știe, de asemenea, că mâncau mai mult mei decât grâu. Geții întrebuințau în diferite rituri funerare turtițe rotunde de mei.

Toate acestea constituie o dovadă de mare vechime a lui *mălai*.

Dintre etimologiile propuse pentru *mălai*, mai interesantă pare cea susținută de Andrei Avram (SCL, 2, 1987, p. 120-125, cu bibliografie; articol reluat în Andrei Avram, *Probleme de etimologie*, București, 2000, p. 118-125): lat. **milialia* devenit **mil'al'e*, apoi, prin disimilație, **melal'e* și, în urmă, *mălaie*, un plural de la care s-a format sg. *mălai*.

Așadar, cele patru cuvinte examinate de noi, care denumesc o cereală foarte importantă, prezintă interes din punctul de vedere al modului în care au luat naștere. Primele trei, *porumb*, *păpușoi* și *cucuruz*, sunt rod al imaginației populare, metafore care pornesc de la comparația cu o pasăre, cu fructul bradului, cu un mănunchi, o legătură, o păpușă. Ultimul, *mălai*, implică o substituție semantică: „mei, boabe de mei", „făină de mei", „turtă de mei" – „porumb, boabe de porumb", făină de porumb", „turtă de porumb".

IARBĂ

Cuvânt vechi (lat. *herba*), cunoscut în toate zonele de lim română, de la nord și sud de Dunăre, *iarbă* are o importanță excepțională în vocabularul popular, mai ales prin numeroasele compuse care intră ca termen principal.

Fiind numele generic dat plantelor ierboase, s-a creat în ter nologia medicinii populare sintagma *ierburi de leac*, pentru denumir buruienilor tămăduitoare. Această semnificație populară, pe care o a și pluralul simplu *ierburi*, de „doctorie, medicament preparat d buruieni de leac", e cunoscută și echivalentelor lui *iarbă* din a limbi, ca de exemplu albanezului *bar*, care însemnează „iarbă" „doctorie". Trebuie notat că și lat. *herba* era folosit uneori cu ace înțeles (*cf.* Georges, s.v.). De această foarte veche semnificație a l *iarbă* se leagă și derivatul verbal *a ierba* (de conjugarea I, semn că vechi), care însemnează în graiul de prin Banat „a trata un anim bolnav cu rădăcină de elebor; a-i da spânz, a spânzui".

După CDDE, nr. 798, 799, derivarea s-ar fi produs chiar în lati (*herbare*, *cf.* Georges). Același verb, sub forma *înierba*, are și sens de „a arunca în apă foi dintr-un soi de iarbă care amețește peștii și face să plutească la suprafața apei, astfel că pot fi cu ușurință prinș (*cf.* Giuglea, *Fapte de limbă*, p. 282).

În Dicționarul Academiei sunt înregistrate cca 220 de compuse c *iarbă*, denumind felurite plante erbacee și buruieni de tot felul. D examinarea acestei liste rezultă că cele mai multe dintre ele denume ierburi de leac, ceea ce și explică necesitatea unui determinant al l *iarbă* în cadrul compoziției lexicale. Iată câteva exemple: iarba-boilo ~ ciutei, ~ cânească, ~ codrului, ~ lupului, ~ găinii, ~ lui Tatin, iar creață, ~ grasă, ~ iute, ~ mare, ~ neagră, ~ roșie, ~ șerpească, ~ d durori, ~ de ficat, ~ de friguri, ~ de înierbat, ~ de leac, ~ de lângoare, de surpătură, ~ de tăietură, ~ de vătămătură, ~ de zgaibă etc. Regulil compunerii sunt cele obștești, adică determinantul poate fi un substanti în genitiv sau în acuzativ cu prepoziție, un adjectiv sau un supin.

Numărul mare de nume populare de plante de leac, ilustrat în cazul de față cu compusele constituite pe baza lui *iarbă*, ar dovedi că la români medicina populară este o practică foarte veche. Se știe că în lumea antică dacii erau renumiți în domeniul medicinii populare. Unul dintre puținele materiale concrete de limbă traco-dacă este o listă de nume populare de plante tămăduitoare întocmită de medicul grec Pedanios Dioscorides, din sec. I, e.n. Aceste nume – de toate sunt 57 – sunt însă foarte greu de interpretat etimologic; doar pentru 10-12 s-au stabilit etimologii convingătoare.

Dintre celelalte compuse cu *iarbă*, reținem aici și termenul *iarba-fiarelor*, denumirea unei plante veninoase, cu florile alb-gălbui, de care e legată credința populară că cu ajutorul acestei plante se pot descuia zăvoarele; „de aceea e foarte căutată de hoți, care o poartă la brâu sau la degetul cel mic de la mâna stângă" (*cf.* Șăineanu, *Dicționar universal al limbii române*, s.v.; v. studiul lui Candrea, *Iarba fiarelor*, 1928, unde se dau credințele populare legate de această plantă, la români și la alte populare).

Dacă în albaneză sunt înregistrate în dicționare peste o sută de compuse cu *bar* „iarbă" (v. FS, s.v.), cele mai multe fiind termeni de medicină populară și având aceeași structură lexicală ca echivalentele românești, în dialectul aromân ne întâmpină, în această privință, o inexplicabilă sărăcie. Tache Papahagi notează clar: „În dialectul aromân nu există bogăția și varietatea terminologică din dacoromână" (DDA, s. *iarbă*). Această importantă deosebire dintre cele două dialecte românești trebuie considerată în șirul argumentelor privitoare la autohtonismul și continuitatea românilor din nordul Dunării.

În limba mai veche, *iarbă* sau *iarbă de pușcă*, *iarbă vânătorească* denumea „pulberea de pușcă", înțeles cu care acest cuvânt apare des în vechile cronici sau în textele populare și, tot acolo, derivatul *ierbărie*, ca nume al locului unde se depozita praful de pușcă. Iată un citat din *Letopisețul* lui Neculce (sec. XVIII): „Dac-au văzut că s-închină cetate, el au intrat în *ierbărie* de au dat foc, de au ars și el cu *iarba*" (ed. Iordan, p. 45; v. și p. 95).

Datorăm lui Sextil Pușcariu (*Limba română*, I, p. 359; *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 425) observația că *iarbă* figurează în construcții a căror geneză e legată de păstorit, ocupație de seamă a strămoșilor noștri: *paște iarba pe care o cunoști*, adică „nu te amesteca în lucruri pe care nu le știi"; *a fi de aceeași iarbă* (cu cineva), ceea ce vrea să spună „a fi de aceeași vârstă, condiție socială etc."; *paște murgule iarbă verde* (= va trebui să așteptați mult și bine până

să ți se împlinească dorința); *din pământ, din iarbă verde* (= cu orice preț, neapărat). Numai la un popor de păstori – remarcă Pușcariu – s-ar putea reda hiperbolic ideea de „mulțime” printr-o expresie de felul *câtă frunză, câtă iarbă*. În aceeași ordine trebuie amintit și *a scoate vitele la iarbă*, însemnând „a scoate vitele la păscut primăvara”. Grânele sunt și ele numite *iarbă* în faza de dinaintea ivirii spicului (sens cunoscut și în latină, franceză etc.): ca să înfrățească mai bine grâul răsărit e lăsat să-l pască oile.

În sfârșit, e locul să adăugăm că de la *iarbă* s-a format un derivat interesant cu sufixul *-ărit*: *ierbărit*, care însemna, odinioară, nu numai „izlaz, imaș, pășune”, ci și „impozitul pe care păstorii îl plăteau proprietarilor de izlazuri”. Acest cuvânt s-a format de la *iarbă* prin intermediul unui substantiv *ierbar*, care denumea pe cel care strângea dările pe iarba păscută; de aci a derivat apoi numele ocupației acestuia, *ierbărit*, care a evoluat ușor la sensul de „impozit, dare, vamă”.

În aceeași serie cu *ierbărit* intră și *crâșmărit, fumărit* (= impozitul pe case), *morărit, oierit* (= impozit pe oi), *pășunărit* (sinonim cu *ierbărit*), *prisăcărit* (impozitul pe stupi), *săpunărit, țigănărit* (= impozitul pe robii țigani), *văcărit, vinărit* și multe altele, formate de la nume de agent în *-ar* sau direct, cu sufixul *-ărit*, de la numele de bază. Asemenea cuvinte se creează încă de la începutul sec. al XVIII-lea, potrivit unui sistem fiscal organizat în cadrul orânduirii feudale. Unele dintre ele, cum e cazul lui *ierbărit*, circulau încă pe la mijlocul secolului trecut.

INIMĂ

Cuvântul latin *anima*, din care provine *inimă*, avea, inițial, sensul fizic de „suflare, respirație, aer, vânt”, la care s-a adăugat cu vremea cel moral de „duh, suflet, viață, ființă”. După cum rezultă din atestările dicționarelor, latina rezerva masculinului *animus* înțelesul abstract de „suflet, spirit, minte, simțire, judecată” (*cf.* Georges, s.v.).

În limbile romanice apusene, *anima* s-a păstrat cu sensul de origine: fr. *âme*, it. *anima* etc. și, la fel, *cor, cordis* „inimă”: fr. *coeur*, it. *cuore* etc. Numai româna (cu toate dialectele ei) a moștenit pe *anima* cu o semnificație concretă, aceea de „organ, centru al circulației sângelui”; așadar, *inimă* se identifică semantic cu *cor, cordis* (v. și Densusianu, *Opere* I, 1968, p. 589). E greu de dat o explicație privitoare la specializarea semantică a lui *anima* în română. În credința populară, inima ar fi sediul sufletului, dar această explicație ar trebui să se refere la orice limbă, nu numai la română. Nu este exclus să se fi petrecut aici o intervenție a substratului traco-dac, deși dovezi reale în acest sens nu există. Singurul argument care poate fi invocat este comparația cu albaneza. În această limbă, la care apelăm de regulă pentru explicarea elementelor autohtone din română, cuvântul care denumește „inima” provine de la un radical care înseamnă „suflet”, cunoscut în albaneza din Calabria: *zemër* „inimă”, derivat de la *zë* „suflet”; alb. *zë,-a* (și *zëe, -ja*) s.f. „anima, animo, principio”: *m'erth zëa* „mi e venuto l'animo”; *kam ndë zëe një mall të thellë* „ho nell'animo un profondo desiderio” (Giordano, p. 567). În albaneza din Italia există și *zëmër, -ra* s.f. „cuore; fig. coraggio, forza; compassione”; *zë și zëmër* sunt grupate laolaltă (G. Meyer, EWA, p.483; v. și Çabej, SGJ, IV, p. 51; v. și Brâncuș, *Concord.*, p. 96-97). După cum se vede, e același raport semantic ca în cazul lat. *anima* și rom. *inimă*.

Ca multe alte denumiri ale părților corpului (*cap, ochi, mână, picior* etc.), *inimă* are, în limba populară, o mulțime de înțelesuri figurate și, totodată, face parte dintr-un număr imens de expresii și construcții frazeologice (v. DA, s.v.).

Foarte vechi (popular și familiar) este înțelesul de „stomac, burtă”, în contexte de felul *Mă roade la inimă de foame, Pe inima goală* (= pe

nemâncate), *Are inimă rea* (= diaree, disenterie), *Nu mânca prune cru că se pune inima pe tine* (= faci diaree), *A mai prinde la inimă* (= a scă de slăbiciunea pe care o simte cel nemâncat) etc. Această semnifica concretă, explicabilă prin extensiunea celei inițiale, ne întâmpină și corespondentele lui *inimă* din limbile balcanice și din multe alte lim europene (chiar lat. *cor* e folosit uneori și cu sensul „burtă, stomac").

Prin analogie, în plan semantic, *inimă* apare ca denumire a păr centrale a unui lucru, a unei plante. Astfel, se zice: *inima pământul* (a pădurii, a satului), *inima copacului* (= măduva), *inimă de varză* (de lă tucă, de ridiche), *inima târgului* (ironic: *Ai rupt inima târgului* = ai cu părat tot ce era mai bun, adică mai nimic), *inima carului* (= lemnul ca leagă cele două osii) etc.; prin urmare, e vorba de semnificații concrete.

Inimă, denumire a organului vital, a fost înzestrat în vorbir populară cu un semantism figurat foarte bogat, devenind, pe această ca echivalent al lui „suflet", „conștiință", „rațiune". Inima e considera ca sediu al simțurilor de tot felul: afecțiune, bucurie, plăcere, durer necaz, dragoste, bunătate, răutate și chiar ca sediu al instinctelor, conștiinței, al rațiunii. În vechiul dicționar al Academiei toate aces valori figurate sunt ilustrate printr-un număr foarte mare de context Reținem aici câteva dintre construcțiile care-și află paralele cu stru turi identice în alte limbi, în special în albaneză (prin procede raportării la albaneză se asigură proba vechimii lor): *Mi-a ieșit de inimă* (= nu-l mai iubesc, nu vreau să-l mai văd), *Mi-a sărit inima* (d piept, de frică, de spaimă, de emoție), *Mă doare inima de el* (= îmi pa rău de el), *I-a intrat la inimă* (= a reușit să-i câștige simpatia), *S ușurat la inimă* (= a scăpat de o mare îngrijorare), *Mi se umple ini* (de bucurie), *Cât o să-mi bată inima* (= toată viața), *I s-a muiat ini* (= a devenit bun, milos, i-a trecut supărarea), *Are un cui în inimă* (= a ceva care-l neliniștește, un motiv obsesiv, o bănuială permanentă), *A cu inima împăcată* (= cu conștiința liniștită).

Derivatul *inimos* (= cu inimă, curajos, bărbătesc, fără team provine, și formal și semantic, din lat. *animosus*. De sensul lui *inim* se leagă expresii ca: *Nu mă trage inima* (= nu îndrăznesc), *A-și l inima-n dinți* (= a căpăta curaj), *A i se face inima cât un* purice (= pierde curajul), *A i se tăia inima*, *I-a venit inima la loc* (= s-a liniști a prins din nou curaj) etc.

Concluzia este că rom. *inimă* (vechi: *înemă, îremă*), cu o bogăț semantică extraordinară, se raportează etimologic atât la *anima*, cât la *cor, cordis* (v. și Brâncuș, *Schimbări semantice în trecerea de la lati la română*, în „Actele colocviului Catedrei de limba română", 22-23 no iembrie 2001, Editura Universității București, p. 23).

A ÎNVĂȚA. CARTE. A SCRIE. A CITI

În multe limbi, acțiunea de „a învăța" se redă prin verbe diferite, după cum aceasta privește sau nu un obiect al persoanei. În italiană, de exemplu, se face o deosebire semantică netă între *apprendere* „a învăța singur (sau de la cineva), a studia" și *insegnare* „a învăța pe cineva, a preda, a instrui"; la fel, în franceză, între *apprendre* și *enseigner*, în germană, între *lernen* și *lehren* (și *unterrichten*) etc. Pentru cupluri verbale de acest fel, româna dispune de un singur verb corespunzător: *a învăța*. Se zice: Elevii *învață* să citească; Profesorul îi *învață* să citească (cu *îi* obiect direct al persoanei). Din acest punct de vedere, româna se grupează cu unele limbi balcanice, de exemplu cu albaneza, care folosește verbul *mësoj* cu ambele semnificații.

A învăța face parte din grupul restrâns de verbe care pot avea un dublu obiect direct: *Te învăț ceva* (obiect al persoanei și obiect al lucrului).

Acest verb provine dintr-o formă latină neatestată **invitiare* (derivată de la *vitium* „viciu"), care însemna, inițial, „a deprinde un viciu, un nărav, un obicei rău". Acest sens se recunoaște și astăzi în combinările – pleonastice la origine – cu un cuvânt care denumește ceva „rău": *se învață la rele* (la băutură, la tutun, la hoție, mincinos etc.).

Înțelesul primar al lui *a învăța* se păstrează însă mai bine la substantivul postverbal *învăț*, pe care îl ilustrăm cu acest text din I. L. Caragiale, reprodus din DA: „Incapacitatea omului de a se dezbăra de un șir întreg de *învățuri*" (adică de „deprinderi proaste"). Popular se spune *cal cu învăț*, ceea ce va să zică „neobișnuit la ham, cu nărav". Același sens are *învăț* și în zicala „Tot *învățul* (= năravul) își are dezvățul". În aromână, *nvețu* e mai frecvent, pentru că are și semnificația „enseignement; conseil; habitude" (*cf.* Papahagi, DDA).

Semnificația originară a verbului în discuție se descoperă mai ales din relația cu antonimul *a (se) dezvăța* (ar. *disvițare*), acesta însemnând „a (se) dezobișnui de o deprindere rea". Rezultă de aici că *a dezvăța*

(cu prefixul *des-*, prin care s-a substituit *în-)* s-a format la o ep foarte veche, când *a învăţa* însemna exclusiv „a deprinde un viciu"; adăugat derivatul postverbal *dezvăţ* (ar. *disvăţ*).

Latinescul **invitiare*, etimonul lui *a învăţa*, s-a conservat şi unele graiuri romanice occidentale: v. it. *invezzare*, sard. *imbizza* v. fr. *envoisier*, prov., cat., sp., v. port. *envezar*; în aria romanică vest sunt şi derivate cu *ad*: it. *avvezzare*, prov., sp., port. *avezar* chiar forme simple, fără prefixe: prov., v. sp., port. *vezar* (*cf.* CDD nr. 895). Trebuie precizat însă că numai în română şi albaneză (aceas a păstrat, ca şi spaniola, şi substantivul *vitium*) **invitiare* (rom. *învăţ* alb. *mësoj*) a căpătat un caracter general, impunându-se ca singur echivalent al verbelor latineşti *doceo* şi *disco*. Dintre urmaşii romani ai lui **invitiare*, numai cel românesc este selectat în vocabularul repr zentativ, răspunzând exigenţei celor trei criterii: semantică, deriva uzaj (*cf.* Sala et alii, *Vocabularul reprezentativ al limbilor romani* Bucureşti, 1988, p. 571). Acelaşi lucru se poate spune şi despre alb. *mësoj*

De la sensul restrâns, cu valoare peiorativă, de „a deprinde obicei urât", *a învăţa* a evoluat la semnificaţia generală pe care o astăzi, folosindu-se în legătură cu orice fel de obicei, deci şi cu virtu *a învăţa carte* (*înotul*, *pictura* etc.). Probabil printr-o expresie ca *învăţa carte* s-a ajuns la sensul special de „a se instrui, a se cultiv (*cf.* Densusianu, *Opere*, I, p. 592). Toate derivatele lui *a învăţa*, excepţia antonimului *a dezvăţa*, se întemeiază pe acest sens general verbului: *învăţat* însemnează „om instruit, cultivat, erudit, savant *învăţător* este „cel care învaţă pe cineva"; *învăţătură*, *învăţămâ* (după fr. *enseignement*) etc. au aceeaşi bază de derivare. E posibil astfel de derivate cu conţinut „cultural" să se fi format destul devreme, pentru că unele se află şi în dialectele noastre sudice. În sp jinul vechimii, trebuie luată aici şi paralela cu albaneza: *mësoj* „a învăţa *mësim* „învăţătură, lecţie", *mësonjës* „învăţător" (Pentru domeniul roman occidental, v. Densusianu, l.c.).

Menţionăm, în sfârşit, că unele cuvinte culte, din fondul ne logic al românei moderne, au în structura lor lexicală radicalele verbel latineşti *doceo* şi *disco*: *docil*, *doct*, *doctor*, *doctrină*, *document*; *disc plină* (ştiinţifică, de studiu), *discipol*.

A învăţa, cuvânt concret şi expresiv la origine (ca şi echivale tele romanice), s-a integrat cu vremea în terminologia culturii, a act vităţii intelectuale.

*

Din acelaşi grup semantic cu *a învăţa* face parte şi cuvântul *carte*, care descinde direct din pluralul *chartae* al substantivului *charta* „foaie de papirus pentru scris, hârtie, scrisoare, scriere" (în latină vine din gr. χάρτης „foaie de papirus").

Sensul originar de „hârtie" pare să se fi păstrat în dialectele din sudul Dunării: megl. *carti* „hârtie, scrisoare, carte" (Capidan, *Megl.*, III, s.v.), ar.: firidzle alăќite cu *cărţi* „ferestrele lipite cu hârtie" (Papahagi, DDA, s.v.), dacă nu cumva menţinerea cuvântului cu acest sens se datorează influenţei greceşti sau chiar albaneze (alb. *kartë* „hârtie, scrisoare", pătruns din italiană, *cf.* CDDE, nr. 273; după Mayer, EWA, s.v., ar fi din aromână).

În textele vechi româneşti, sensul curent cu care e întrebuinţat *carte* este cel de „scrisoare, răvaş", ca în citatul: „Au şezut şi au scris nişte *cărţi* viclene şi li-au pus într-un băţu sfredelit şi li-au trimis la Constantin-Vodă cel bătrân Băsărabă" (Neculce, *Let.*, p. 190). Cu acest înţeles, *carte* ne întâmpină şi astăzi în limba populară. În textele literare întemeiate pe varianta populară a limbii e obişnuit, ca, de exemplu, la Eminescu, în *Scrisoarea III*: „De din vale de Rovine/ Grăim, Doamnă, către tine/ Nu din gură, ci din *carte*,/ Că ne eşti aşa departe", sau la Ion Creangă, în *Povestea lui Harap-Alb*: „Amu cică împăratul acela, aproape de bătrâneţe, căzând la zăcare, a scris *carte* frăţine-său craiul, să-i trămită grabnic pe cel mai vrednic dintre nepoţi".

Trebuie notat că înţelesul de „scrisoare" al lui *carte* nu este, după cum au crezut unii lingvişti, un calc după slavul *kmiga*, căci e cunoscut încă din latină şi s-a conservat şi în unele limbi romanice (prov., cat., span., port.), precum şi albaneză (*cf.* Capidan, DR, I, 1921, p. 335; Paşca, în CL, I, 1956, p. 80).

Vechi este şi sensul de „document, hotărâre, sentinţă, certificat, învoială, contract", în general sensul de „act scris oficial sau făcut între persoane particulare". Actele de orice fel date de cancelaria domnească se numeau *cărţi*, ca, de exemplu, cele prin care se recunoştea cuiva un drept de stăpânire. Iată un citat dintr-un document din Vâlcea de la 1608: „I-am căutat şi cărţile lu Sarkiz ce au avut de moşie, dici noi încă am făcut *cartea* de la măna noastră lu Sarkiz să-şi ţie moşiia pe *cărţi* ce au avut" (Hasdeu, CB, I, p. 161). Altul din Mehedinţi, de la 1750: „Le-am dat şi noi această *carte* a noastră moşnenilor din Horode ca să aibă a ţinea şi a stăpâni cu bună pace" (în „Arhivele Olteniei", XVL, nr. 92-94, din 1937). Într-un zapis din Suceava, de la 1597,

cărţulie (denumirea actului privat) alternează cu *hârtie*, ambele cuvi
fiind sinonime (Hasdeu, CB, I, p. 77).

De multe ori *carte*, ca „act scris emanat de la o autoritate publ
sau de la un particular", era însoţit de o determinare de felul: *de hot nicie, de judecată, de soroc, de vechilie, de volnicie* etc. (*cf. Inst. feu* p. 72-74). Ilustrăm aceasta cu fraza: „Şi au pus capete dintre dânşii Zaharie şi pe Sandul şi le-u dat *cărţi de volnicie* să strângă cât m mulţi" (Neculce, *Let.*, p. 315). Cartea de volnicie era o împuternic scrisă dată de domn unei persoane spre a-şi exercita un drept.

De la acest vechi înţeles al lui *carte* se explică şi zicala *Ai car ai parte,* ce va să zică „dacă ai acte de stăpânire a unei proprietăţi, ai dreptul (partea) de a o stăpâni". Mai târziu, această zicală a fost în leasă altfel: „dacă ştii carte, ai mai multe succese în viaţă" (*cf.* Dumistră *Lexic rom.*, p. 174 ş.u., unde se citează şi formula negativă: *N-ai car n-ai parte*; v. şi Iordan, BPh, VI, 1937, p. 172, care compară constr ţia *ai carte* cu fr. (sec. XVI) *avoir lettre* „avoir un privilège, un avant particulier", în ambele construcţii comparate substantivul fiind nearticul

Încă din epoca veche a limbii, *carte* se întâlneşte şi în acc ţiunea, curentă astăzi, de „învăţătură, instrucţie, ştiinţă, cultură". Cronic Ion Neculce, de exemplu, scrie despre Constantin Cantemir, tatăl mare învăţat Dimitrie Cantemir: „*Carte* nu ştia, ce numai iscălitura învăţ de o făcea" (*Let.*, p. 304). Veche este şi asocierea lui *carte* cu *a învă* Nicolae Milescu „*învăţa* şi pre fiiul împăratului, pre Petru Alexievi *carte*" (Neculce, *Let.*, p. 190). La Neculce (*op. cit.*, p. 189) aflăm şi lo ţiunea *a juca în cărţi*: Ştefăniţă-Vodă „îl ţinea [pe Milescu] prea bine, tot la masă îl punea şi *să giuca în cărţi* cu dânsul"

În sfârşit, înţelesul de „scriere tipărită" al lui *carte* e bine cun cut încă din vremea lui Coresi.

În combinaţiile moderne de felul *carte de vizită, carte poşta carte de membru, carte de muncă,* avem de-a face cu traducerea un modele din limba franceză; cuvântul francez *carte* a fost apropiat noi, prin etimologie populară, de vechiul *carte*, moştenit din latină.

Carte are, la origine, ca şi *a învăţa*, un caracter concret; el abstractizează treptat, ajungând un termen de cultură fundamental (du Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 64, *carte* e un elenism pătruns în latina dunărea prin sec. I-III). În Romania Occidentală s-a impus *liber* (fr. *livr* it. *libro* etc.) care însemna, iniţial, „écorce", pentru că se scria pe pa tea interioară a scoarţei de copac, mai exact, pe pelicula dintre lemn scoarţă; înţelesul de „carte" al lui *liber* s-a dezvoltat, evident, în inte riorul latinei.

*

Transmiterea în română a cuvântului *charta*, cu înţelesul de bază „hârtie, scrisoare", apare ca o justificare în plus pentru conservarea lui *scribere* (rom. a scrie), termen de cultură panromanic.

Nu este exclus ca la început verbul *a scrie* să fi fost întrebuinţat frecvent şi cu înţelesul primordial din latină, acela de „a grava, a trage linii, a desena", sens cu care sunt cunoscute şi echivalentele lui *scribere* din multe alte limbi: gr. γράφω, v. engl. *writān*, lituan. *skrëbiù skrebti* etc. (*cf.* Ernout – Meillet, p. 910). Se adaugă aici alb. *shkruaj* „a scrie", care s-ar părea că nu e de origine latină, fiind legat etimologic de *kruaj* „a zgârma, a râcâi, a zgâria" (*cf.* Çabej, SGJ, II, p. 142). Pentru română dispunem chiar de numeroase atestări ale lui *a scrie* însemnând „a zugrăvi, a picta, a desena". Iată câteva citate luate din DLR, s.v.: „Theofil împărat li-*au scris* obrazele pentru sfintele icoane" (Dosoftei); „Trimisă Cleofila un zugrav şi *scrisă* chipul lui Alixandru şi-l adusă la împărăteasa" (*Alexandria*); „Mândra mea, mândră Mărie/ *Scrisă*-i faţa ta-n hârtie" (Jarník-Bârseanu, *Doine*); „Sânt logofăt să te-nvăţ/ Cu cuţit *să scrii* pe băţ" (Folclor); ouă *scrise* (= condeiate); „Tătuţu *scrie* pe blocul de desen raţe" (Arghezi).

Un sens uşor dezvoltat faţă de cel precedent este „a înflora cu acul pe cămaşă", pe care îl găsim în texte folclorice: „– Dacă-i, maică, rându-aşa,/ Curuieşte-mi cămaşa,/ Dar mi-o coasă cătănească,/ Neamţu să te pominească;/ Şi pe latu dinainte/ *Scrie*-mi două-tri cuvinte;/ Şi pe latu dinapoi/ *Scrie* plug cu patru boi;/ pe mâneca de-a dreapta/ *Scrie*, maică, drăguţa,/ Pe mâneca de-a stânga/ *Scrie*-te pe dumneata" (Folclor din Transilvania, I, EPL, Bucureşti, 1962, p. 19, 166, *ap.* N. Constantinescu, *Rel. rud.*, p. 121).

Arom. *scriat* are şi înţelesul „frumos, înfrumuseţat": *keapţîni scriaţ* „piepteni înfrumuseţaţi", *gioni scriaţ* „flăcăi frumoşi, ca şi cum ar fi pictaţi" (Papahagi, DDA, s.v.), *feată scriată* „fată frumoasă" (*comp.* dr. *parcă-i scrisă*). În albaneză, *i shkruar* însemnează „frumos, împodobit, zugrăvit": *pëllumb i shkruar* „porumbel frumos" (*cf.* FS, s.v.; v. şi *Concord.*, p. 156).

Despre istoria scrisului la români s-a discutat mult. Problema cea mai dificilă este de a explica menţinerea lui *scribere* în română în cursul mileniului I, până în perioada în care încep să se scrie texte pe teritoriul ţării noastre (sec. XII-XIII). Singurul răspuns la această chestiune este să admitem că s-a păstrat din latină şi sensul fundamental al verbului, utilizat atât în contexte culturale populare, cum este, de

exemplu, „scrierea” pe răboj (*cf.* Densusianu, *op. cit.*, p. 594), cât şi c termen specific limbajului bisericesc, căci meşteşugul scrisului, prac ticat de preoţi (mai întâi în centre culturale din sud, apoi şi în nord, l Tismana, Peri, Neamţ etc.), era impus de nevoile liturgice. Folosire populară a lui *a scrie*, cu înţelesul de „a zugrăvi, a trage linii, a înfru museţa”, nu exclude prezenţa verbului în limbajul aşa-zis cult al sluji torilor bisericii. „Înaintaşii generaţiilor care ne-au transmis cele dintâ monumente româneşti de limbă scrisă au cunoscut acest meşteşug [a scrisului, n.n.] în lungul evului mediu” (Şt. Paşca, *Contribuţii la istori începutului scrisului românesc*, în CL, I, nr. 1-4, 1956, p. 80). Dup P.P. Panaitescu, faptul că cuvântul *carte* provine din lat. *charta* „hârtie, foaie de hârtie” „pare a arăta că legătura de tradiţie a poporului român la începuturile sale, cu scrierea latină, s-a făcut mai mult prin text scurte pe foi de hârtie, decât prin volume de orice fel. Rămâne îns incontestabilă continuitatea scrisului românesc de la cel roman (latin până la biruinţa lui asupra celui slavon de clasă. Este şi aceasta o do vadă a continuităţii de civilizaţie în istoria poporului român” (*Înce puturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965, p. 57).

Ideea tradiţiei scrierii la români în tot cursul evului mediu apar şi în cea mai recentă sinteză asupra vechilor scrieri româneşti: *Origi nile scrisului în limba română*, de Ion Gheţie şi Alexandru Mareş publicată în 1985 la Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică. Reţinem d aici câteva citate: „Prezenţa unei terminologii de origine latină în tex tele româneşti din secolul al XVI-lea probează că, de-a lungul întregulu ev mediu, românilor nu le-au fost străine practicile scrisului şi al cititului” (p. 127). „Cuvintele de origine latină din sfera culturală (*scrie, scriptă, scriptură, carte, număra*) probează, aşadar, că, înaintea adoptări limbii slavone în biserică şi, totodată, a alfabetului chirilic, românii au cunoscut şi practicat scrierea, desigur în limba latină şi cu alfabet latin În perioada slavonismului cultural, ei au continuat să scrie, de aceast dată în noua limbă de cultură, slavona, şi cu alfabet chirilic, denumin pe mai departe noţiunile fundamentale ale scrierii prin cuvinte de origin latină” (p. 128).

Lipsa unor dovezi mai evidente determină formularea concluzie în termenii unei presupuneri: „Se poate, prin urmare, presupune c începând din evul mediu timpuriu şi până în secolul al XVI-lea, d când deţinem primele texte româneşti, practicarea scrierii de către români s-a făcut fără întrerupere, întâi în limba latină şi cu alfabet latin, apoi în limba slavonă şi cu alfabet chirilic” (p. 128).

Fără să aducem un punct de vedere nou, arătăm numai că, după părerea noastră, *a scrie* s-a menţinut atât ca termen popular (dovadă că e folosit încă şi astăzi cu înţelesul de „a desena, a trage linii, a zugrăvi”; *scrisa*, s.f. art. = „soarta” are paralele balcanice), cât şi ca termen cult din vocabularul bisericesc, termen menţinut continuu prin tradiţia neîntreruptă a meşteşugului scrisului (de adăugat aici *scriptă* < lat. *scripta* şi *scriptură* < lat. *scriptura*, precum şi derivatul *scrisoare*, însemnând „scriere, lucrare, operă”, termeni atestaţi în limba veche). Aceeaşi istorie o va fi avut şi *carte*, care e posibil să se fi menţinut tot ca termen religios. Prin pluralul *cărţi*, se reda, probabil, ideea de „volum, foi broşate”, câtă vreme *carte* însemna „foaie de hârtie, scrisoare”. Din graiul matern ne e cunoscut derivatul *cărţulie* desemnând, figurat, „despărţitură cu încreţituri (pliuri) interioare la stomacul rumegătoarelor: foios” (după fr. *feuillet*, *cf.* DEX), de unde ar rezulta că cuvântul *carte* se folosea popular cu sensul de „foaie” (în general).

*

În legătură cu noţiunea „a citi”, numeroşi cercetători consideră că româna a conservat o vreme verbul latinesc *legere* „a citi”. Are dreptate Densusianu (*Opere*, I, p. 595) să afirme că „nu ne putem închipui că, existând *scribere* la noi, nu ne-ar fi fost cunoscut, până la accentuarea înrâurirei slave, *legere* – un termen implica pe celălalt, amândoi trebuiau să coexiste. Dovada ne vine de la aromână, care se ştie că pentru „a ceti” a păstrat latinismul *aleadzire*. Până la o vreme desigur că şi dacoromânii au cunoscut o formă corespunzătoare, *legere*”.

E greu de explicat cum a dispărut *legere* din dacoromână. Se invocă, de obicei, omonimia cu subst. *lege* (< lat. *legem*) şi mai ales cu forme fexionare ale verbului *a lega* (*leg*, *legi* etc.). Densusianu (*ibid.*) crede că faţă de „a scrie”, acţiunea de „a citi” era mai frecventă, mai obişnuită (la biserică verbul acesta era auzit mai des), de aceea în perioada de influenţă slavă s-a putut produce o „primenire” lexicală, impunându-se echivalentul slav *a citi*.

Trebuie precizat că *a citi* nu a pătruns din slavă pe cale populară; el este un slavonism, adică un termen cult, propriu, la origine, limbajului liturgic. În aromână s-a impus un cuvânt din greacă, *guvăsescu*.

Dacă existenţa lui *legere* în dacoromână e numai presupusă (din relaţia logică pe care o implică acest verb cu *a scrie*), nu însă şi dovedită prin atestări concrete, în schimb *a număra*, cu înţelesul de „a numi, a chema, a citi”, ne întâmpină în textele vechi: „deci *numără* gheemonu

carrtea şi întrebă" (CV, 28[v], 7-8), pasaj care corespunde în *Noul Testame* din 1648 cu: „iară *cetind* deregătoriul cartea întrebă" şi în *Biblia* din 168 cu: „şi *cetind* domnul şi întrebându-l" (v. alte exemple la Fl. Dimitresc *Note asupra cuvintelor româneşti din sfera semantică a culturii*, î CL, 1971, nr. 1, p. 19; v. şi DLR, s. *număra*[2]).

A număra „a citi" provine din lat. *nominare* (cititul constă în nu mirea literelor sau a complexului de litere prin care se redă un cuvânt). Acest verb se mai întâlneşte şi astăzi regional (în Gorj, *cf.* DLR, s.v.) cu înţelesul de „a numi, a chema" şi, de asemenea, în aromână (CDDE, nr. 1259).

Cu înţelesul de „a citi" e posibil să se fi folosit în româna stră veche şi *a cânta* (v. DA, s. *cânta*, unde e înregistrată această valoare î aspectul familiar al limbii: „Ia *cântă*-mi cartea aceasta!"). Se poat invoca aici analogia cu alb. *këndoj* (din lat. *cantare*), utilizat frecven tot în limba vorbită, cu semnificaţia lui *a citi* (*cf.* FS, s. *këndoj*: *k mësuar të shkruajë e të këndojë* „a învăţat să scrie şi să citească"). Dacă avem în vedere că cititul era, iniţial, o activitate care aparţinea î exclusivitate slujitorilor bisericii, că nu existau decât „cărţi" de cu religios, ipoteza că semnificaţia lat. *legere* „a citi" s-a putut transmit prin *a cânta* trebuie privită cu toată seriozitatea (v. mai sus, în ace volum, *cânta*).

Se poate spune, în încheiere, că pentru exprimarea noţiunilor d „a învăţa", „carte", „a scrie", „a citi", româna a moştenit termeni di latină, pe care i-a menţinut, pe de o parte, în aspectul popular al limbi pe de alta, în cel cult, folosit în biserică. Primele texte scrise p teritoriul ţării noastre nu au apărut într-un gol cultural românesc, c dimpotrivă, în continuitatea unei tradiţii a scrisului (şi, implicit, cititului) la români.

LUME

Înţelesul vechi, etimologic, al acestui cuvânt, aşa cum ni s-a transmis din latină, mai poate fi surprins în limba populară, de exemplu în expresia *lumea ochilor*, însemnând „lumina ochilor, pupila". În fraza: „Când dă iar de Ivan, i se întunecă *lumea* înaintea ochilor" (Creangă), *lume* se grupează cu cuvintele *se întunecă* şi *ochi*, de unde rezultă că înţelesul lui este cel de „lumină", adică acelaşi pe care-l avea şi latinescul *lumen*, din care provine cuvântul nostru.

Lumea ochilor, expresie frecventă la scriitorii vechi (vezi citate la Şăineanu, *Semasiologia*, p. 73; astăzi se mai întâlneşte în graiurile din centrul şi sudul Transilvaniei, cf. Puşcariu, DR, IX, p. 443; Frăţilă, *Lex.*, p. 63; Gheţie, în LR, 1, 1990, atestări ale lui *lume* < *lumen*), a fost înlocuită în graiul contemporan prin *lumina ochilor*, pentru care există echivalente şi în alte limbi (*comp.* it. *la luce degli occhi*, alb. *drita e syrit* etc.).

Lazăr Şăineanu (*op. cit.*) consideră pe bună dreptate că sensul originar al lui *lume* s-a conservat şi în expresia *în lumea albă*, întâlnită des în limba populară, mai ales în basme, cu înţelesul „în lumea pământească, a oamenilor", în opoziţie cu *în lumea neagră* „pe tărâmul celălalt".

Lumen este un termen panromanic (it. *lume*, v. fr. *lum*, cat. *llum*, sp. *lumbre*, port. *lume*, *cf.* CDDE, s.v.), conservat iniţial cu sensul de „lumină".

Cât priveşte româna, s-a remarcat de mult că acest cuvânt a căpătat foarte devreme înţelesul de „lume, totalitatea fiinţelor şi lucrurilor create, univers; mundus; populaţia globului, mulţime de oameni". Acest sens e cunoscut în toate dialectele româneşti, cea ce înseamnează că el s-a dezvoltat încă din perioada românei comune. Vechea semnificaţie, aceea de „lumină", s-a păstrat, popular, numai în dacoromână, pierzându-se fără urmă din dialectele noastre sudice. Prin urmare, dacoromâna apare mai conservatoare decât celelalte dialecte româneşti din punctul de vedere al evoluţiei acestui cuvânt. În general, se admite că evoluţa semantică a lui *lume* a fost determinată de contactul românei cu vechea slavă, limbă în care *světъ*, corespondentul lui *lume*, însemna „lumină" şi „lume" (v. Şăineanu, *op. cit.*, p. 73; Rosetti, ILR, p. 293).

Densusianu (GS, V, 1931, p. 190) credea că sensul „mundus" s-a introdus „prin biserică, prin traducătorii cărților religioase slave". M devreme (GS, II, 1926, p. 324), Densusianu, arătând că e vorba de semantism anterior despărțirii dialectelor, deci propriu românei comu nu excludea ipoteza ca în slavă acest sens să se explice prin influen orientale, „în special turco-tătare, unde aceeași temă *-ač* înseamnă „lume" și „lumină". Chestiunea calcurilor lingvistice, ca aspect influenței unei limbi asupra alteia, a fost mult studiată (pentru indica bibliografice, v. Rosetti, *op. cit.*, p. 292). Ne limităm aici la a arăta în cazul românei, s-au întocmit liste de cuvinte (de regulă latinești) c au dobândit sensuri în plus prin calc după corespondentele din sl sau din alte limbi. Am observat însă că în română sensurile copi după altă limbă sunt, de obicei, secundare, mai puțin importante de cele inițiale, unele au dispărut sau apar mai rar în limba de astă Sensul fundamental al unui cuvânt pe seama căruia s-a efectuat cal este cel originar, sensul moștenit o dată cu forma sonoră a cuvântul Sunt clar secundare, de exemplu, sensurile pe care le notăm la urm toarele cuvinte: *broască* „închizătoare la ușă", *fată* „persoană", *întune* „zece mii", *lemn* „arbore", *limbă* „națiune, popor", *parte* „regiune, ța *tânăr* „fraged" etc., sensuri copiate, probabil, după slavă (v. lista Rosetti, *op. cit.*, p. 292-293). Comparația cu celelalte limbi romanice ajută să distingem între calchierea unui sens și moștenirea sau dezv tarea lui pe terenul intern al limbii. Astfel, sensul de „religie" al *lege*, considerat de aproape toți lingviștii ca un calc după sl. *zakon*, există și la corespondentele romanice: sp. *ley* „religie, credință, fi litate", fr. *loi* „religie", așadar evoluția semantică a lui *lege* nu treb pusă pe seama influenței slave (*cf.* Sala, *Introducere în etimolog limbii române*, București, 1999, p. 150).

În cazul lui *lume*, sensul principal, fundamental este „unive cosmos", adică cel considerat calc după sl. *světъ* „lumină; lume După părerea noastră, foarte probabil că modificarea semantică a *lume*, motivată prin relația lumină – cosmos, s-a produs cu mu vreme înainte de influența slavă. H. Mihăescu (*Romanité*, p. 177) ara că asocierea ideii de „monde" cu cea de „lumière" exista și la vec greci. Apariția timpurie a derivatului **luminina* (de aci *lumină*) ar consecința specializării lui *lumen* cu sensul „monde". Nu avem dove că *lumea* și *lumina* erau denumite la daci printr-un termen unic (albaneză sunt cuvinte diferite: *dritë* „lumină", *botë* „lume"), dar num roasele contexte fixe având cuvântul *lume* în centrul lor conduc sp această ipoteză. Dicționarele înregistrează multe locuțiuni și expre la care nu se poate distinge exact dacă *lume* înseamnă „lumină" s

„univers"; ele nu sunt însă constituite după modele slave: *de când e lumea și pământul* „din totdeauna", *până-i lumea* (sau *cât îi lumea*) „veșnic"; *a veni pe lume* „a se naște"; *a ieși în lume* „a-și face apariția"; *a umbla prin lume* „a călători"; *pe ceea lume* „în lumea cealaltă, în lumea neagră, adică a duhurilor rele"; *a-și lua lumea-n cap* „a pleca departe părăsindu-și casa" și multe altele (v. DLRC, s. *lume*).

Astfel de construcții, care au aerul străvechimii și par să exprime ceva din spiritualitatea populației preromane din aria Carpaților și a Dunării de Jos, arată că a fost posibilă trecerea semantică de la „lumină" la „univers" în graiul unei „lumi" care adora soarele. Adăugăm aici faptul că *lumen* a căpătat sensul de „mundus" și în unele dialecte romanice (*comp.* și magh. *világ* „lumină; lume", a cărui îmbogățire semantică cu sensul „lume" Șăineanu, l. c., o pune tot pe seama influenței slave). Mai aproape de adevăr este părerea lui Cioranescu, potrivit căreia „ipoteza [slavă] nu-i necesară, deoarece evoluția poate fi spontană", trimițând pentru comparație la magh. *világ* (CDER, s. *lume*). De arătat că Al. Philippide încă din 1894 se îndoia de originea slavă a calcului în cazul lui *lume*: „*lume, lege* au putut ajunge la înțelesurile de azi fără nici o influență străină" (*Principii de istoria limbii*, Iași, 1894, p. 163).

Din aceeași familie cu *lume* ne-au rămas din latină și *lumină, lumânare, a lumina, luminos, luminător* și, cu o înrudire mai îndepărtată, *a luci, a străluci*, arhaicul *lucoare* „lumină, strălucire" și chiar *a lucra* (din lat. *lucubrare* „a lucra în timpul de veghe, noaptea" derivat de la arhaicul *lucubrum* „lampă, torță"), precum și *luceafăr* și *lună*, toate pornind, în latinește, de la radicalul, foarte productiv, al lui *lux, lucis* „lumină".

Dacă *lumină* e moștenit, după cum susțin mulți lingviști (dintr-o formă reconstruită **lumina*, cf. CDDE, nr. 1016), înseamnă că sensul de „univers" al lui *lumen* a apărut chiar în faza latină a limbii. Th. Hristea (SCL, XI, 2, 1960, p. 243-244) crede că *lumină* este un postverbal al lui *a lumina*, iar Al. Graur (*Etimologii românești*, 1963, p. 112) că e un derivat pe teren românesc de la *lume* cu suf. *-ină* (*cf. stupină*, de la *stup* + *-ină*). *Lumină* există și în dialectele din sudul Dunării (ar. *luńină*), unde *lume* și-a pierdut fără urmă sensul inițial, deci pare mai probabilă explicația lui *lumină* ca termen moștenit (CDER: lat. *lumina*, pl. lui *lumen*, după Pușcariu, EWR, s.v.).

Așadar, familia etimologică a lui *lume*, relația logică *lumină – univers* și caracterul de regulă secundar al sensului nou rezultat prin calc lingvistic (ceea ce este impropriu pentru *lume*) sunt factori care explică suficient evoluția internă a lui *lume* spre înțelesul fundamental cu care e folosit astăzi.

MĂR

În româna de astăzi numele fructelor comestibile sunt, de regul de genul feminin: *alună, cireașă, nucă, prună, vișină* etc., față de nu mele pomilor care sunt masculine: *cireș, nuc, prun* etc. (v. Th. Hriste *Probleme de etimologie,* București, 1968, p. 66 ș.u., care discută larg, din punct de vedere etimologic, raportul dintre termenii perech pom-fruct). Două cuvinte se abat de la această regulă: *strugure*, de gen masculin, și *măr*, de genul neutru. Primul dintre acestea provine, foa probabil, din substratul traco-dac (argumentația în *Vocab.*, p. 116), al doilea, *măr*, e latinescul *melum* (în latina clasică *malum*, de gen neutru, pe când *malus*, numele pomului, e feminin). Termenul există în greacă: *mālon* și *m_lon*.

Nu e lipsit de interes să arătăm că termenul latin avea un cara ter mai general, putea apărea în grupări care denumeau și alte fruc decât mărul propriu-zis: *malum Persicum*, de exemplu, era denumir *piersicii* („mărul" de Persia), după cum *malum cotoneum* denum „gutuia", ad-litteram „mărul de gutui". Româna a moștenit aceas semantică de importanță excepțională a lat. *malum, melum*. În une regiuni se spune, de exemplu, *măr-gutui* (fructul: *măr-gutuie*): „Vin mândro-n deal la vii/ Să mâncăm *mere-gutui*" (Jarnik și Bârseanu, DLR, s.v.), însemnând „gutui, gutuie". Latinescul *malum cotoneum* continuă întocmai și în albaneză: *molla-ftua* „măr gutui, gutuie", de un ipoteza că compuse de acest fel circulau în latina balcanică. În dicți narele noastre sunt înregistrate și alte compuse cu *măr*: *măr-de-pămâ* (= nap porcesc), *măr-paradis* (= pătlăgea roșie), *măr-de-țitron* (= lămâi *măr-de-stejar* (= gogoașă de ristic). E posibil ca *măr-de-pământ* să existat deja în momentul în care compusul a căpătat sensul de „cartof după franc. *pomme de terre* „cartof".

Măr are alternanța *ă:e* în radical motivată de poziția moale (*e,* de la plural: *măr – meri , măr – mere*. În unele graiuri (din Ban Oltenia), în care consoana *r* e pronunțată mai aspru, *-e* de la plural

devenit *-ă*: două *meră*; de aici s-a creat un nou singular, feminin, pentru numele fructului: *meară, mară*, contribuind la aceasta, evident, și analogia cu *peară, pară* (și, în general, cu a numelor de fructe care au singularul feminin în *-ă*, *cf. Hristea, op. cit.*, p. 93).

Măr are o bine-cunoscută semnificație etnografică, intrând în practicile de nuntă sau de înmormântare. *Mărul mirelului* sau *mărul de la nuntă* este creanga de măr împodobită cu turte, cu mere etc. sau colacul mare împodobit cu mere, care se face la nuntă și se aduce în biserică pentru a fi sfințit de preot. Există la români și un *măr de cununie*, o creangă de măr cu daruri felurite pentru sărbătorirea unui an de la nuntă (pentru detalii, se poate consulta clasica monografie *Nunta la români* a lui S. Fl. Marian).

În același sens trebuie considerat obiceiul ca flăcăii să ofere mere fetelor iubite, obicei care, ca și cele precedente, e cunoscut și la lumea balcanică (v. cartea noastră *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, București, 1999, p. 112). Prin Transilvania, ouăle roșii se mai cheamă și *merișoare* sau *dragostea-fetelor*. În Gorj, gospodarii dau mere copiilor care vin în pițărăi (cu uratul) în ajunul Crăciunului; tot așa, se împart mere timpurii în dimineața de Sâmpetru sau de Sântilie, când oamenii se întorc de la biserică.

Un băț cu „ramuri" închipuind pomul este împodobit cu mere și se dă peste mormânt sau unui om sărman la masa de pomana mortului. Exemple de practici străvechi în care e implicat mărul se pot da încă.

Unii etnologi (v. Traian Herseni, *Forme străvechi de cultură poporană românească*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1977) cred că la români ar fi existat „un cult străvechi al mărului", pomul cu fructele care se pot păstra peste iarnă, devenind „simbol al nemuririi", ca și bradul, ale cărui frunze sunt veșnic verzi. În numeroase credințe populare mărul are valoare magică, atât pomul ca atare, cât și florile și mai ales fructele. În colinde e frecvent refrenul „florile dalbe, *flori de măr*", ori *„măruț*, mărgăritar". Sunt o mulțime de basme cu „mărul de aur", cu mărul care cântă, care îți reface sănătatea, îți readuce graiul pierdut, îți redă vederile etc., dar și basme cu mărul otrăvit (v. Lazăr Șăineanu, *Basmele române*, Editura Minerva, București, 1978). Aici poate fi adusă și expresia *A se duce până la mărul roșu*, adică foarte departe, în locuri care nici nu există, ori din care n-ai cum să te mai întorci. Aceasta e cunoscută și altor limbi balcanice, într-un blestem de felul: *Duce-te-ai la mărul roșu*, adică unde să nu ți se mai audă de nume; în albaneză: *Të vesh te molla e kuqe*, cu același sens ca blestemul românesc.

De amintit şi expresia adverbială *de florile mărului*, însem „fără rost, degeaba, fără un scop anumit", explicabilă prin prez obişnuită a mărului în toate formele existenţei (Dumistrăcel (*Dic nar*, p. 238) explică expresia prin aceea că fructele se vindeau de primăvara, când merii erau în floare). Prin această frecvenţă extra dinară a lui *măr* în producţii folclorice şi în tot felul de practic obiceiuri, s-ar explica, după părerea noastră, mulţimea derivatelor ş compuselor constituite pe baza acestui cuvânt. Ca nume al fructu *măr* e însoţit de un număr imens de determinări care indică spe aceasta referindu-se la caracteristici variate: timpul coacerii, lo culoarea, forma, gustul, asemănarea etc. În *Dicţionarul limbii rom* sunt înregistrate 172 de nume compuse cu *măr* (nici un nume de f nu apare cu un număr atât de mare de determinări). În treacăt fie sp unele cuvinte care se grupează cu măr vin din substrat: *mere barze* (= al *mere coacăză, mere măzăratece, mere urdaşe, mere burdaie, mere şate, mere sarbăde, mere bulzăneşti*. Altele constituie figuri de sti rară frumuseţe: *mere botu-oii, mere busuioace, mere coadeşe, m sânzeneşti* (se coc la Sânziene), *mere strugurii, mere urseşti, m verişoare* (= văratice), *mere vioase, mere zmeure* etc. (v. DLR).

Măr a pătruns şi în toponimie. Iorgu Iordan (*Toponimia ro nească*, 1963, p. 82) notează nume topice ca: *Poiana (Valea, Dea Mărului, Meri, Mereni, Merişori* etc. sau sinonime cu termeni împ mutaţi: *Alma, Almajul, Almăşel* (din magh. *alma* „măr"), *Iabla* (slav. *jablanŭ* „măr") etc.

MÂNĂ

În toate limbile lumii, cuvântul care denumeşte *mâna* ocupă un loc de maximă importanţă în vocabularul fundamental, fapt care nu are nevoie de explicaţii suplimentare dacă avem în vedere caracteristicile evoluţiei antropologice.

Mână face parte din bogata terminologie a corpului omenesc, aproape în întregime moştenită din latineşte. Se poate zice că în română nu există nici un câmp semantic atât de unitar din punct de vedere etimologic ca cel pe care-l formează termenii corpului.

Iată lista acestor cuvinte înşirate în paralel cu corespondentele latineşti: *cap* (*caput*), *ţeastă* (*testa*), *creier* (*cerebelum*), *creştet* (**crescitus* sau *creşte* + suf. *-et*), *piele* (*pellis*), *păr* (*pilus*), *frunte* (*frons*), *faţă* (*facies* şi *facia*), *ochi* (*oculus*), *geană* (*gena*), *sprânceană* (*supercilia*), *ureche* (*auricula* şi *oricla*), *nas* (*nasus*), *nare* (*nares*), *barbă* (*barba*), *gură* (*gula*), *rost* (*rostrum*), *limbă* (*lingua*), *dinte* (*dens*), *măsea* (*maxilla*), *gingie* (*gingiva*), *falcă* (*falx* şi **falca*), *mustaţă* (**mustacea*), *tâmplă* (*templa*), *cerbice* (*cervix*), *piept* (*pectus*), *umăr* (*humerus*), *coastă* (*costa*), *pântece* (*pantex*), *vintre* (*venter*), *cur* (*culus*), *rână* (*renes*), *rărunchi* (*reniculus*), *măruntaie* (*minutalia*), *subsuoară* (*subala*), *spate* (*spatha*), *spinare* (*spina* şi *spinalis*), *fiere* (*fel*, **fele*), *maţ* (*mattia*), *ficat* (*ficatum*), *sân* (*sinus*), *ţâţă* (**titia*), *bucă* (*bucca*), *buric* (*umbilicus*), *inimă* (*anima*), *braţ* (*bracchium*), *mădular* (**medullarium*, *medullaris*), *cot* (*cubitus*), *mână* (*manus*), *palmă* (*palma*), *pumn* (*pugnus*), *deget* (*digitus*), *unghie* (*ungula*), *picior* (*petiolus*), *genunchi* (*genuculum*), *pulpă* (*pulpa*), *călcâi* (*calcaneum*), *carne* (*caro*), *măduvă* (*medulla*), *muşchi* (*musculus*), *os* (*ossum*), *sânge* (*sanguis*), *vână* (*vena*).

E posibil să se fi moştenit şi *corp* (*corpus*), păstrat până astăzi în graiul unor localităţi de munte şi în dialectul meglenoromân; în dacoromână s-a generalizat sinonimul *trup*, de origine slavă.

La fondul latin s-au adăugat câţiva termeni din traco-dacă: *burtă*, *buză*, *ceafă*, *guşă*, *grumaz* (acesta din urmă se foloseşte încă în Ardeal cu

sensul de „gât"; în restul țării s-a specializat ca termen pastoral). A slav e nesemnificativ: *gât, gârb, gleznă, obraz, stomac, trup*.

Revenind la cuvântul *mână*, trebuie spus că acesta are, mai mulți dintre termenii care desemnează părți ale corpului, nu o mare frecvență, o circulație generală, ci și capacitatea de a in structura a numeroase locuțiuni, expresii, cuvinte compuse. Red câteva dintre acestea, pe care le găsim înregistrate în dicționare: *de m* (despre un instrument) „acționat manual" (*ferestrău de mână, p de mână*); *peste mână* (cu un verb impersonal), ca în exemple *era peste mână să plece noaptea; Îmi vine peste mână să o mână spartă* „cheltuitor, risipitor, nechibzuit"; *mână strânsă* „zg *mână lungă* „hoț, pungaș"; *mână largă* „darnic"; *pe sub mân* ascuns"; *a fi cu dare de mână* „a fi bogat"; *a avea mână bună* „a cuiva noroc"; *a da o mână de ajutor* „a ajuta să iasă dintr-o încerc *a fi cu mâinile curate* „a fi cinstit"; *a pune mână de la mână* „a s (bani, obiecte etc.) prin contribuție benevolă"; *a pune mâna* (pe ci „a prinde, a înșfăca"; *a ridica mâna* (asupra cuiva) „a amenin bătaia"; *a fi pe mâini bune* „a fi bine îngrijit, bine tratat"; *a-i da m* „a avea posibilitatea să facă ceva"; *a bate mâna* „a face un târg *cere mâna* (cuiva) „a cere în căsătorie"; *a da pe mâna* (cuiva) „a p (un infractor, un recalcitrant etc.)". Construcțiile de acest fel, pe le-am extras din DLR, au caracter popular, ca, de altfel, și îmbi specială *o mână de* (făină, boabe, sare, cireșe, flori etc.) exprimând cantitate mică din ceva, atât cât se poate cuprinde în mână". Ace din urmă a căpătat ulterior întrebuințări figurate: *o mână de copil* copil mic", *o mână de oameni* „oameni puțini", *o mână de p* „câțiva poeți" etc. În limba mai veche locuțiunea *în* (la) *mâna* a înțelesul „în posesia": „Și au luat toți din divan *în mâna lui*" (164 „Scris-am acesta al nostru zapis să fie ... *la mâna* jupanului Costanden (1645), George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului Bucur* 1982, p. 54, 55.

Trebuie spus că multe dintre îmbinările sintactice înșirate sus, în care *mână* capătă semnificații noi, sunt cunoscute și în lat (precum și în unele limbi romanice), ceea ce însemnează că *manus* fost transmis românei într-o mare varietate contextuală.

De remarcat că și echivalentul albanez *dorë* figurează într-u număr imens de construcții frazeologice (v. FS, s.v.), foarte mul dintre ele aflându-și corespondente identice ca structură și ca sens

ă. Iată câteva dintre acestea, pe care le însoțim de traduceri ad-lit în română: *një dorë oriz* (*krip, sheqer*) „o mână de orez (sare,)"; *punë dore* „lucru de mână"; *miell e dorës së parë* „făină de întâi"; *nën dorë* „pe sub mână"; *më doli nga dora* „mi-a ieșit din "; *me dorë në zemër* „cu mâna pe inimă" (= drept, cinstit); *i dridhet* „îi tremură mâna" (când dă ceva); *s'e lëshon nga dora* „nu-l lasă mână"; *ngre dorën* (*kundër dikujt*) „ridică mâna" (împotriva cuiva); *ra në dorë* „cu bani în mână" (= plătește cu bani peșin); *ia shkurtoi t* „i-a scurtat mâinile" (= nu l-a lăsat să acționeze, să fure); *t'u thaftë* ! „usca-ți-s-ar mâna!" (blestem); *vë dorë!* „pune mâna!" (= ajută!); *dorë* (*mbi diçka*) „pune mâna" (pe ceva) (= fură); *i vjen për dorë* „îi la îndemână"; *ka futur duart deri në bërryl* „a băgat mâinile până la e"; *mbeti me duar në gji* „rămase cu mâinile în sân" (= singur, neat); *rri me duar në ijë* „stă cu mâinile în șold" (= nu muncește); *fut n në zjarr* (*për dikë*) „bag mâinile în foc (pentru cineva)"; *vjen me r në xhep* „vine cu mâinile în buzunar" (= vine fără nimic); *njëra dorë tjetrën, të dyja lajnë faqet* „o mână spală pe alta, amândouă spală jii". Lista acestor paralele frazeologice albano-române poate continua Brâncuș *Concordanțe*, p. 114).

Compusele cu adjective, de felul *mână lungă*, accidentale în mână, au echivalente exacte în albaneză: *dorëgjatë* „mână lungă", *rëgjerë* „mână largă", *dorëlehtë* „mână ușoară", *dorërëndë* „mână a", *dorështrënguar* „mână strânsă", *dorëshpuar* „mână spartă" etc.

Din înșirarea acestor paralele constituite pe baza lui *mână* (alb. *dorë*), poate trage concluzia că, pe lângă moștenirea latină, nu este exclusă terventia substratului trac privind dezvoltarea frazeologică și a comselor populare de felul celor menționate mai sus.

În terminologia tehnică populară, *mână* denumește, prin metafozare, diferite părți ale casei, ale războiului de țesut, ale plugului, ale orii, ale carului etc. Din acest punct de vedere, albaneza e mai săracă.

Latinul *manus*, de declinarea a IV-a, a suferit în română o modicare de declinare. În textele din secolul al XVI-lea ne întâmpină mereu orma *mânu*, cu pluralul articulat *mânule*, g.dat. *mânulor* (pl. *mânuri* e ncă răspândit astăzi în Transilvania), care reprezintă urme de supraviețuire a vechii declinări latinești. Desinențele sunt: sg.-*u*, pl.-*u* și sg.-*u*, pl.-*uri* (vezi, pentru detalii, E. Petrovici, S. Pop, în DR, VII, 1931-1933, p. 95; I. Coteanu, în ACILFR, II, 1971, p. 1425).

Manus a fost moștenit în română cu o familie de cuvinte relativ bogată. Astfel, *mânecă* provine din lat. *manica*, cu același înțeles,

mănunchi din *manuculus* (în latina clasică era *manipulus*, care înse întrе altele, „mănunchi, snop, o mână de ..."), *amnar* din *manualis* (c inițial preluat, probabil, de la locuțiunea adverbială *a mână*). În i riorul românei s-au format de la *mână* substantivele *mâner* (cu var tele regionale *mâneu, mânei, mânel*) și *mănușă*, cuvinte foarte impor- tante în uzul curent al limbii. În graiurile populare, *mănușă* are numai înțelesul de obiect de îmbrăcăminte care protejează mâna de f ci și pe acela de „toartă a unui vas", întocmai ca echivalentul în albane (*dorëzë* „mănușă; toartă", derivat diminutival de la *dorë* „mână"), ceea ar reprezenta o dovadă de mare vechime a derivatului românesc; de alt se știe că suf. *-uș(ă)* e de origine traco-dacă. De adăugat aici faptul alb. *dorëzë* are și înțelesul de „buchet, cantitate de ceva...atât cât poate apuca cu mâna", identic cu al diminutivului *manuculus*, deve în română *mănunchi* (v. Densusianu, ILR, I, p. 112; I. -A. Candrea, *epoca de formațiune a limbii române*, în „Buletinul Societății filologic I, București, 1905, p. 22).

Pe baza lui *mână* s-au constituit și verbele *a mânui* „a manevr *a înmâna* (de la locuțiunea *a da în mână*; *comp*. alb. *dorëzoj* „a mâna"); de adăugat aici verbul *a mâna* „a da cu mâna" (rar, într descântec: „Cine-*o mânat* cu o mână, Întorc cu două", v. DLR, s.v De la *mână* au derivat, de asemenea, adjectivul *îndemânatic*, substa tivul *îndemânare* etc. (v. CDDE, nr. 1120).

Mână are și un sinonim foarte interesant, *brâncă*, tot de origi latină (*branca* „laba de dinainte a animalelor"), care, deși astăzi cunoscut numai în aria de vest a țării (v. ALRM, I, h.74), trebuie să fost general la o epocă veche, așa cum o dovedesc locuțiunile: *a brânci* (de aici verbul *a îmbrânci*), *a cădea (a sta) în brânci, a merg (a umbla, a se târî) pe brânci* etc., folosite în limba populară de pe t cuprinsul teritoriului românesc. Sensul inițial al lui *brâncă*, sens etimologic, cu care cuvântul e folosit în graiurile din Transilvania, fi fost cel de „labă, picior la animal"; de aici am trage concluzia semnificația de „mână", curentă în Crișana, are origine metaforică (î DA, s.v., se face observația că „pe aiurea, mai ales în glumă", *brânc* e folosit cu înțelesul „mână"). Adăugăm faptul că *brâncă*, spr deosebire de *mână*, intră în câteva compuse botanice: *brânca-ursului*, *~ porcului*, *~ mâței* etc., ceea ce reprezintă un argument sigur că înțelesul „mână" este secundar, metaforic. De la *brâncă* „labă, picior la animal" s-a format diminutivul *brâncuță*, frecvent în compuse botanice (*cf*. DA, s.v.), precum și *brâncea*, cunoscut în Transilvania ca

nume de câine ciobănesc. Probabil de aci s-a format, cu un sufix străvechi, și *brâncuș*, sinonim cu *brâncea* (*cf*. DA, s.v.).

Transferul lui *brâncă* (să nu se confunde cu *brâncă*[2] „erizipel, umflătură la gât", de origine traco-dacă, *comp*. alb. *brengë* „boală de vite, umflătură, supărare") în vocabularul cu referent special „omul" a făcut posibilă derivarea cu un sufix diminutival străvechi *-uș*, de origine dacă: *brâncuș*, care exprimă, foarte probabil, o caracteristică privitoare la mână. E posibil ca inițial să fi fost un derivat feminin *brâncușă* „mânuță", sinonim cu *brâncuță*, curent astăzi în Crișana.

În graiul din nord-vestul Olteniei, consoana *ș* este rostită moale, cu un timbru palatal exprimat prin *i*, care anulează opoziția de număr la cuvintele terminate în *-ș*: *un moși – doi moși, un cocoși – doi cocoși* (compară cu graiul din Moldova: *un moș – doi moș*, cu *ș* dur). Prin urmare, și la pronunțarea numelui *Brâncuș* se aude clar caracterul moale al lui *ș*, pe care autoritățile locale l-au transcris uneori prin *și*. Adaosul lui *i* nu are însă nici o justificare lexicală, nu face parte din sufix, e doar expresia aproximativă a unei realități fonetice regionale. Sculptorul *Brâncuși* are numele cu grafia *i* în actul de naștere și în catalogul de școală primară, documente pe care le-am văzut eu însumi. Era firesc ca și el să-și scrie numele cu *i* la sfârșit, salvându-i astfel redarea în franceză: *Brancusi*.

Inițial, numele *Brâncuș* (scris și *Brâncuși*) este specific pentru Hobița din Gorj, de unde purtătorii lui s-au răspândit și în sate vecine sau în alte zone ale țării. Foarte probabil că *brâncușoii* (acesta este numele de grup social) au coborât, la început, din părțile Transilvaniei. De altfel, numele celor două sate: *Peștișani* (centrul comunal) și *Hobița* reflectă raporturi sociale cu locuitorii de pe versantul de dincolo al munților. *Peștișani* a fost întemeiat de oameni veniți din *Peștiș*, o mare localitate în Hațeg (v. E. Petrovici, SDT, p. 179), iar Hobița, accentuat pe sufix, e un diminutiv de la *Ohaba* (tot în Hațeg): *Ohăbița* (*a* neacc.>*ă*), *Ohobița* (cu asimilarea lui *ă* cu *o*), *Hobița* (cu căderea lui *o* inițial simțit ca articol sau numeral). De notat, în sfârșit, că locuitorii Hobiței se cheamă *hobiceni* (în Hațeg există și comuna *Hobiceni*) și că în jumătatea sudică a satului e cătunul *Clăcași*, în vechime moșie a mănăstirii Tismana. Vasile Brâncuș, preot în Hobița în prima jumătate a secolului trecut, îmi spunea că oamenii din Clăcași erau numiți odinioară și *brâncași*, adică „lucrători cu brațele, pălmași", un derivat de la *brâncă* „mână, braț" cu sufixul de agent *-aș*.

Moș

Este unul dintre cele mai importante cuvinte din fondul traco-dac al limbii noastre, pe care l-am tratat, din alte perspective, și în *Vocab.*, p. 100-102 și *Concord.*, p. 120-121. Sinonimia lui se stabilește, în primu rând, cu (*om*) *bătrân* (din lat. *veteranus*); cu acest sens, *moș* e cunoscu în toate graiurile dacoromâne. În compusele *Moș Ajun*, *Moș Crăciun*, *Moș Gerilă*, *Moș Martin*, *Moșul Codrului* „personaj din mitologi populară echivalent cu Muma-Pădurii", *Moș Apeș* „satir care perso nifică în mitologia populară un bătrân afemeiat", *La moșii ăi ver* „niciodată", La *Moș-Așteaptă* se păstrează înțelesul vechi. De aici por nesc și evoluțiile metaforice ale lui *moș*: cireașă uscată, smochinit nume de flori, de pești, de păsări (*cf.* DLR). Prin Muntenia, se zice *mo* (*moașă*) la toba preparată în cecul porcului (Marin, Mărgărit, *Glosar* p. 296, 299). În compuse, *moș* este întotdeauna nearticulat: *Mo Gheorghe* (dar *moașa Ioana*, cu articol), ca și *sân(t)* din lat. *sanctus* (*Sângiorz*, *Sânnicoară*, *sânt Ilie*; dar *sfântu Gheorghe*, din sl. *sventŭ*).

Aceeași răspândire generală o are *moș* și cu sensurile de „bunic ascendent (mai îndepărtat), înaintaș, strămoș", ca în citatele: „Cu neș tiutul stricară turma lui Amulie, ce le era *moș*, tată mâni-sa" (Moxa *Cronica*, p. 119); „*Moșu*-miu iaste tată tătâne-miu" (*Pravila Rit. Lucaci* 220r); „Au aflat cap și începătură *moșilor* de unde au izvorât în țară" (Ureche, *Let.*, p. 57).

Trebuie notat că femininul *moașă* însemnând „femeie în vârstă bătrână, babă, bunică" e cunoscut astăzi în arie compactă numai în Maramureș; în celelalte zone ale țării apare sporadic, în puncte izolate. În limba veche însă, *moașă* era general, ca și corespondentul său mas culin. De exemplu, în documente slavo-române din sec. al XVI-lea figurează cu înțelesul „grand-mère" (*cf.* DERS, p. 145). Iată un citat în care *moș* și *moașă* = bunic(ă), străbunic(ă): „Și ceaea semenție ce mărg în sus sînt ceia ce au născut pre neștine amu și ceia ce nasc pre alții, anume tatăl, *moșii* și *moașele*" (*Pravila Rit. Lucaci*, 215v). Foarte probabil că restrângerea ariei lui *moașă* în înțelesul vechi se datorează concurenței celui nou, de „sage-femme; femeie care ajută la naștere",

cunoscut pe tot teritoriul dacoromân; de la subst. *moașă* s-a format verbul *a moși* „a da ajutorul necesar la naștere". Evoluția semantică de la „bătrână" la „femeie care moșește" este normală (v. mai pe larg R. Todoran, *Contrib.*, p. 172).

Din nomenclatura înrudirii se degajează și sinonimia cu „unchi", frecventă în graiurile din estul țării (de ex., la Creangă: *Moș Andrei*, *Moș Vasile*); după M. Sala (SCL,VI, 1-2, 1955, p. 140-144), ar fi vorba de un sens relativ recent. Trebuie notat însă că nici *unchi* nu era, inițial, termen de rudenie; lat. *avunculus* este un diminutiv al lui *avus* „bătrân" (de aici rom. *auș*). Semnificația străveche a lui *unchi* se regăsește în derivatul *unchiaș*, folosit pe alocuri ca sinonim al lui *bătrân*.

Ca la multe alte popoare, și la români există, după cum se știe, un cult al *moșilor*. Aceștia sunt comemorați de câteva ori pe an, de unde și denumirile: *Moșii de iarnă*, ~ de *toamnă*, ~*de piftii*, ~ *de cârnelegi*, ~ *de Rusalii*, ~ *de hranghel*, ~ *de brânză*. Tot aici: *sâmbăta moșilor*, *ziua moșilor* (v. S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români*, p. 380-397). La aceste sărbători populare se țin bâlciuri tradiționale, unde se vând mai ales oale de pământ, în care femeile pun vin sau colivă și le dau de pomană în sâmbăta morților. De menționat și derivatul *moșior* s.m. prin care se denumește, prin Oltenia, colăcelul care se împarte ca pomană la moși (DLR s.v.); în Muntenia, *moșoaică* este „oala de pământ dată de pomană la Moși" (Marin, Mărgărit, *Glosar*, p. 299).

În București există *Calea Moșilor*, care amintește de bâlciul de odinioară al moșilor de Rusalii; *Târgul Moșilor* din piața Obor.

Cultul moșilor la români, preluat în parte de creștinism, e o continuare a unui cult similar la romani (manii, larii și penații) și geto-daci.

Am lăsat la urmă menționarea celui mai important dintre sensurile lui *moș*, care ni se pare a fi cel de „proprietate moștenită; parte de pământ din proprietatea satului în devălmășie" și pe care îl ilustrăm cu un citat dintr-un document oltenesc de la 1804: „Această moșie este trei *moși*, care doi *moși* den Bălta-de-Sus s-au vândut, dar iarăși s-au răscumpărat, iar *moșu* nostru den Bălta-de-Jos nicidecum nu s-au vândut, ci în silnicie ni să luoase" (*Problema țărănească în secolul al XIX-lea. Documente*, București, 1967, p. 22; v. și, ceva mai devreme, într-un act din Mehedinți de la 1750, în „Arhivele Olteniei", XVL, nr. 92-94, 1937, p. 326). Cu acest sens juridic se află *moș* la baza derivatului *moșie*, ca denumire pentru „avere, proprietate (funciară) moștenită, ocină, părinție; orice bun moștenit, patrimoniu, moștenire", cuvânt atestat mai întâi în tipăriturile lui Coresi. În Dicționarul

Academiei este înregistrată locuţiunea adjectivală învechită *de m*
„ereditar, moştenit" (mai ales despre tronul ţării): „La scaunul cel
moşie a tătâne-seu" (Ureche, citat în DLR). Locuţiunea *a fi de moşie*
a fi de fel, de loc, din satul cutare (la Stoica Ludescu, sec. al XVII-l
cf. Densusianu, *Opere*, III, p. 137) pune în lumină existenţa com
nităţilor rurale închise, întemeiate de strămoşi.

De la sintagma *moşia satului* „pământul pe care-l are un sat, te
toriul satului, locul de agricultură al satului", bine cunoscută în lim
populară, s-a dezvoltat de timpuriu semnificaţia „patrie, ţară natală
cu care *moşie* e atestat chiar în primele noastre texte tipărite. În lim
literaturii din secolul al XIX-lea *moşie* „patrie" ne întâmpină foa
frecvent (v. citate în DLR, s.v.). Observăm aici o dezvoltare semanti
similară cu a cuvântului *ţară*.

În seria semantică a lui *moş* „proprietate moştenită" şi *moşie*,
integrează şi substantivul învechit *moşan* „moştenitor; moşnean, răz
(cu derivatul moţional *moşancă* „moştenitoare"), substantivele *moşne*
moşinean, *moştean* „moştenitor; ţăran liber, răzeş; băştinaş", *moşi*
„mic proprietar de moşie", verbul *a moşteni*. Aşadar, *moşnenii*, *moşte*
erau oameni liberi care posedau „pământ moştenit", erau „moştenitor
Din punctul de vedere al modului de derivare, e posibil ca *moşne*
> *moşinean* să se fi format de la un substantiv **móşină* „moşteni
pământ moştenit" alcătuit cu sufixul *-ină* după modelul lui *ţarină*, s
chiar de la *moştină* „moştenire" (prin Transilvania, *cf.* DLR). De
moşnean (dezvoltat din *moşinean* cu dispariţia lui *i* neaccentuat) s
format *moştean*, prin diferenţierea *şn...n* > *şt...n*; substantivul a d
naştere verbului: *a moşteni*. Cele două serii de dublete coexistă: *mo*
nean-moştean; *moşneni-moşteni*. Contaminarea lui *moşnean* cu sl. *moşti*
„puternic" (*cf.* Ivănescu, ILR, p. 490) nu a fost necesară pentru expli
carea lui *şt*, mai ales că termenul slav nici nu a fost împrumutat
română. În actele vechi *moşnean* se opune lui *cumpărător*, iar *moşteni*
lui *cumpărătură*. Iată două citate dintr-un act de la 1750: „Să aleger
partea fieştecăruia *moşnean* şi *cumpărători*"; „Ca să să ştie care pă un
să stăpânească atât *moştenirea* cât şi *cumpărăturile*" („Arhivele Olteniei"
XVL, nr. 92-94, 1937, p. 326).

După cum se vede, *moş* a dezvoltat o familie bogată de termen
care, împreună cu cel de bază, au exprimat, în istoria noastră socială ş
economică, raporturi fundamentale privind dreptul de proprietate asupr
pământului, stabilit pe baza filiaţiei paterne.

Această proprietate semantică a lui *moş* şi a familiei lui de deri
vate nu există în dialectele din sudul Dunării; cuvântul însuşi nu e

cunoscut în aromână decât sub forma fem. *moaşă* „femeie bătrână" (cu unele derivate rare, *cf.* Papahagi, DDA). În meglenoromână apare ca adjectiv şi substantiv dar tot numai înţelesul de „bătrân" ca în aromână (Capidan, *Megl.*, III, p.195). Realitate lingvistică specifică dacoromânei, aceasta constituie o puternică dovadă privind autohtonismul şi continuitatea populaţiei româneşti la nordul Dunării în cursul evului mediu. Dacă românii ar fi venit în actuala patrie târziu, către secolul al XIII-lea, din sudul Dunării, în mod sigur *moş* n-ar fi ajuns la întrebuinţările juridice atât de importante pe care le-am remarcat mai sus.

Corespondentul albanez *moshë* însemnează „vârstă" (cu derivatele adj. *i moshuar* „vârstnic, bătrân, moş", verb *moshohem* „a îmbătrâni") şi e legat, etimologic, de subst. *mot* „an" şi de verbul *mat* „a măsura". Aşadar, *moshë* nu are legătură decât indirectă, şi numai în planul etimologiei, cu semnificaţiile rom. *moş*.

Nu trebuie trecut cu vederea faptul că două sinonime ale lui *moş*, anume *auş* şi *ghiuj*, nu au dobândit niciodată înţelesul de „pământ moştenit". *Auş* „bătrân, moşneag" provine din lat. *avus* cu un sufix traco-dac *-uş*; *auş*, care e general în aromână (va fi fost general şi în româna comună) pentru denumirea însuşirii de „bătrân", se mai aude la noi prin Oltenia şi Haţeg. Mai răspândit este diminutivul *auşel*, ca denumire a unei păsărele. Celălalt termen, *ghiuj*, cu variantele *gjioj*, *ghij* şi derivatele *ghijan*, *ghiujgălău* (s-ar adăuga la familia lui *ghiuj* şi *gânj*, din Haţeg, şi *vâj* din Transilvania de nord), provine din substrat şi se compară cu alb. *gjysh* „bunic, bătrân".

S-a observat (*Inst. feud.*, p. 40) că *moş* cu valoarea social-juridică arătată mai sus circula în special în Ţara Românească; în Moldova era obişnuit sinonimul latin *bătrân*, la origine un termen militar (lat. *veteranus*). Iată exemple pentru acesta din urmă: „Tot satul Năsoeşti s-au ales patru părţi sau patru *bătrâni* dintr-aceştia să ţie mănăstirea...doi *bătrâni* din sus,... iar un *bătrân* să-l ţie neamul lui Solomon, ... iar un *bătrân* să-l ţie pe ceilalţi moşinaşi Dospineşti şi alţii câţi ar mai fi tot într-acel *bătrân*" (Moldova, a.1731, *cf.* DA, s. *bătrân*). De precizat că şi adj. *bătrân* apare cu sensul funciar de „moştenit": *moşie bătrână* (= moştenită) în documente vechi (v. *Vocab.*, p. 101).

Nu ştim exact ce valori reprezentau din proprietatea obştească subdiviziunile teritoriale denumite prin *moş* şi *bătrân* (vagi informaţii în *Inst. feud.*, p. 41). Important este însă faptul că cei doi termeni exprimă o veche realitate social-economică, o instituţie feudală proprie românilor nord-dunăreni şi pun în lumină conştiinţa unităţii de neam a grupurilor sociale româneşti.

Munte. Plai

„Cum să trăiești fără munți și fără păduri?" se întreabă reto[r] Zaharia Stancu (*Rădăcinile sânt amare*, vol.III, p. 17, *cf.* DLR), ca[re] deși provenea dintr-o zonă de câmpie, intuia faptul că munții au f[ost] întotdeauna o componentă naturală importantă în istoria existen[ței] noastre. Numai în graiul unui popor de munteni se justifică prezen[ța] unei expresii cu semnificație spațială *prin munți și văi*, adică „pe[ste] tot, pretutindeni". Și tot aici *țară* (din latinul *terra*) numai prin opozi[ție] cu *munte* a putut căpăta înțelesul de „câmpie", „sat, așezare umană". La românii din sudul Dunării, a căror îndeletnicire de bază a fo[st] păstoritul, este o zicală de rară frumusețe: *Casa noastră-i munte* (Papahagi, DDA, s. *munte*; tot acolo: *Va ti avem ca un munte* „te vo[m] avea (considera) ca pe un munte"; ceva asemănător la albanezi: *rrosh sa malet*! „să trăiești cât munții!"). În treacăt fie spus, e posib[il] ca această predispoziție a românilor pentru traiul în munți să fi fo[st] transmisă de la daci, despre care un scriitor latin din prima jumătate [a] sec. al II-lea d.Hr., L. A. Florus, notează: *Daci montibus inhaerent* (= dac[ii] trăiesc nedezlipiți de munți).

În folclorul nostru, mai cu seamă în basme, muntele e un ele[-] ment frecvent: izvorul cu apă vie se află în locul unde se bat munții [în] capete; Făt-Frumos aruncă o gresie în calea zmeoaicei și de îndată s[e] ivește un munte.

În lirica noastră populară, *muntele* nu e atât de frecvent cât e l[a] aromâni sau la albanezi (v. Capidan, *Limbă și cultură*, 1943, p. 183, 407). În schimb, în poezia cultă, acest termen e preferat adesea pentru hiperbole. De exemplu, la Coșbuc, în poezia *Pașa Hasan*, în care e vorba de bătălia de la Călugăreni, se spune despre Mihai Viteazul că: „Vorba-i e tunet, răsufletul ger,/ Iar barda-i din stânga ajunge la cer/ Și Vodă-i *un munte*". Mai amintim aici, între multe alte exemple care se pot aduce, splendida poezie *Dați-mi un trup, voi munților*, de Lucian Blaga,

publicată în 1920, din care cităm câteva versuri: „Numai pe tine te am, trecătorul meu trup,/ și totuși/ flori albe și roșii nu-ți pun pe frunte și-n plete,/ căci lutul tău slab/mi-e prea strâmt pentru strașnicul suflet/ ce-l port./ Dați-mi un trup,/ voi *munților*,/ mărilor,/ dați-mi alt trup să-mi descarc nebunia/în plin!"

Poetul cult este îndatorat, de fapt, limbii vorbite, în care acest cuvânt e cultivat adesea, în mod figurat, pentru a exprima (prin exagerare) o cantitate mare de lucruri; se zice: *un munte de cărți, un munte de cartofi; un munte de lucruri*. Formula *un munte de om* (ca și cele precedente) își găsește echivalente și în alte limbi din vecinătatea românei.

În limba vorbită s-a produs o umanizare metaforică a muntelui într-o mare varietate de forme cu termeni care denumesc părți ale corpului. Ne sunt bine cunoscute sintagme ca: *pe creasta muntelui, în creierii munților, la poalele munților, pe brâul (fața) muntelui, un braț al muntelui, la picioarele muntelui, pe coasta (fruntea, șeaua, ceafa) muntelui, în spatele munților* etc. Aceasta dovedește că munții noștri au fost în permanență locuiți și că românii au fost un neam de munteni. La albanezi, popor cu origini pastorale străvechi ca și noi, ne întâmpină același bogat tip de metafore (*cf.* FS., s. *mal*).

Munții noștri sunt blânzi și ospitalieri. Ei au fost întotdeauna un loc al transhumanței pastorale, locul *văraticului*; la începutul lui mai, turmele urcau la pășunile din munți, unde rămâneau până spre sfârșitul lui august, când coborau, pentru *iernatic*, în lunca Dunării sau peste fluviu, în regiuni mai calde. Acest fenomen s-a reflectat și în limbă prin câteva verbe de mișcare adecvate transhumanței: *a urca, a (se) sui, a ieși (în* sau *la munte), a coborî (din munte)*.

Carpații nu au fost niciodată o frontieră rigidă între cele trei provincii istorice românești. Așa se și explică sintagma *peste munți*, care se referă la ținutul de dincolo de munte: Mă duc *peste munte* (adică în Transilvania).

Munții și plaiurile au fost mereu locuiți. „Cuibul" dacilor erau, după cum se știe, munții Orăștiei. În trecut, ca și astăzi, munții sunt locuri de serbări și de petreceri, cum este muntele Găina din Apuseni, unde, o dată pe an, se întâlnesc oameni din toate satele din jur. La fel trebuie să fi fost altădată și munții Nedeia și Nedeuța din Gorj, locuri de hram și de târg, căci aceste nume topice provin dintr-unul comun, *nedeie* (de origine slavă, *nedělja* „duminică") ce înseamnă „bâlci, hram, petrecere, serbare populară câmpenească", cuvânt răspândit în mai toate zonele țării (*cf.* DLR, s.v.). Nedeile și târgurile de pe munți –

zone înalte, accesibile numai localnicilor, cei care cunosc bine plai-rile – sunt, fără nici o îndoială, o dovadă a statorniciei româneşti în a[...] Carpaţilor. Nomadismul nu poate exista în munte, ci în câmpie, în step[ă].

Trecerea dintr-o parte într-alta a muntelui se făcea pe plaiuri sau prin trecători. Există un mare număr de cuvinte în româneşte ca[re] denumesc trecătoarea, unele generale, altele regionale. Aproape toate apelativele cunoscute au devenit şi nume topice. Acestea au fost studiate de E. Petrovici: *curmătură*, *fereastră* (în Făgăraş), *pas* (un neologism care a pătruns prin şcoală şi în graiurile regionale), *poartă* şi *portiţă* (î[n] Făgăraş şi Bucegi), *predeal* (păstrat astăzi numai ca toponim), *priho[d]*, *prislop*, *scară* şi *scărişoară* (cunoscute mai ales ca nume de locuri), *strungă*, *şa*, *şeuţă* (denumiri topice în Carpaţii sudici), *tarniţă*, *trecătoare* (Petrovici, SDT, p. 264-274; v. şi p. 237-240, 225-236, studii consacrate lui *prihod* şi *prislop*). La acestea se poate adăuga termenul *cheie*, în *Cheile Bicazului*, *Cheile Argeşului*, *Cheile Zănoagei*, *Cheile Turzii*, *Cheile Doftanei*. Se observă că unele apelative din această listă sunt latineşti (*fereastră*, *poartă*, *şa*, *cheie*, *scară*), altele din substrat (*strungă*, *curmătură*), altele slave (*prihod*, *prislop*, *tarniţă*). Toponimele respective au fost create pe teren românesc. „Numele atât de variate de trecători – scrie E. Petrovici, *op.cit.*, p. 273 – ne dovedesc cât de românească este toponimia noastră în regiunile de munte. Despre nici unul din numele înşirate nu se poate susţine că n-ar fi fost creat de o populaţie care vorbeşte româneşte. Toate numele cu aspect slav au la bază apelative existente în limba română."

Se află şi la români diferite legende privind geneza munţilor dar asupra acestei chestiuni nu considerăm necesar să ne oprim aici.

Un cult al munţilor, pe care l-ar fi avut strămoşii noştri, pare să se descifreze în resturile unor colinde (*Cf.* Traian Herseni, *Forme străvechi de cultură poporană românească*, Cluj, 1977, p. 209 ş.u.). Românii (în general oamenii de la munte) au avut mereu sentimentul că înălţimile sunt locuri sfinte, locuri de închinăciune, cât mai aproape de cer. Şi la noi, ca la multe alte popoare, vechile sanctuare sunt munţii. Enigmaticul Kogaion este numele unui munte sacru, pe care se afla, într-o peşteră, locuinţa marelui preot dac, care oficia diferite slujbe, ceremonii şi incantaţii.

De la *munte* a derivat *Muntenia* (prin *muntean*: ţara muntenilor), ca nume al Ţării Româneşti, care începe să circule în diplomatica medievală încă din sec. al XIV-lea, folosit, după cât se pare, mai întâi de polonezi, sub forma *Multany* (*cf.* Hasdeu, *Ist.crit.*, p. 85). Cronicarii

moldoveni din sec. XVII-XVIII numeau Muntenia *Ţara Muntenească* (format cu adjectivul *muntenesc*). *Muntenia* corespundea denumirii latineşti oficiale *Transalpina* „ţara de peste munţi", dată din perspectiva geografică a Transilvaniei (*comp.* cu *Zagoria*, la sud de Haemus). Un nume topic asemănător cu *Muntenia* s-a format în albaneză: *Malësia*, de la cuvântul *mal* „munte", ca denumire a regiunii muntoase din nordul Albaniei.

E posibil ca românescul *mal* să fi însemnat odinioară „munte", ca în albaneză; ca termen entopic, *mal* e foarte răspândit şi are, în toate cazurile, înţelesul originar de „munte, deal, ridicătură de pământ".

Frecvent în toponimia dacoromână, *mal*, cuvânt din substratul traco-dac, îşi păstrează în bună măsură sensul originar (pentru detalii bibliografice, v. Brâncuş, *Vocab.*, p. 90-92).

Din familia lexicală a lui *munte*, cel mai interesant, în afară de toponimicul discutat mai sus, este *muncel*, care înseamnă „colină, deal, parte joasă a muntelui cu păşuni bune şi locuri de arat, măgură" şi care ar fi mai degrabă moştenit (din lat. *monticellus*, un diminutiv păstrat şi în alte limbi romanice) decât format pe teren românesc printr-un *munticel*.

Se pare că de *munte* e legat şi *Muscel*, numele unui judeţ din nordul Munteniei, care e bine cunoscut şi ca *entopic*, denumind „dealuri foarte mari îngrămădite la un loc, cu văi adânci, râpoase şi împădurite cu păduri de fagi" (definiţie reţinută de Iordan, *Top. rom.*, p. 455). Cât priveşte numele *Monteoru*, al unor munţi din Buzău, derivarea diminutivală de la munte (*muntior*, *munteor*, *monteor*) e neîndoielnică (*cf.* Iordan, *op. cit.*, p. 341).

Numele munţilor care formează arcul carpatic sunt deosebit de interesante, dar puţin studiate. Cele mai multe provin, după cât se pare, de la nume de persoane sau de la supranume; acestea au fost studiate de E. Petrovici (*op. cit.*, p. 275 ş.u.) şi de Iorgu Iordan (*op.cit.*, *passim*). Ne oprim aici asupra oronimului *Carpaţi*, păstrat de la daci, căci, etimologic, e pus în legătură cu numele de trib *carpi*, cu numele comun albanez *karpë*, care înseamnă „stâncă, piatră, stei". Trebuie observat că multe vârfuri şi culmi de munţi sunt denumite prin piatră ori prin sinonime ale acestuia: *Piatra Mare*, *Pietrele*, *Pietroiul*, *Pietrosul*, *Pietriceaua*, *Pietricica* etc.; *Gresia*, *Bicaz*, *Cremenea*, *Camena*, *Chiojdul* etc. (*cf.* Iordan, *l.c.*, p. 90-91).

Încheiem cu observaţia făcută de St. Dumistrăcel (*Lexic rom.*, p. 95) că *munte*, entopic fundamental (ca şi *apă*, *codru*, *deal*, *măgură*,

pădure, râu etc.), e folosit în limbajul popular ca un substantiv ind dualizat de felul numelor proprii. Astfel, de exemplu, pentru locuit de la poalele Ceahlăului, *Muntele* este chiar numele Ceahlăului. M mai frecvent cu această valoare de nume propriu este sinonimul parțial *Măgură*. De altfel în limba vorbită orice entopic poate fi folosit valoare de nume propriu. Fenomenul de transfer al entopicelor în sf onomasticii este cunoscut și altor limbi.

Din indiferent ce perspectivă am cerceta cuvântul *munte* și câ pul semantic și lexical din care face parte, o concluzie de importa excepțională se desprinde pentru istoria noastră socială, aceea priv existența, în regiunea Carpaților, a unei populații strămoșești statorni și cu o civilizație specifică.

Din aceeași familie cu *munte* este și cuvântul *plai*. Având început sensul de „coastă de munte, versant, povârniș", ca și albane *pllajë* (în FS: „șes, loc plan pe o înălțime de peste 500 m"), cu c pare să fie înrudit printr-o origine comună, entopicul *plai* a deve unul dintre cuvintele importante din vocabularul de odinioară, cuvânt din domeniul geografiei reflectând interesante realități soci românești. Descendența din traco-dacă a acestui cuvânt se susți destul de greu; simpla comparație cu alb. *pllajë* este insuficientă, m ales că originea indo-europeană a acestuia e dificil de probat. Cei m mulți cercetători consideră că *plai* trebuie raportat la grec. *plagh* „deal, pantă, povârniș", *plághios* „oblic" sau la un latin reconstru **plagius* (din *plaga* „fâșie de pământ, întindere"), conservat și în une limbi romanice apusene (it. *piaggia* „côte, coteau, penchant de colline v. fr. *plaie* „contrée, prov. *plaia* „plage", *cf.* CDDE, nr. 1400; biblio grafia pentru originea rom. *plai*, alb. *pllajë* la Vătășescu, *Vocab* p. 144; acolo și alți termeni legați de *munte*: *creastă, culme, munc codru, râpă, scară* etc.).

Termenul acesta e cunoscut și în limba veche, precum și în toa graiurile și în dialectul aromân, ceea ce înseamnă că e foarte vechi.

Semnificațiile exacte ale lui *plai* trebuie căutate nu atât în limb literaturii culte, unde e folosit de obicei cu extensiuni semantic figurate, cât mai ales în vorbirea oamenilor de la munte sau chiar în producțiile folclorice.

Din cercetările geografilor rezultă că plaiul cuprinde muntele din depresiune până sus în gol, adică între 400-1500 m altitudine, zonele cu păduri și pășuni, cu locuri deschise pe care se făcea altădată chiar puțin

agricultură, în general, partea „umanizată" a muntelui (*cf.* Ion Conea, *Plaiul și muntele în istoria Olteniei*, în „Oltenia", volum jubiliar, Craiova, 1943, p. 75 ș.u.). Iată ce notează alt geograf, Dragoș Bugă, despre semnificația lui plai în graiul din Oltenia subcarpatică: „Prin plai, oamenii acestor locuri înțeleg tot teritoriul din zona muntoasă de deasupra satului, acoperit cu pășune, fânețe și pădure, de unde încep adevărații munți". (*Sensul termenului „plai" la populația satelor Olteniei subcarpatice*, în „Lucrările simpozionului de toponimie", editat de Inst. de Geografie, București, 1972, p. 80). „*Plai* este muntele locuit și valorificat prin cultura de cereale și legume, dar mai ales sub forma de fânațuri" (în DLR. s.v.). Plaiurile erau amenajate de om, runcuite, adică se făceau pe ele curături, apoi se închegau staule pentru vite, conace de locuit, se îngrădeau locuri pentru vie, zarzavaturi sau chiar pentru cereale. În româna populară există sintagme ca: *un plai de vie, un plai de grâu*, prin care se denumesc suprafețele de teren de munte cultivate. Pentru alte semnificații și răspândirea pe teren a termenului, v. Sever Pop, *Recueil posthume de linguistique et philologie*, Societas Academica Dacoromana, „Acta philologica", IV, Roma, 1966, p. 155-163.

Se știe că în timpurile vechi a pulsat o intensă viață pastorală în Carpați, în special în Carpații meridionali, din Oltenia, Banat, Hațeg, din zona Sibiului – munți de mare lățime, cu numeroase goluri pentru pășune, cu coline blânde și drumuri ușoare de trecere. Plaiurile noastre au fost locuite în tot cursul istoriei, nu numai în vremurile de restriște. Multe sate situate astăzi la poalele muntelui erau răsfirate pe plaiuri în urmă cu un secol-două. De exemplu, satul Runcu din Gorj a fost adunat de pe coaste și scos la linia de la poalele muntelui abia în 1837, iar Topești, Vălcele și Gornovița, tot din nordul Gorjului, în 1864 (*cf.* I. Conea, *l.c.*). Deci „revărsarea" românească s-a produs dinspre nord spre sud, niciodată în sens invers.

Numai prin existența unei populații relativ numeroase care viețuia statornic pe coastele ospitaliere ale munților se explică faptul că primii noștri mitropoliți aveau în titulatura lor adaosul „exarh al plaiurilor". De asemenea, nașterea numelui *Muntenia* (de la *munte, muntean*) dat Țării Românești sau numele *Țara Muntenească* nu se poate justifica decât admițând fără rezerve că pădurile din munții noștri au fost dintotdeauna vetre de așezări umane. De altfel, foarte devreme, probabil către sfârșitul sec. al XVIII-lea, *plai* capătă în Țara Românească înțelesul de „ocol; plasă; subîmpărțire administrativă a ținuturilor de munte" (*cf. Inst. feud.*, p. 363), ceea ce dovedește că plaiul era o zonă

locuită şi avea o importanţă economică recunoscută de administ
ţării. Tudor Vladimirescu, eroul revoluţiei din 1821, fusese vătaf
plai. La 1859, se cunoşteau plaiurile Prahova şi Teleajen în jud. Prah
Nucşoara în Muscel, Loviştea în Argeş, Novaci şi Vâlcan în Gorj, M
Cloşani, Dumbrava, Câmpul, Blahniţa, Ocolul în Mehedinţi (*cf.* Bu
op.cit., p. 80).

Înţelesul cu care *plai* circulă în mod obişnuit astăzi este cel
„potecă, drum, cale care traversează o regiune de munte", înţeles d
voltat de timpuriu printr-o metonimie. În Carpaţii sudici este o foa
deasă reţea de drumuri denumite plaiuri. Cele care pornesc din sat
de la poale se leagă între ele prin drumurile comune care duc dintr-
munte într-altul. Pe unele din aceste plaiuri „drumuri" se umblă
căruţa, acum ca şi în urmă cu sute de ani. Ele reuneau în trecut
locuitorii de pe ambele laturi ale Carpaţilor, înlesneau trecerea
dintr-o parte într-alta. „Puneţi toate aceste [drumuri] pe hartă şi ved
cum munţii Olteniei se umplu dintr-odată de viaţă trecută şi prezent
(I. Conea, *op. cit.*, p. 84). În Gorj, fiecare sat de la poala muntelui
are drumul său. Există, deci, în munţii noştri, o viaţă intensă şi
continuă comunicare a grupurilor de români „din toate ţările", cum
spune cronicarul. Viaţa românilor era mult mai legată de munte od
nioară decât în timpul din urmă.

Frecvent în toponimie, mai ales cu determinări: *Plaiul ăl Mare*,
Plaiul ăl Mic (v. alte exemple la Iordan, *Top. rom.*, p. 42), acest te
men apare în Gorj şi ca nume de persoană. Cei din neamul lui *Plai* s
numesc, cu un termen colectiv, *Plăioni* (*cf.* Radu Popescu, *Graiul gor*
jenilor de lângă munte, Craiova, 1980, p. 145; tot acolo, 17 toponimic
constituite pe baza lui *plai*).

Dintre derivatele lui *plai*, reţinem aici pe *plăieş*, care denumea la
început pe locuitorul din cătunele aruncate pe plaiuri. Mai târziu, pentru
că plaiurile erau zone de graniţă, *plăieş* a căpătat înţelesul de „paznic,
străjar, grănicer". Plăieşii supravegheau punctele de trecere peste munţi;
căpeteniile lor erau vătafii de plai, care aveau atribuţii foarte importante,
de ordin vamal, fiscal, poliţienesc etc. (*cf. Inst. feud.*, p. 365).

Mai frecvent în Muntenia şi Moldova decât în graiurile de peste
munţi, *plai* pare să reflecte prin aceasta o realitate istorică specific
românească: revărsările de populaţie s-au produs, de regulă, dinspre
Transilvania spre vechiul regat, şi nu invers. Aşezările de păstori şi
agricultori de pe versantul sudic al Carpaţilor sunt întemeiate mai ales
de ardeleni. Se ştie că „românii din Transilvania au gravitat întotdeauna

re compatrioţii lor de dincolo de munţi de care-i uneau credinţa,
mba, interesele economice şi un sentiment de solidaritate mereu treaz.
rontiera politică trecea prin vârfurile Carpaţilor. Dar ea n-a fost nicio-
dată linia de demarcaţie a dialectelor, după cum nu separă nici inimile.
Românii de pe cei doi versanţi treceau mereu munţii. Carpaţii au con-
stituit întotdeauna trăsura de unire, coloana vertebrală a poporului
român, conştient de unitatea sa" (S. Puşcariu, *Cercetări şi studii*, p. 403).

Aşadar, din cercetarea cu mijloacele lingvistice a termenilor
munte şi *plai* ne putem forma o imagine globală a clocotului de viaţă
românească de pe coastele Carpaţilor din vremurile de demult.

A (SE) NAȘTE

Nascere (clasic *nasci*), *vivere*, *morire* (clasic *mori*), ter latini fundamentali care exprimă existența vieții, s-au păstrat în limbile romanice, deci și în română: *a naște*, *a vie* (folosit în li veche cu înțelesul de „a trăi") și *a muri*. Ne ocupăm aici de pri dintre aceste cuvinte.

Mai întâi trebuie să observăm că româna întrebuințează verb *naște* cu referire la oameni, având alt verb, pe *a făta*, când e vorb animale. Această distincție este cunoscută și în alte limbi, ca de ex plu – lucru important pentru română – în albaneză, unde există *lind* „a (se) naște", alături de *pjell* „a făta". Albaneza face această de bire privitor la referentul din realitate și în cazul lui „a muri", folos pe de o parte, verbul *vdes* (despre oameni), iar pe de alta, pe *ngo* (despre animale).

Verbul *a făta* (din lat. *fetare* „pondre"), un termen prin excele pastoral, ca și alb. *pjell*, e legat la origine de substantivele *făt* și *f* cuvinte cu înțelesul primitiv de „pui de animal, vietate fătată curând". În textele vechi, *făt* apare cu înțelesul opus lui *fată*, ad sinonim cu *fiu, fecior, cocon*. Iată un citat din *Ps. sch.*, II, p. 1 ps. 85, r. 14: „caută spre mere și miluiaște-me, dă țirutul tău *fătului* t și spăsește fiiului șerbeei tale"(v. și p. 133, r. 28). *Făt* se păstrea astăzi mai cu seamă în limba folclorului, a poveștilor. *Făt-Frumos* es numele prea bine cunoscut al personajului central din multe basm populare și culte. După cum se știe, Eminescu însuși este autor al un basm intitulat *Făt-Frumos din lacrimă*. În limba vorbită, *făt* se obiș nuia ca termen de adresare, însoțit, la vocativ, de un adjectiv posesiv *fătul meu, fetii mei* (v. citate în DA, s.v.).

Femininul *fată* a evoluat paralel cu *făt*, dar, spre deosebire d acesta, a devenit un cuvânt foarte rezistent, dezvoltând și un mare grup de derivate: *fetiță, fetișcană, fetie* etc.

Fetus „făt; fătat, născut" și, mai ales, *feta* „însărcinată; care a fătat" s-au păstrat și în graiurile altor popoare romanice (v. CDDE,

r. 560), însemnând mai peste tot „oaie; miel; mânz; pui de animal", eea ce însemnează că păstoritul a fost o ocupație de seamă în istoria umii romanice. În română, transferul semantic al acestor cuvinte (de la „pui de animal" la semnificațiile curente azi) ne dovedește că păstoritul a avut un rol foarte important în viața poporului român, a fost o îndeletnicire care a lăsat urme adânci asupra formelor de existență a românilor (*cf.* Densusianu, *Semantism anterior despărțirei dialectelor române*, II, în GS, II, 1926, p. 314).

Nu e lipsit de interes să amintim și faptul că încă din latină se creaseră de la *fetus* și *feta*, devenite în română *făt* și *fată*, diminutivele **fetiolus* și **fetiola*, care s-au transmis limbii noastre, atât la nord cât și la sud de Dunăre, sub formele *fecior* și *fecioară*. Aceste două cuvinte au avut o evoluție inversă față de aceea a lui *făt* și *fată*. *Fecior* e frecvent (mai ales în graiurile din aria de nord) ca sinonim cu *flăcău, băiat de însurat*, pe când *fecioară* e rar, astăzi mai cu seamă în înțeles de „fată mare, vergură, virgină" (*comp.* derivatele *a feciori, a desfeciori, feciorie, feciorelnic*, toate pornind de la sensul de „virgină" al lui *fecioară*). Are dreptate V. Scurtu (*Term. înrud.*, p. 96) să considere că restrângerea ca circulație a lui *fecioară* se explică, probabil, și prin omonimia cu sensul bisericesc de „Maica Domnului".

Cu verbul *a făta* se află în legătură etimologică subst. *fătăciune* „fătat; locul unde fată animalele; partea genitală a vacii; fructe, bucate, roade ale pământului" (*cf.* DA, s.v.) și adj. *fătătoare* „(despre animale domestice) care e aptă pentru prăsilă". E vorba, după cum se vede, de derivate care aparțin tot limbajului pastoral. *Fătăciune* e cunoscut și în toponomie (în Oltenia și sudul Moldovei, *cf.* Iordan, *Top. rom.*, p. 510).

Revenind la verbul *a naște*, cu sensul de „a lua ființă, a căpăta viață, a veni pe lume", e necesar să arătăm că în limba veche și în cea populară se întâlnește frecvent ca verb intranzitiv, adică fără pronume reflexiv: „Unul *naște* (= se naște) și altul moare". Iată un exemplu din *Letopisețul* lui Miron Costin: „Om deplin, cap întreg, hire adâncă, cât poți dzice că *nasc* și în Moldova oameni". Am redat acest citat, prin care marele cronicar caracteriza pe domnitorul Gheorghe Ștefan al Moldovei, din secolul al XVII-lea, ca să readucem în memoria cititorului semnificația plină de strălucire pe care o capătă aceste cuvinte sub pana lui George Călinescu în finalul prefeței la celebra sa *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent* (1941): „*Nasc* și în Moldova oameni"; prin sinecdocă, *Moldova* are aici sensul de „România".

Din familia latinescului *nascere* face parte şi substantivul *nat* „copil, fiu", care s-a păstrat până astăzi în graiurile noastre din Ban şi Transilvania, cu înţelesul de „persoană, individ, om". Iată-l cu se colectiv în *Moartea lui Fulger*, cunoscutul poem al lui G. Coşbuc: „Şi clopote, şi plâns, şi vai,/ Şi-oştenii-n şir, şi pas de cai,/ Şi sfetnici, feciori de crai,/ Şi *nat* de rând" (*cf.* DLR, s.v.). Mai frecvent e întâln în construcţie cu adjectivul *tot*, însemnând „oricare, fiecare, toa lumea": „L-au întâmpinat *tot natul*"; „O mâncat *tăt natu* cât o vrut l ospăţ" (ALR, I, după DLR).

În aromână, *nat* e folosit cu înţelesul de „prunc, copil" sens ma apropiat de latină (v. Papahagi, DDA, s.v.).

De la tema de prezent *nasc*, s-a format pe teren române substantivul *născare*, sinonim parţial cu *naştere* şi care circulă limba populară mai ales în locuţiunea *din născare*: „Năravul d *născare* leac pe lumea asta n-are" (Folclor). La fel s-au creat *pierzar crezare, vânzare, păscare, făcare, petrecare* (v. J. Byck, *Sur les cha gements de conjugaison en roumain*, în BL, III, 1935, p. 189). Nu vorba de o schimbare de conjugare, ci de o refacere a formei d infinitiv lung substantivat cu un sufix accentuat (*-áre* în loc de *-ér* care are o certă valoare nominală. Pentru diferite obiceiuri, practic credinţe legate de naştere în general, v. monografia lui S. Fl. Marian *Naşterea la români, Studiu etnografic*, Bucureşti, 1892; Ivan Evseev *Dicţionar de magie*, p. 297.

În sfârşit, ca multe alte limbi, şi româna populară recurge la verbu atât de bogat în înţelesuri, *a face* (cu substantivul *facere*) pentru a exprim acţiunea de „a naşte": „Nu se împlineşte bine anul şi femeia lui Ipate *fa* un băiat" (Creangă); „A născut pruncul fără a simţi câtuşi de puţi durerile *facerii*" (*Id.*). Între cele două verbe există totuşi o deosebir stilistică recunoscută în textele biblice, în care e folosit, constant, *a naşt* (v. şi primele capitole ale „Facerii"). În „Crezul", referirea la naşterea lu Isus Cristos conţine specificarea expresă a opoziţiei *naşte – face*: „*unu născut, iar nu făcut*". În *Pravila Ritorului Lucaci* (1581), p. 161: „Fiiul *născut* din tatăl, însă *nefăcut*".

NUNTĂ

În română, aproape întreaga terminologie a nunţii este de origine latină. Poate că nu e greşit să vedem în această bogată şi trainică moştenire terminologică o dovadă a faptului că românii nord-dunăreni, din timpurile vechi, i-au putut asimila pe slavii stabiliţi în părţile noastre. Totodată, latinitatea acestui fond lexical pune în lumină intensitatea şi profunzimea procesului de romanizare a populaţiei din Dacia.

Vom prezenta aici, din perspectivă etimologică, cuvintele cele mai importante privitoare la ceremonialul popular al nunţii.

Latinul *nuptiae*, un derivat al verbului *nubere* „a se acoperi cu un văl; a se mărita", a deveni în româneşte *nunţe* (*n* s-ar explica prin contaminare cu *nuntiare*, *cf.* Densusianu, ILR, I, p. 91 sau ca o simplă propagare, *cf.* Puşcariu, *Limba română*, II, p. 139), care, sub forma *nunţă*, circulă încă şi astăzi prin Maramureş (ALRM, I, h. 350); din pluralul *nunţi*, specific ariei de nord, s-a refăcut un nou singular, *nuntă*, pe care-l avem în toate graiurile.

Cu înţelesul lui *nuntă* se foloseşte prin Transilvania şi *ospăţ* (din latinul *hospitium* „ospitalitate, adăpost, loc de popas"), care denumeşte în celelalte zone ale ţării numai petrecerea de la nuntă sau de după nuntă, petrecerea la botez sau praznicul la diferite sărbători (*cf.* ALRM, I, h. 352). Prin sensul particular legat de nuntă, *ospăţ* intră în categoria cuvintelor latineşti specifice Transilvaniei. Trebuie precizat însă că în latina târzie *hospitium* e cunoscut cu sensul de „casă", conservat în gr. mod. σπίτι (*cf.* Fischer, în ILR, II, 1969, p. 121) şi în alb. *shtëpi* „casă". După părerea noastră, şi *ospăţ* „nuntă" din graiurile dacoromâne nordice e legat la origine de sensul „casă" al lui *hospitium* (*comp.* relaţia *casă – căsătorie*).

Nuntaşii sunt numiţi în Ardeal oaspeţi, *ospătoi*, *uspecioi* (de la *oaspete* + suf. *-oi*), din aceeaşi familie etimologică cu *ospăţ*. În treacăt fie spus, termenul *nuntaşi* apare obişnuit prin Oltenia, Banat şi Moldova, iar *meseni* în Muntenia, acesta din urmă fiind derivat de la *masă* în

înțelesul de „ospăț, banchet, petrecere, chef" (*comp.* și *masa m*... „ospățul dat de părinții mirelui").

Verbul *a (se) cununa*, răspândit pe tot cuprinsul lingvistic ro... nesc, descinde din latinul *coronare*, cu o dezvoltare semantică pusă în legătură cu ceremonialul nupțial propriu bisericii ortodoxe. În afară ... aceasta, de notat că mireasa poartă pe cap o *cunună* de flori (*cf.* Mari... *Nunta*, p. 284, ș.u.). În limbile balcanice există corespondente cu stru... tură lexicală identică: alb. *kurorëzohem* „a se cununa la biserică", *gr*... *me kunorë* „nevastă cu cunună"; bg. *venčeavam*, „a se cununa", *venceav*... *se za* „iau cu cununie"; gr. στεφανώνομαι „a se cununa" γόμμος γάμ... „nevastă cu cununie". De la *a (se) cununa* s-a format *cununie* „căs... torie religioasă". E potrivit să arătăm aici că în folclorul nostru poe... legat de ritualul nunții mirele și mireasa apar ca împărați încoron... De altfel se știe că în terminologia nunții intervin unele cuvinte p... luate din domeniul terminologic al administrației oficiale vechi: *vor*... *vornicească, împărat, împărătească, staroste, crai-nou, crăișor, crăi*... *nouă* ș.a. (*cf.* Marian, *Nunta*, p. 177).

Verbele *a (se) mărita* și *a (se) însura* se deosebesc ca înțeles u... de altul după sex, punându-se astfel în lumină o notă specifică a limb... române (compară, de exemplu, cu fr. *marier*, germ. *heiraten*, alb. *ma*... *toj* etc., care se folosesc pentru ambele sexe). De ce a fost la noi nevo... de amândouă verbele e greu de spus. Nu avem dovezi că impunerea l... s-ar fi datorat unor particularități ale raporturilor sociale dintre daci ... romani. Trebuie observat însă că alături de *maritare* „a căsători", folo... cu privire la ambele sexe, latina avea și construcția *uxorem ducere* „a ... însura; a-și duce soția acasă", prin care se susține, într-un fel, etimon... reconstruit **inuxorare* (de la *uxor* „soție") al verbului românesc *a (s*... *însura*. Se vede că acest verb a rămas izolat, căci *uxor* nu ni s-a tran... mis. Pe teren românesc, a derivat *însurățel*, un diminutiv care, la plural *însurăței*, se referă la amândouă sexele.

Din familia lexicală a lui *maritare* (descins din adjectivul *mas*, *maris* „bărbătesc", de unde și *masculus*, care a dat în românește *mascur*), s-a păstrat în româna veche substantivul *mărit* (lat. *maritus* „soț, logodnic"), însemnând „ginere, mire, soț" („Și elu ca *măritu* eși din celariul său", *Ps. sch.*, p. 41), care mai circulă, rar, și astăzi prin Transilvania; în aromână, *mărit* „soț, bărbat" este un termen curent (*cf.* Papahagi, DDA).

Între verbele *a (se) însura* și *a (se) mărita* există o deosebire și la nivelul derivatelor abstracte, al numelor de acțiune: *însurătoare* (cu

sufixul *-toare*) și *măritiș* (cu sufixul *-iș*); primul e legat de un nume de agent (*însurător*, cu sufixul *-tor*), al doilea nu presupune un astfel de nume. Ar rezulta de aici următoarea opoziție: băiatul *cere* și *ia* în căsătorie, iar fata e *cerută* și *luată* în căsătorie (în alți termeni, opoziția *actant: pacient*).

Termenul generic care însumează semantica ambelor verbe este *a (se) căsători*, un derivat de la vechiul adjectiv (și substantiv) *căsător*, cu sensul „care are casă, așezat la casa lui, însurat", acesta fiind format, evident, de la *casă*, prin intermediul unui verb presupus **a căsa* (lat. **casare*), ori derivat chiar în latină, *casatorius* (*cf.* CDDE, p. 42). Relația etimologică dintre cuvintele care exprimă *căsătoria* și *casa* ne întâmpină și în alte limbi (*comp.* it. *(ac)casare*, sp., port. *casar*, *cf.* CDDE, p. 42); v. și art. *casă* în acest volum.

Cu privire la răspândirea geografică actuală a lui *a (se) căsători*, observăm după harta 342 „mă căsătoresc" din ALRM I că e mai frecvent în Maramureș și în Muntenia; în celelalte zone e folosit rar. Față de *a (se) însura* și *a (se) mărita*, tipic populare și de răspândire generală, *a (se) căsători* are aparența unui termen cult și „distincția" neologismelor. În harta 250 „mă mărit", din ALR I, se arată în notele marginale că *mă căsătoresc* „e vorbă nouă", „se zice rar", „se zice numai la primărie", „numai în ziua nunții", „nu se zice deloc" etc.

Locuțiunea *a lua de nevastă* (mai rar și *a lua de bărbat*), care are echivalente cu structură identică în limbile balcanice (de ex. alb. *marr për grua* „iau de nevastă"), este specific populară.

De notat aici și *a da (după) de nevastă, în căsătorie*: Împăratul a făcut sfat și a găsit cu cale *să deie fata după* feciorul moșneagului (Creangă). Cele două construcții reflectă o veche mentalitate populară privind poziția inferioară a miresei față de a mirelui.

În șirul vorbelor foarte importante din terminologia nunții notăm și pe *a peți* (din lat. *petere*), cu două derivate mai frecvente: *pețit* (folosit cu verbe ca: *a merge, a se duce*: *merge în pețit*) și *pețitor, -toare*, ca denumire a celui care mijlocește căsătoria.

A se logodi, logodnă, logodnic sunt termeni slavi (*cf.* DA), dar trebuie observat că în aria nordică a dacoromânei sunt folosiți *credință, a încredința, încredințare* (lat. *credentia*): *Pețitorii vin și pețăsc fata și, dacă s-or înțăles, fac credința ș-apăi, peste trei săptămâni, se cunună* (Densusianu, Hațeg, p. 123, în DA, s.v.). Lat. *credere, credentia* au fost atrași de timpuriu în terminologia religiei creștine, de unde ipoteza că logodna era un ceremonial care la români se înfăptuia sub auspiciile

bisericii (*comp.* cu sl. *lagoditi* „a conveni", devenit în română *a logo*[...] cu schimbare semantică, *cf.* Densusianu, ILR, I, p. 175). De adăugat[...] în unele graiuri din sudul țării apar: *a așeza, așezământ, înțelege*[...] *legământ* (ALRR, Munt., h. 154; v. și Cristina Călărașu, *Obice*[...] *românești de nuntă*, București, 1999, p. 46), care, foarte probabil, a[...] căpătat sensul „a logodi", „logodnă" relativ târziu.

Cât privește cuvântul *zestre*, s-ar crede că e lat. *dextrae* „mâini[...] drepte; donațiune" (Hasdeu, CB, I, ed. Mihăilă, 1983, p. 547) s[...] lat. *diastra* din v. gr. δίαστρα „unealtă de țesut", zestrea cuprinzând [...] special lucruri țesute de fată; *lada miresii* (cu obiecte lucrate de e[...] *cf.* Giuglea, DR, X, 1943, p. 451-454.

Mai notăm, în sfârșit, două splendide sintagme: *calea albă*, însem[...]nând „ducerea miresei la casa mirelui" și *calea primară* „prima vizi[...] de după nuntă pe care însurățeii o fac la părinții miresei" (v. Maria[...] *Nunta*, p. 613, 739). În Oltenia: *calea mare* (*Glosar Olt.*, s.v.). *Ca*[...] (din lat. *callis* „potecă de munte") e propriu limbajului comunităților[...] rurale. De *cale* se leagă etimologic *călător, a călători, călătorie*, ca[...] presupun raporturi între așezări sociale diferite. În Moldova, *cale*[...] *primară* e numită și *întorcătură*, prin care s-ar exprima legătura c[...] familia miresei.

Ne oprim acum asupra etimologiei câtorva denumiri de „personaje[...] ale nunții, subliniind totodată dispersiunea geografică a termenilor.

O observație importantă este în legătură cu *mireasă*, care e[...] cunoscut în întreaga țară, pe când *mire*, de la care provine *mireasă*[...] apare numai în aria nordică, adică în Transilvania, Maramureș, Moldova[...] (*cf.* ALRM I, h. 359, 356); în Oltenia și Muntenia, *ginere* a cumulat și[...] sensul de „mire" (prin estul Munteniei: *ginerică*), iar în Banat și Crișana[...] s-a impus *june*, cu semnificația lui „mire"; izolat, prin Maramureș, [...] *mărit*. În unele graiuri, mai ales în cel bănățean, și *tinăr, tinără*; *mire*-[...]*soñu* (moțional de la *mireasă*); în Crișana, *mireazul* și *mireaza*, [...] (E. Petrovici, ALRT, p. 63). Toate aceste cuvinte sunt moșteniri lati-nești: *miles* „soldat, pedestru", *gener* „ginere, soț al fiicei", *juvenis* „tânăr", *maritus, tener*.

Cât privește cumulul semantic al lui *ginere* în aria de sud a daco-românei, trebuie spus că și alb. *dhëndër* înseamnă atât „ginere" cât și „mire", după cum și *nuse* întrunește ambele sensuri: „mireasă" și „noră".

Surprinzător e faptul, arătat mai sus, că ariile „mire" și „mireasă" nu coincid. În aromâna de nord există *măireasă* (cu diftongarea lui *i* probabil după o normă ortoepică a albanezei gheghe: *i mirë* „bun", rostit *mairë*), dar nu și *mire*, în locul căruia apar *dzinire* (lat. *gener*) și

gione (lat. *juvenis*). După părerea noastră, *mire* a fost mult mai răspândit în româna comună decât astăzi, poate chiar general, iar descendența din latină e îndoielnică; mai probabilă este proveniența lui din substrat (v. Brâncuș, *Vocab.*, p. 143, cu bibliografie; mai recent, L. Wald și D. Slușanschi, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, 1987, p. 116, unde se propune, ca etimon, lat. *miles*, cu calchierea unui dacic *mari-* „mire", „postulabil pe baza gr. μεῖρ-αξ, sanscr. *marya-*, lat. *maritus*"; prin Transilvania, *mire* are și sensul de „tânăr", ceea ce ar fi în favoarea unei etimologii autohtone: i.e. *merio-* „jeune homme", *cf.* Russu, *Etn. rom.*, 355). Pentru originea latină a lui *mire*, Jana Balacciu-Matei (în „Revue roumaine de linguistique", XXXV, 1990, p. 271-277) invocă opoziția dintre *miles* „soldat" și *veteranus* „soldat lăsat la vatră, soldat bătrân", deci *mire* va fi însemnat la început „tânăr". Magdalena Vulpe (în „Limba română", XLVI, 1997, p. 219-222) aduce exemple de colinde cu *mire* însemnând „soldat; tânăr". Argumentele, deși neconvingătoare, sunt reținute de M. Sala (*Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999, p. 165-166).

În legătură cu *mireasă* mai notăm și faptul, destul de important, că nu a putut fi înlăturat de cuvântul *nevastă*, care în vechea slavă (ca și în limbile slave moderne) înseamnă „mireasă, noră"; sensul inițial al acestui cuvânt ne întâmpină și în româna veche: „Între mire și între *nevastă* [= mireasă] este credința cea tare" (Varlaam, *Caz.*, ap. Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, I, 1998, p. 115; pentru alte citate, v. DLR, s. *nevastă*); în aromână: *nevastă, nevastă nouă* „mireasă" (ALRM, I, h. 359).

Corespondentul semantic feminin al lui *ginere* este *noră* (din lat. *norus*, lat. cl. *nurus*), pe care îl reținem aici pentru forma *nor, noru* (apropiată de etimonul latin de declinarea a IV-a) din limba veche; astăzi, această variantă e normală dacă e însoțită de un adjectiv posesiv: *noru-sa*.

Proveniență latină au și *socru* (lat. *socer*) și *soacră* (lat. *socrus*, devenit de timpuriu *socra*, formă atestată în *Appendix Probi*); e posibil ca masc. *socru* să fi fost refăcut sub influența formei de feminin.

În timpul nunții, părinții mirelui se cheamă *socri mari*, iar ai miresei, *socri mici*; sunt denumiri care, prin adaosul adjectivului, exprimă poziția inegală a celor două familii care se înrudesc prin alianță, raporturile de superioritate – inferioritate dintre membrii familiilor respective (*cf.* N. Constantinescu, *Relațiile de rudenie în societățile tradiționale. Reflexele în folclorul românesc*, 1987, p. 157); *comp.* cu *masa mare* și *masa mică*.

Lat. *cognatus*, care înseamnă „rudă de sânge, neam”, şi-a restrâns semnificaţia în română denumind pe fratele sau sora soţiei sau soţului; „cumnăţia” devine, prin urmare, o înrudire prin alianţă. (Pentru detalii v. Scurtu, *Term. înrud.*, p. 209); *cumnat de mână* poate fi orice tânăr care însoţeşte mireasa.

Cuscru, cuscră (din lat. *consocer, consocerus*, cu evoluţii fonetice greu de explicat; v. recent Graur, *Etimologii româneşti*, p. 82-83, dar neconvingător) apar şi în unele limbi vecine (albaneză, bulgară, maghiară, *cf.* Scurtu, *op. cit.*, p. 217). În Oltenia şi Haţeg, cuvântul *cuscri* înseamnă şi „nuntaşi”: *mergem în cuscri* = mergem în alaiul de nuntă.

Cât priveşte pe *nun* (din lat. *nonnus*), observăm în hărţile atlasului că acesta circulă mai mult prin Moldova şi Muntenia, pe când *nănaş* (şi *nunaş*), format cu un sufix diminutival, e specific zonei transcarpatice, iar *naş*, scurtat din *nunaş*, se aude mai cu seamă în Oltenia şi Muntenia.

Nu am epuizat aici terminologia nunţii. Prin indicarea câtorva etimologii, am ţinut să arătăm că vocabularul special al nunţii e moştenit din latină. Aria Transilvaniei excelează în conservarea unora dintre termenii latini specifici acestui domeniu.

Reţinem observaţia adevărată a lui Scurtu că „la un popor agricol şi de păstori, cum a fost în trecut poporul nostru, rolul *năşiei*, al *cumetriei* şi al *finiei* în coeziunea familiei a fost destul de mare şi a avut un puternic caracter conservativ” (*op. cit.*, p. 336).

Termenii nunţii fac parte din sectorul terminologic mai larg al înrudirii, caracterizat, în general, printr-un pronunţat conservatorism latin. Rezultă de aici că a existat întotdeauna la români, încă din epoca plămădirii lor ca popor distinct, o puternică coeziune sufletească, determinată de formele variate ale înrudirii.

După cum se ştie, la români există un folclor extraordinar de bogat privitor la diferitele momente ale nunţii, legat de varietatea ritualurilor populare. Pentru aspectele de etnografie, reamintim excelenta monografie *Nunta la români*, de Simion Florea Marian, tipărită la Bucureşti, în 1890.

În literatura cultă, nunta este o temă frecventă. Iată ceremonialul poftirii la masa mare, aşa cum e descris de Eminescu în *Călin*:

„Socrul roagă-n capul mesei să poftească să se pună
Nunul mare, mândrul soare, şi pe nună, mândra lună.
Şi s-aşază toţi la masă, cum li-s anii, cum li-i rangul,
Lin vioarele răsună, iară cobza ţine hangul”.

Sau hora miresei din *Nunta Zamfirei* de George Coşbuc:

„Trei paşi la stânga binişor
Şi alţii trei paşi la dreapta lor;
Se prind de mâini şi se desprind.
S-adună cerc şi iar se-ntind,
Şi bat pământul tropotind
În tact uşor”.

Ori, în sfârşit, – ca să revenim la folclor – cununia din *Mioriţa*, văzută în plan cosmic (ca o alegorie a morţii):

„Să le spui curat
Că m-am însurat
Cu-o mândră crăiasă
A lumii mireasă.
Că la nunta mea
A căzut o stea,
Soarele şi luna
Mi-au ţinut cununa,
Brazi şi paltinaşi
I-am avut nuntaşi,
Preoţi, munţii mari,
Păsări, lăutari,
Păsărele mii
Şi stele făclii”.

În *Mioriţa* moartea e asimilată unei nunţi, adică e transformată în contrariul ei, nunta, ale cărei elemente de ceremonial sunt substituite prin elemente cosmice (vezi, în acest sens, lucrările lui C. Brăiloiu, A. Fochi, Mircea Eliade ş.a.). Şi astăzi, în mediul rural românesc, ritualul de înmormântare a tinerilor necăsătoriţi împrumută elemente proprii nunţii.

Om

Latina, ca multe limbi indo-europene (greaca, armeana, slava etc.) avea două cuvinte care denumeau omul: *homo* și *vir*. Primul era termenul generic păstrat în toate limbile romanice, al doilea, care nu s-a conservat, avea și sens militar, denumea soldatul, purtătorul de arme, războinicul. Rezistența lui *homo* s-ar explica, după Antoine Meillet (*Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1965, p. 272 ș.u.) printr-un factor social: *homo* era în uzul popular al limbii, cu o semantică proprie mentalității populare.

Nici româna nu a reținut pe *vir, -is*, în schimb, un derivat al acestuia, *virtus, -utis*, e bine cunoscut în textele noastre vechi și în limba populară, sub forma *vârtute*, însemnând „putere, vigoare, curaj, forță sufletească" (și derivatul *vârtos* „voinic, viguros, tare"); substantivul *virtute*, cu *i*, este neologic, ca și *viril* (din lat. *virilis*, derivat de la *vir*). Meillet are dreptate să considere că *virtus*, desemnând o calitate morală, prin care se separă de *vir*, poartă amprenta religiei creștine. Românescul *vârtute* este, într-adevăr, frecvent în textele religioase.

În limba populară, *om* se întrebuințează și cu înțelesul restrâns de „bărbat", în opoziție cu *femeie*. Se zice, de exemplu, *mulțime de oameni și de femei*. Considerat din punctul de vedere al opoziției de sex, *om* a câștigat, de fapt, o valoare a lat. *vir*. De precizat însă că și lat. *homo* apare în inscripții balcanice cu sensul „bărbat, soț" (*cf.* Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 207).

Particularizarea semantică a acestui cuvânt a continuat până la sinonimia reală cu „soț", după cum se poate vedea dintr-o frază de felul acesteia: „Eram tânără și frumoasă când m-am luat cu *omul* meu". De regulă, *om* cu această semnificație este urmat de un posesiv *meu, tău, său*, dar e posibil și folosirea fără aceste enclitice, ca în propoziția: „A avut parte *de un om bun*", în care *om* e luat în sensul de „soț".

Poate că nu e lipsit de interes să arătăm că, din perspectiva geografică, cele trei sinonime: *bărbat, om, soț* sunt repartizate astfel: *bărbat* e răspândit în toate zonele țării, *om* e mai frecvent în graiurile din est (mai puțin în sud și în vest), iar *soț*, ceva mai rar, în puncte din Transilvania (v. ALR, I/II, h. 205 „bărbat", h. 206 „bărbate!", ALR, II/I, h. 129 „bărbatul meu").

Această semnificație specială a lui *om* în aspectul popular al limbii (la fel în franceza populară: *mon homme*, italiana populară: *il mi' uomo* etc.) e paralelă cu aceea a substantivului *femeie*, folosit cu sensul de „soție, nevastă".

Restrângerile semantice succesive ale acestui cuvânt ar susține ipoteza, lansată de multă vreme, că, la origine, latinescul *homo* avea un sens foarte general, desemna pe „locuitorul pîmântului", fiind legat de *humus* „pământ, sol" (pe care limbile romanice nu l-au conservat probabil din cauza sinonimiei cu *terra*); cu acest sens de maximă generalitate, *homo* s-ar fi aflat în opoziție cu *caelites* „locuitori ai cerului, zei".

Dezvoltarea înțelesului de „bărbat" și, apoi, de „soț" al lui *om* (înțeles care ne întâmpină încă din latina dunăreană, *cf.* Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 206) a fost favorizată în procesul de romanizare de la nordul Dunării, foarte probabil, în legătură directă cu raporturile intime dintre daci și romani: *homo* devenea pentru femeia dacă „bărbatul" și „soțul".

Este interesantă, în acest sens, constatarea lui Tr. Herseni (*Forme străvechi de cultură poporană românească*, Cluj, 1977, p. 124) privind particularizările semantice ale lui *om* în Țara Oltului: „În Țara Oltului, *om* propriu-zis se chema numai bărbatul, nu și femeia, dar numai *bărbatul însurat*, nu și feciorul sau băiatul, iar din bărbații însurați, de regulă numai cei „în puterea vârstei", nu și moșnegii sau bătrânii. Când spunea cineva: „m-am întâlnit cu un *om*", „am stat de vorbă cu un *om*", „mi-a spus un *om*", nu însemna nici femeie, nici copil, nici fecior și în general nici bătrân, ci numai ceea ce am arătat mai sus. De aceea, în concepție țărănească, „*omul* se face", nu se naște, și „a se face *om*" însemna a întemeia o familie proprie. De fapt *om* era numai capul efectiv de familie, atâta timp cât conducea treburile casei și gospodăriei".

De la *om* s-au format surprinzător de multe derivate. Cele colective au sufixe vechi, rămase din latină. Astfel, pe lângă *omet, oamet*

(cu accentul pe diftong), *omenet* (cu sufixul *-et*), prin Banat se aud încă şi *omeneamă*, *omenamă* (ca în dialectul aromân), cu sufixul *-amă*, un sufix vechi conservat numai în câteva derivate colective. Astăzi e curent *omenire*, corespunzător neologismului *umanitate* (în aromână *uminitate* este moştenit), dar limba veche apela adesea chiar la termenul de bază, *om* pentru exprimarea ideii de „mulţime mare de oameni": „S-au strâns atâta *om*", zice cronicarul Neculce.

Din unele contexte s-ar părea că sensul de „mulţime" se referă la colectivităţi de oameni simpli, din straturile inferioare ale societăţii: „Deci sosind la Gălaţii cu atâta *om*, s-au adus şi câţiva greci cu dânsul cu mare alaiu" (Neculce, *Let*, p. 350); „Ş-au zăbovit acolo atunce cu atâtea boierime şi *om* de la mart pân'la iuni" (*ibid*., p. 349).

Dintre formaţiile diminutivale, unele cunoscute numai în graiurile regionale, *omănaş*, *omeneţ*, *omuţ*, *omuşor*, reţine atenţia în special acesta din urmă, *omuşor*, care are şi o întrebuinţare figurată, denumind popular „uvula", apendicele cărnos suspendat de partea moale a cerului gurii, numit şi *împărătuş* sau *limburuş*. Tot cu un diminutiv de la cuvântul care înseamnă „om" i se spune uvulei şi în limbile bulgară (*măjeţ* de la *măj* „bărbat, soţ, om") şi albaneză (*njerith*, de la *njeri* „om"). Vedem aici unul din numeroasele exemple pentru ilustrarea ideii că lumea balcanică are pronunţate note comune în psihologia şi imagistica populară. În treacăt fie spus, *omuşorul* e redat printr-un diminutiv şi în alte limbi: lat. *uvula* „struguşor", it. *campanila* „clopoţel", germ. *Zäpfchen* „dopuşor", rus. *iazâcioc* „limbuţă" etc. (*cf.* Hasdeu, CB, I, p. 543, ed. 1983).

În propoziţiile negative, *om* e folosit adesea, la nivelul popular al limbii, cu valoare nedefinită, echivalent cu un pronume de felul *cineva*, *oricine*, *nimeni*, ca în exemplul: „Nu mai poate *omul* umbla pe uliţă de râul câinilor". Cu aceeaşi valoare e întrebuinţat şi alb. *njeri*, tot în structuri negative. De altfel, pronumele *nimeni* descinde din lat. *nemo*, *-inis*, acesta fiind format cu o particulă negativă de la *homo* şi *hemo* (*comp*. şi fr. *on* < lat. *homo*).

În română, *om* cu înţeles nedefinit poate apărea şi în propoziţii afirmative: „Vorbeşte desluşit să te-nţeleagă *omul*".

Cu albaneza, româna are însă în comun multe expresii constituite pe baza lui *om* (alb. *njeri*), dintre care reţinem aici una singură: (N-a rămas) *picior de om* „nimeni", alb. (Nuk mbeti) *këmbë njeriu*; în ambele limbi, structura sintactică a expresiei este identică.

Arătam mai înainte că în vorbirea obişnuită *om* circulă frecvent şi cu înţelesul „bărbat". De la acesta se explică derivatele moţionale vechi: *oamă* ~~şi *omoaie*, ambele~~ însemnând „femeie, nevastă": „E *om* şi n-are *oamă*" (Heliade Rădulescu); „Nu e *omul* cu *omoaia*" (Anton Pann); în aromână, *oamă* „femeie bătrână, bunică" e mai frecvent decât în dacoromână (*cf.* Papahagi, DDA). Amintim acest lucru mai mult pentru a ilustra cu exemple în plus forţa derivativă a cuvântului *om* şi de a arăta că în limba populară *om* s-a impus cu sensul de „bărbat, soţ".

În orice limbă e posibil ca cuvântul prin care e denumit omul să fie folosit şi cu semnificaţia „persoană care se remarcă prin calităţi morale deosebite, mai ales prin cinste şi corectitudine". În româneşte se spune în mod obişnuit: „Era mai *om* decât toţi"; „Şcoala te face *om*"; „E *om*, te poţi bizui pe el". De adăugat aici expresia *om din* (rar *de*) *oameni* „de neam bun": „Să se mărite cu un bărbat care e *om din oameni*, adică după unul care are neamuri şi amici" (Marian, *Nunta*, p. 45, *ap*. Scurtu, *Term. înrud*., p. 181). Camil Petrescu îl numeşte pe Bălcescu *om între oameni*, luând cuvântul *om* cu semnificaţia de „întruchipare a calităţilor umane pe care le preţuieşte societatea" (Dumistrăcel, *Lexic rom*., p. 117). În basme, sintagma *om bun* (= cu intenţii bune) ne întâmpină în mod obişnuit şi, tot aşa, *oameni buni*, ca formulă de adresare în limba vorbită.

Aici e locul potrivit să arătăm că formula *oameni buni*, mai adesea *oameni buni şi bătrâni*, denumeşte o „instituţie" cu un rol remarcabil în organizarea obştii săteşti (un fel de sfat al înţelepţilor, unanim respectat de obşte). Ei apar ca judecători ai pricinilor dintre membrii obştii şi ca martori (*cf. Inst. feud*., p. 323). Iată două citate din *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti* (1634-1800), Bucureşti, 1982, editate de George Potra: „Şi am văzut şi zapis ... de la mâna lui Costandin cel mic de vânzare, cu mulţi *oameni buni* mărturii scrişi în zapis" (a. 1634, la p. 53); „Au strâns *oameni buni şi bătrâni* den mahala ... de au căutat şi au adevărat pentru acel loc de casă" (a. 1655, la p. 57). În ultimul timp, îşi face loc expresia *oameni de bine*.

E remarcabil însă faptul că româna a înzestrat cu această semnificaţie „nobilă" şi o lungă serie de derivate ale lui *om*. Astfel, *omenesc* înseamnă „prietenos, binevoitor, blând" (de exemplu: *purtare omenească*); *omenos*, alt adjectiv, e folosit numai cu valoare pozitivă, denumind pe omul „blând, bun, prietenos, cumsecade, înţelegător";

omenește, adverb cu sensul de „cumsecade, cu omenie, cu blând cum se cuvine" (de exemplu: „Se poartă *omenește*; Ne-au primit *omenește*); verbul *a omeni*, atât de frecvent în aspectul popular al limbii acelaşi cu „a ospăta, a primi pe cineva cu ospitalitate" (de exemplu: „L-a *omenit* cu tot ce avea mai bun"); *omenie* înseamnă „purtare cuviincioasă, blândă; cinstire, prețuire; ospitalitate" (de aici locuțiunea adjectivală *de omenie*, în formula *om de omenie*, ce va să zică „om bun, cinstit, cumsecade, ospitalier").

Ultimele două cuvinte, *a omeni* şi *omenie*, îşi află greu în alte limbi corespondente semantice constituite după acelaşi model de structură lexicală, adică având ca nucleu pe *om*, cuvânt luat în accepțiunile sale morale cele mai înalte.

Iată ce scria în acest sens, încă din 1925, Ovid Densusianu: „D şirul cuvintelor care se referă la viața sufletească în general nu poate lăsat la o parte *omenie*, deşi ca evoluție semantică se îndepărtează puțin de înțelesul care e la baza lui. Cum şi în aromână există o formațiune identică şi cu aceeaşi semnificație, *uminil'e*, desigur că şi ac derivat din *om* trebuie pus printre cuvintele cele mai vechi care intrat în circulație la noi. El ne dovedeşte că în sufletul românului trăit viu sentimentul de înțelegere a vieții altora, de prețuire a semenilor, e mărturia unei concepții etice superioare de care ai noştri nu rămas streini. Aceasta reiese şi din forma înrudită *a omeni*, care primit însă o accepțiune specială şi e proprie numai dacoromâne (*Opere*, I, 1968, p. 589-590).

Această valoare semantică superioară a lui *om*, derivată probabil din preceptele creştinismului, trebuie să fi apărut foarte devreme, înainte de separația dialectală a românei comune. În aromână, s-a păstrat până astăzi, alături de *uminil'e* „omenie", şi *uminitate* „omenie, caracter (din lat. *humanitas*), despre care Th. Capidan scria în 1943: „Păstrarea lui în româneşte, cu o semnificație atât de înaltă, atunci când în toate celelalte limbi romanice lipseşte, iar acolo unde există reprezintă un simplu neologism, înseamnă că, oricare vor fi fost greutățile prin care au trecut tulpinele româneşti din sudul Peninsulei Balcanice, ele nu şi-au uitat de acele sentimente umanitare care reprezintă cele mai alese valori morale" (*Limbă şi cultură*, p. 305).

Se ştie cât de primitori erau geții, anticii locuitori de la Dunărea de Jos. E bine cunoscută întâmplarea povestită de Diodor din Sicilia

(sec. I î.e.n.) în legătură cu ospitalitatea cu care Dromichaites îl întâmpină pe Lisimach, regele macedonenilor, pe care îl luase prizonier. Despre sentimentele de omenie ale geților vorbeşte, pe alocuri, şi Ovidiu (mai ales în *Epistulae ex Ponto*).

Întotdeauna am avut presupunerea că sentimentul omeniei, al ospitalității este un atribut al oamenilor săraci. Transpusă în planul general al istoriei, aceasta s-ar referi la acele colectivități umane sortite vitregiilor de tot felul: este, în esență, istoria românilor, a albanezilor şi a altor neamuri balcanice.

Încheiem cu observația că în sfera lui *omenie* se includ sintagme constituite din asocieri de felul: *om cumsecade, om înțelegător, om de înțeles, om de treabă, om cuminte* (care a evoluat de la „inteligent, cu judecată" la „cu purtări bune, cuviincios"), *om la locul lui* şi foarte multe altele. Din toate acestea rezultă că românii au dat importanță în primul rând părții sufleteşti a vieții, valorilor ei morale (v. pentru aceasta, mai recent, Ion Coja, *Transilvania, invincibile argumentum*, Bucureşti, 1990, p. 198-212).

(cu accentul pe diftong), *omenet* (cu sufixul *-et*), prin Banat se aude încă și *omeneamă*, *omenamă* (ca în dialectul aromân), cu sufixul *-amă*, un sufix vechi conservat numai în câteva derivate colective. Astăzi e curent *omenire*, corespunzător neologismului *umanitate* (în aromână, *uminitate* este moștenit), dar limba veche apela adesea chiar la termenul de bază, *om* pentru exprimarea ideii de „mulțime mare de oameni": „S-au strâns atâta *om*", zice cronicarul Neculce.

Din unele contexte s-ar părea că sensul de „mulțime" se referă la colectivități de oameni simpli, din straturile inferioare ale societății: „Deci sosind la Gălații cu atâta *om*, s-au adus și câțiva greci cu dânsul, cu mare alaiu" (Neculce, *Let*, p. 350); „Ș-au zăbovit acolo atunce cu atâtea boierime și *om* de la mart pân'la iuni" (*ibid.*, p. 349).

Dintre formațiile diminutivale, unele cunoscute numai în graiurile regionale, *omănaș*, *omeneț*, *omuț*, *omușor*, reține atenția în special acesta din urmă, *omușor*, care are și o întrebuințare figurată, denumind popular „uvula", apendicele cărnos suspendat de partea moale a cerului gurii, numit și *împărătuș* sau *limburuș*. Tot cu un diminutiv de la cuvântul care înseamnă „om" i se spune uvulei și în limbile bulgară (*măjeț* de la *măj* „bărbat, soț, om") și albaneză (*njerith*, de la *njeri* „om"). Vedem aici unul din numeroasele exemple pentru ilustrarea ideii că lumea balcanică are pronunțate note comune în psihologia și imagistica populară. În treacăt fie spus, *omușorul* e redat printr-un diminutiv și în alte limbi: lat. *uvula* „strugușor", it. *campanila* „clopoțel", germ. *Zäpfchen* „dopușor", rus. *iazâcioc* „limbuță" etc. (*cf.* Hasdeu, CB, I, p. 543, ed. 1983).

În propozițiile negative, *om* e folosit adesea, la nivelul popular al limbii, cu valoare nedefinită, echivalent cu un pronume de felul *cineva*, *oricine*, *nimeni*, ca în exemplul: „Nu mai poate *omul* umbla pe uliță de râul câinilor". Cu aceeași valoare e întrebuințat și alb. *njeri*, tot în structuri negative. De altfel, pronumele *nimeni* descinde din lat. *nemo*, *-inis*, acesta fiind format cu o particulă negativă de la *homo* și *hemo* (*comp.* și fr. *on* < lat. *homo*).

În română, *om* cu înțeles nedefinit poate apărea și în propoziții afirmative: „Vorbește deslușit să te-nțeleagă *omul*".

Cu albaneza, româna are însă în comun multe expresii constituite pe baza lui *om* (alb. *njeri*), dintre care reținem aici una singură: (N-a rămas) *picior de om* „nimeni", alb. (Nuk mbeti) *këmbë njeriu*; în ambele limbi, structura sintactică a expresiei este identică.

Arătam mai înainte că în vorbirea obișnuită *om* circulă frecvent și cu înțelesul „bărbat". De la acesta se explică derivatele moționale vechi: *oamă* și *omoaie*, ambele însemnând „femeie, nevastă": „E *om* și n-are *oamă*" (Heliade Rădulescu); „Nu e *omul* cu *omoaia*" (Anton Pann); în aromână, *oamă* „femeie bătrână, bunică" e mai frecvent decât în dacoromână (*cf.* Papahagi, DDA). Amintim acest lucru mai mult pentru a ilustra cu exemple în plus forța derivativă a cuvântului *om* și de a arăta că în limba populară *om* s-a impus cu sensul de „bărbat, soț".

În orice limbă e posibil ca cuvântul prin care e denumit omul să fie folosit și cu semnificația „persoană care se remarcă prin calități morale deosebite, mai ales prin cinste și corectitudine". În românește se spune în mod obișnuit: „Era mai *om* decât toți"; „Școala te face *om*"; „E *om*, te poți bizui pe el". De adăugat aici expresia *om din* (rar *de*) *oameni* „de neam bun": „Să se mărite cu un bărbat care e *om din oameni*, adică după unul care are neamuri și amici" (Marian, *Nunta*, p. 45, *ap.* Scurtu, *Term. înrud.*, p. 181). Camil Petrescu îl numește pe Bălcescu *om între oameni*, luând cuvântul *om* cu semnificația de „întruchipare a calităților umane pe care le prețuiește societatea" (Dumistrăcel, *Lexic rom.*, p. 117). În basme, sintagma *om bun* (= cu intenții bune) ne întâmpină în mod obișnuit și, tot așa, *oameni buni*, ca formulă de adresare în limba vorbită.

Aici e locul potrivit să arătăm că formula *oameni buni*, mai adesea *oameni buni și bătrâni*, denumește o „instituție" cu un rol remarcabil în organizarea obștii sătești (un fel de sfat al înțelepților, unanim respectat de obște). Ei apar ca judecători ai pricinilor dintre membrii obștii și ca martori (*cf. Inst. feud.*, p. 323). Iată două citate din *Documente privitoare la istoria orașului București* (1634-1800), București, 1982, editate de George Potra: „Și am văzut și zapis ... de la mâna lui Costandin cel mic de vânzare, cu mulți *oameni buni* mărturii scriși în zapis" (a. 1634, la p. 53); „Au strâns *oameni buni și bătrâni* den mahala ... de au căutat și au adevărat pentru acel loc de casă" (a. 1655, la p. 57). În ultimul timp, își face loc expresia *oameni de bine*.

E remarcabil însă faptul că româna a înzestrat cu această semnificație „nobilă" și o lungă serie de derivate ale lui *om*. Astfel, *omenesc* înseamnă „prietenos, binevoitor, blând" (de exemplu: *purtare omenească*); *omenos*, alt adjectiv, e folosit numai cu valoare pozitivă, denumind pe omul „blând, bun, prietenos, cumsecade, înțelegător";

omenește, adverb cu sensul de „cumsecade, cu omenie, cu blândețe, cum se cuvine" (de exemplu: „Se poartă *omenește*; Ne-au primit *omenește*); verbul *a omeni*, atât de frecvent în aspectul popular al limbii, e același cu „a ospăta, a primi pe cineva cu ospitalitate" (de exemplu: „L-a *omenit* cu tot ce avea mai bun"); *omenie* însemnează „purtare cuviincioasă, blândă; cinstire, prețuire; ospitalitate" (de aici locuțiunea adjectivală *de omenie*, în formula *om de omenie*, ce va să zică „om bun, cinstit, cumsecade, ospitalier").

Ultimele două cuvinte, *a omeni* și *omenie*, își află greu în alte limbi corespondente semantice constituite după același model de structură lexicală, adică având ca nucleu pe *om*, cuvânt luat în accepțiunile sale morale cele mai înalte.

Iată ce scria în acest sens, încă din 1925, Ovid Densusianu: „Din șirul cuvintelor care se referă la viața sufletească în general nu poate fi lăsat la o parte *omenie*, deși ca evoluție semantică se îndepărtează puțin de înțelesul care e la baza lui. Cum și în aromână există o formațiune identică și cu aceeași semnificație, *uminil'e*, desigur că și acest derivat din *om* trebuie pus printre cuvintele cele mai vechi care au intrat în circulație la noi. El ne dovedește că în sufletul românului a trăit viu sentimentul de înțelegere a vieții altora, de prețuire a semenilor, e mărturia unei concepții etice superioare de care ai noștri nu au rămas streini. Aceasta reiese și din forma înrudită *a omeni*, care a primit însă o accepțiune specială și e proprie numai dacoromânei" (*Opere*, I, 1968, p. 589-590).

Această valoare semantică superioară a lui *om*, derivată probabil din preceptele creștinismului, trebuie să fi apărut foarte devreme, înainte de separația dialectală a românei comune. În aromână, s-a păstrat până astăzi, alături de *uminil'e* „omenie", și *uminitate* „omenie, caracter" (din lat. *humanitas*), despre care Th. Capidan scria în 1943: „Păstrarea lui în românește, cu o semnificație atât de înaltă, atunci când în toate celelalte limbi romanice lipsește, iar acolo unde există reprezintă un simplu neologism, însemnează că, oricare vor fi fost greutățile prin care au trecut tulpinele românești din sudul Peninsulei Balcanice, ele nu și-au uitat de acele sentimente umanitare care reprezintă cele mai alese valori morale" (*Limbă și cultură*, p. 305).

Se știe cât de primitori erau geții, anticii locuitori de la Dunărea de Jos. E bine cunoscută întâmplarea povestită de Diodor din Sicilia

(sec. I î.e.n.) în legătură cu ospitalitatea cu care Dromichaites îl întâmpină pe Lisimach, regele macedonenilor, pe care îl luase prizonier. Despre sentimentele de omenie ale geților vorbește, pe alocuri, și Ovidiu (mai ales în *Epistulae ex Ponto*).

Întotdeauna am avut presupunerea că sentimentul omeniei, al ospitalității este un atribut al oamenilor săraci. Transpusă în planul general al istoriei, aceasta s-ar referi la acele colectivități umane sortite vitregiilor de tot felul: este, în esență, istoria românilor, a albanezilor și a altor neamuri balcanice.

Încheiem cu observația că în sfera lui *omenie* se includ sintagme constituite din asocieri de felul: *om cumsecade*, *om înțelegător*, *om de înțeles*, *om de treabă*, *om cuminte* (care a evoluat de la „inteligent, cu judecată" la „cu purtări bune, cuviincios"), *om la locul lui* și foarte multe altele. Din toate acestea rezultă că românii au dat importanță în primul rând părții sufletești a vieții, valorilor ei morale (v. pentru aceasta, mai recent, Ion Coja, *Transilvania, invincibile argumentum*, București, 1990, p. 198-212).

PACE. RĂZBOI

Sensul fundamental al lui *pace* este cel implicat în opoziția *pace: război*, sens prin care acest cuvânt își află, în toate limbile lumii, echivalente de aceeași importanță în ansamblul vocabularului: engl. *peace*, fr. *paix*, span. *paz*, alb. *paq, paqe*, germ. *Frieden*, rus. *mir* etc.

Vechimea și frecvența foarte ridicate ale acestui cuvânt din româna vorbită în toate timpurile sunt date mai ales de combinările sintactice, locuționale sau nu, cu verbe din fondul activ al limbii: *a așeza pace, a avea pace, a cădea la pace, a călca pacea, a cere pace* și, tot așa, cu verbele *a da, a face, a fi* (în), *a încheia, a lăsa* (în), *a lega, a pune, a strica, a tocmi, a trăi* (în), *a ține, a vrea* etc. Se observă că, în afară de *a tocmi* și *a trăi*, toate verbele înșirate aici sunt de origine latină. Unele locuțiuni constituite pe baza lui *pace* sunt proprii limbii vechi, ca de exemplu *a sta la pace*, însemnând „a încheia pace": „Au și *stătut* vizirul cu leșii *la pace*" (Neculce, *Let.*, p. 243).

De la *pace* s-au format, pe teren românesc, adjectivul *pașnic* și verbul *a împăciui* (cu varianta învechită *a păciui*, fără prefix, la care se adaugă *a păcelui*, cu sufixul *-ălui*, izolată în texte vechi). În limba secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, *a împăciui* era cunoscut și ca termen juridic; cu această funcție, reapare astăzi substantivul *împăciuire* în sintagma *comisia de împăciuire*.

Faptul cel mai important însă este că la aceeași familie etimologică cu *pace* aparține și verbul *a* (*se*) *împăca*, cu o mare bogăție de sensuri: „a (se) liniști, a (se) potoli, a face (cuiva) pe voie, a reconcilia, a aplana, a accepta, a pune de acord, a satisface (mulțumindu-l) etc." (v. DA, s.v.), toate intrând în sfera înțelesului general de „a face pace", înțeles pe care îl avea și etimonul latin: *paco, -are*. Substantivul *împăcare* avea sens juridic în pravilele secolului al XVII-lea (*cf. Inst. feud.*, p. 241).

Alături de forma cu prefixul *în-* (etimonul trebuie să fi fost **impacare*, dar nu este exclusă nici posibilitatea derivării cu *în-* în interiorul limbii române), există și varianta simplă *a păca*, semnalată o

singură dată într-un manuscris din prima jumătate a secolului al XVII-lea (*cf.* N. Drăganu, în DR, III, 1923, p. 698).

În graiul din Muntenia e atestată și varianta *a păcui* „a trăi în bune relații cu cineva" (*cf.* DLR), probabil refăcută din *a păca* după modelul lui *a păciui* (v. și Vătășescu, *Vocab.*, p. 58, 433).

Nu lipsit de importanță este și adj. *păcuin, -ă* „blând, potolit, pașnic", cunoscut în sudul Ardealului (*cf.* DLR) și derivat, evident, de la verbul *a păcui*.

În legătură cu verbul *a* (*se*) *împăca*, pus în relație etimologică cu lat. *pacare*, trebuie subliniat că numai româna și albaneza (*pajtoj, paqësoj, paqoj* „a împăca, a potoli, a liniști, a domoli", *cf.* Çabej, SGJ, II, p. 11) au păstrat intact până astăzi sensul latinesc. Celelalte limbi romanice, în care, de asemenea, s-a transmis latinul *pacare* „a împăca, a potoli", au dezvoltat un înțeles diferit, acela de „a mulțumi plătind, a satisface plătind", din care a derivat, ulterior, „a plăti". Să se compare, pentru aceasta, rom. *a* (*se*) *împăca* cu fr. *payer* (dar v. fr. *paier* avea sensul „apaiser, réconcilier, satisfaire"), it. *pagare*, sp., port., cat. *pagar*, toate aceste cuvinte derivând din lat. *pacare*.

De semnalat pentru graiul din Muntenia și der. *păcăciune* (cu var. *păciune* și *păcioantă*), însemnând „calea primară", adică „prima vizită pe care tinerii căsătoriți o fac, la o săptămână după nuntă, la părinții fetei" (Marin, Mărgărit, *Glosar*, p. 332). Ar fi aici o amintire a străvechiului obicei de „a se răpi" mireasa din casa părintească.

Rezultă de aici că româna a conservat cu mai multă fidelitate elementul originar latin decât limbile surori. Cuvântul *pace* (cu derivatele *pașnic, a împăciui*) împreună cu semantica originară a verbului *a* (*se*) *împăca* reflectă o trăsătură specifică a spiritualității românești.

*

Despre cuvântul *război*, care face parte din același câmp semantic cu *pace*, s-a scris mult. Vom face aici numai câteva considerații generale.

După cum se știe, lat. *bellum* „război" nu s-a menținut în nici una dintre limbile romanice. Cauza ar consta în faptul că *bellum* „nu va fi avut circulație în latina vulgară", că ar fi dispărut complet o dată cu decăderea puterii militare a Imperiului Roman (T. Papahagi, *Dispariții și suprapuneri lexicale*, în „Grai și suflet", III, 1, p. 88-89). În occident s-a impus germ. *Werra* (recunoscut în fr. *guerre*, it. *guerra*), iar în română a pătruns sl. *razboj* „ucidere, jaf" (*cf.* Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 140). Acesta a intrat relativ târziu, dovadă că în aromână a fost împrumutat *polim*, din neogreacă, iar în istoromână termenii

corespunzători din sârbocroată şi din italiană. După I. Coteanu (*Etimologia şi limba română*, 1987, p. 50), *război* s-ar fi format în slavona cancelariilor domneşti din ţările române, din *boj* „luptă, conflict" şi prefixul intensiv *raz-*. Printr-o metaforă, *război* „bătaie, bătălie" a devenit numele uneltei de ţesut, sens cu care *război* a intrat şi în limbile slave de sud. După Pia Gradea (*Termenii pentru „bellum" în Atlasul lingvistic român*, în CL, VIII, 2, 1963, p. 245 ş.u.), *război* apare mai întâi ca termen juridic, fiind frecvent folosit în vechile cărţi româneşti de legi cu sensurile „neînţelegere, sfadă, gâlceavă, scandal, prigoană, atac, luptă; încăierare, jaf, omor". În limba cronicilor, *război* se impune cu sensul „pugna, proelium, bellum". De reţinut şi faptul că odinioară apărea ca obiect direct al verbului *a da*, totul însemnând „a se război, a duce, a porni război". Şi *dând război*, birui Ştefan Vodă (Ureche); Mihai Vodă şi-au ales locul *de a dare război* leşilor pe apa Teleajinului (M. Costin). Din contaminarea artificială a lui *război* cu *bellum* s-a creat în limbajul cult de la începutul secolului al XIX-lea cuvântul *răzbel*, care a devenit chiar popular în vremea Războiului de Independenţă; astăzi este ieşit din uz.

Din hărţile consacrate termenilor care redau noţiunea „război" ale ALR I şi II, se constată că în Banat şi Transilvania domină *bătaie* (din lat. *batt*(u)*alia* „exerciţiu de luptă", păstrat şi în celelalte limbi romanice; în albaneză, forma e identică cu cea din română: *bëtajë*), iar în Muntenia şi Moldova, cel slav, *război*, care a devenit şi literar. În puncte izolate, apar *luptă* (din lat. *lucta*, conservat şi în celelalte idiomuri romanice) şi *bătălie* (acesta din urmă e frecvent mai ales în graiurile din Basarabia şi provine din italiană, direct sau prin intermediul limbilor neogreacă, rusă, poloneză).

E posibil ca aria lui *bătaie* „bellum" să fi fost mult mai întinsă decât o arată în secolul nostru hărţile ALR (*comp.* frecvenţa mare a verbului *a* (*se*) *bate* cu sensul de „a purta război"). Se poate spune că astăzi el este un termen care circulă extrem de rar cu sensul „război". Sub influenţa limbii literare *bătaie* a cedat locul lui *război*.

Luptă e folosit în limba populară şi cu înţelesul originar de „trântă". E bine cunoscută formula din basme: „În *luptă dreaptă* să ne luptăm". Cuvântul a putut evolua până la înţelesul de „ciocnire armată între state, bătălie într-un război"; alb. *luftë* are chiar sensul lat. *bellum*: *luftë botërore* „război mondial".

În concluzie, considerăm că felul în care au evoluat *luptă* şi *bătaie*, *bătălie*, apropiindu-se de semnificaţia lat. *bellum*, explică şi evoluţia lui *război*, de la „jaf, omor, tâlhărie" la „bellum".

PARTE

Cu sens general cantitativ, adică exprimând un element component al unui tot, *parte*, descins direct din latinul *pars*, *partis*, era de aşteptat să dezvolte în interiorul limbii o bogată ramificaţie semantică, a cărei organizare istorică e atent studiată pe aproape douăzeci de coloane în Dicţionarul Academiei. Reţinem aici numai câteva dintre înţelesurile cuvântului, unele fiind strâns legate de diversitatea raporturilor interumane.

Încă din primele texte româneşti, semnificaţia „drept la o moştenire, la o avuţie comună, ceea ce revine cuiva printr-o împărţire ori învoială dintr-o moştenire" ne întâmpină frecvent până astăzi ca o urmă străveche a dreptului cutumiar: „Dă-mi ce mi se cade *partea* den avuţie" (Coresi); „Faceţi ca-n astă lume să aibă *parte* dreaptă/ Egală fiecare şi să trăim ca fraţi" (Eminescu); „L-a lăsat vechil peste *partea* ei de moşie" (Z. Stancu). În limbajul juridic de astăzi, această semnificaţie are nobleţe neologică (*comp.* lat. *in partem rei venire* „a veni ca parte a bunurilor la moştenire", Guţu, s.v.). Acelaşi sens se păstrează şi în locuţiuni ca: *a avea parte* „a avea dreptul (la ceva)", *a-şi face parte* „a-şi însuşi (ceva), de obicei în mod abuziv" etc., iar restrângerea sensului la „zestre", ca în graiurile din aria de vest a ţării, trebuie interpretată ca un proces semantic normal: „Ia tu, june, fata mea/ Că *parte* cu ea ţi-oi da/ Ţi-oi da car cu şase boi" (Folclor).

Locuţiunea *în parte*, exprimând plata unei dijme în sistemul de arendare a pământului agricol, e obişnuită în limbajul rural: „Am dat pământul *în parte* să-l muncească cei ce n-au"; „Am luat pământul *în parte*". Un interes similar prezintă şi locuţiunea *la parte*, însemnând „cota din beneficiul total revenită unui angajat la patron", ca în acest exemplu din „O noapte furtunoasă" de I.L. Caragiale: „Îl fac tovarăş *la parte* şi-l însor" (spune Jupân Dumitrache despre Chiriac).

În graiurile populare, *parte* apare adesea şi în înţelesul de „soartă, destin, şansă, bucurie, fericire", ca în exemplele: „Să aibă Leana-n frunte stea/ Nu-i partea ei ce-i *partea* mea" (Coşbuc); „Am avut, ţato, *parte* că a sărit nenea Dumitrache şi cu Nae Ipistatul"

(Caragiale). În aceleaşi aspecte ale limbii, sensul alunecă de aici spre unul mai restrâns, acela de „persoană predestinată să devină soţ (soţie) cuiva": „Te-am îndrăgit de pe mers/ Că ţi-i mersul legănat/ La inimă mi-ai picat/ – Cum dragă nu ţi-oi pica/ Dacă tu eşti *partea* mea" (Folclor). Acest înţeles, de „soartă, noroc", se regăseşte şi la echivalentele lui *parte* din alte limbi: greacă, bulgară, sârbă, în limbi orientale; de aci ipoteza lui Densusianu (GS, I, 2, 1924, p. 322) că „parte = soartă" ar fi, „indirect, o urmă de semantism caracteristic oriental ajuns până la noi".

De la înţelesul spaţial de „ţinut, zonă, loc, ţară", s-au dezvoltat locuţiunile: *din partea locului* „originar din locul despre care se vorbeşte", *în partea locului* „acolo, în locul despre care e vorba". Iată exemple: „Cine vizitează Maramureşul observă că oamenii *din partea locului* păstrează încă portul străvechi. *În partea locului* şi graiul are trăsături mai arhaice". Construcţii cu structuri identice apar în albaneză: *Është nga ana jonë* „E din părţile noastre"; *Nga ana e malit* „Din partea muntelui". În poveşti: *Në të katër anët* „În cele patru părţi" (ale pământului).

Însoţit de determinări specifice, *parte* se foloseşte în limba mai veche şi cu înţelesul de „grup, categorie socială ori profesională, tagmă, breaslă", aşa cum rezultă din îmbinări de felul: *parte neguţătorească, parte bisericească, parte slujitorească, parte poliţienească* etc. De aici se desprind şi întrebuinţările, devenite populare, din sintagmele: *parte bărbătească* „fiinţă de sex masculin; totalitatea bărbaţilor" şi *parte femeiască* „totalitatea femeilor".

În limbajul juridic, *parte* figurează în compuse specializate: *parte civilă, parte adversă, parte vătămată, parte contractantă* etc.

Dintre derivate, remarcăm în primul rând verbele *a împărţi* şi *a despărţi* moştenite, laolaltă cu *parte*, din latină (*impartire, dispartire*, CDDE, 1343, 1344). Interesantă este semnificaţia populară a lui *a împărţi*, aceea de „a da de pomană, a da o strachină de mâncare, ori colaci, ouă, mere, lapte, brânză etc. pentru pomenirea morţilor". Caracteristic este însă faptul că în unele zone ale ţării gospodarii nu uită ca *din primele lor bucate* „să împartă" în amintirea morţilor. Pe teren românesc s-au format verbul *a părtini* „a ţine partea cuiva, a favoriza pe cineva" (probabil prin intermediul unui subst. învechit *părtean* „partizan", *cf.* DLR) şi substantivul *părtaş* „persoană care participă alături de altele la o acţiune". În sfârşit, adverbul *departe*, format cu prepoziţia *de*, a suferit o modificare semantică importantă, căci la sensul propriu-zis s-a ajuns pornindu-se, evident, de la cel de „(pus, aşezat, situat) de o parte, la parte, într-o parte".

PASĂRE

Cuvântul *passer*, atestat în latina vulgară şi cu forma *passar* (de exemplu, în *Appendix Probi*: *passer* non *passar*), însemna „vrabie". Cu acest înţeles vechi, reflexul românesc *pasăre* e folosit încă şi astăzi în Banat, Transilvania şi Bucovina, arii, în general, mai conservatoare. Evident, această semnificaţie primară a lui *pasăre* trebuie să fi fost generală în româna de la nordul Dunării. Iorgu Iordan (*Top. rom.*, p. 526) consideră că numele de sate *Pasărea, Păsărei, Păsăroi* conţin sensul iniţial de „vrabie", sunt sinonime cu *Vrăbieni, Vrăbieşti, Brabeţi*, care au la bază nume de persoană *Vrabie, Brabete*, venite din bulgară şi sârbă ca nume comune.

Important de observat este şi faptul că *pasăre* nu există în aromână (acolo s-a conservat lat. **pulleus*, devenit *pulĭu* „pui, pasăre mică" şi a fost împrumutat din bulgară: *vrapčiu* < bg. *vrapče* „vrabie"). După G. Giuglea (*Fapte de limbă*, p. 133) aceasta ar constitui un argument pentru ideea continuităţii românilor nord-dunăreni, *pasăre* figurând în lista foarte bogată de termeni latini păstraţi numai la nordul Dunării. Trebuie să notăm însă că *pasăre* e cunoscut în istroromână, adică în graiul acelei populaţii româneşti care s-a desprins, prin sec. X-XII, din ramura de vest şi nord-vest a dacoromânilor.

Foarte devreme, *pasăre* a devenit denumirea generică pentru toate speciile de zburătoare. Această extensiune semantică s-a produs şi în alte idiomuri din aria vestică a Romaniei (spaniolă, portugheză), ceea ce înseamnă că s-a continuat o tendinţă care se manifesta încă din latină (*cf.* Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 219). De altfel şi ca formă, echivalentele romanice, inclusiv cuvântul românesc, pornesc de la varianta *passare* (rom. *pasăre*, cat. *passara*, sp. *pájaro*, port. *pássaro*, *cf.* Rosetti, ILR, p. 104), atestată, după cum am văzut, în latina vulgară. De precizat însă că var. românească *pasere*, cu *e*, care circulă în Muntenia, e posibil să reproducă direct forma latină *passer*, dacă nu cumva, mai degrabă, e o variantă locală hipercorectă, de aşteptat într-un grai în

care *s* nu e dur. În treacăt adăugăm aici că prin Banat, Țara Hațegului și Oltenia circulă și varianta cu accentul pe silaba penultimă: *păseáre*, *păsáre*, care reflectă, foarte probabil, un fenomen de adaptare la structura accentuală dominantă a femininelor în *-are*. Cu finala neaccentuată *-ăre*, româna nu mai dispune decât de un singur substantiv: *mázăre*.

Pe alocuri, mai cu seamă în graiurile transcarpatice, *pasăre* denumește o anumită specie de zburătoare (presură, scatiu, gaiță, codobatură etc.), o specie de mărimea vrabiei, ceea ce reprezintă o etapă în procesul de generalizare semantică a cuvântului.

Cu acest înțeles de maximă generalitate (denumire a zburătoarelor ovipare, care au aripi de zburat și corpul acoperit cu pene) pasăre e atestat încă din sec. al XVI-lea. Compusele cu *pasăre* urmat de o determinare conțin această semnificație generală. Astfel, *gaița* e numită *pasăre vorbitoare*, *cucuveaua* poartă și numele de *pasărea mortului*, *pasărea morții*, *cinteza* se mai cheamă *și pasăre domnească*, iar *ierunca*, *pasăre împărătească*. (Pentru alte exemple, v. Băcescu, *Păsările în nomenclatura și viața poporului român*, București, 1961, p. 121-122). În DLR, sunt înregistrate peste 50 de astfel de compuse, în care, după cum se observă din exemplele date, al doilea termen exprimă o notă diferențiatoare.

Cu sensul generalizat, *pasăre* se recunoaște și în derivatele colective *păsăret*, *păsărime* și chiar în derivate de altă natură de felul: *păsărar*, *păsăresc* („limbă păsărească"), *păsărește*, *păsărică*, *păsăruică* etc. Extensiunea semantică a lui *pasăre* s-a petrecut, prin urmare, de timpuriu, constatare care nu e contrazisă de faptul că unele derivate se pot referi direct la sensul „vrabie" al termenului de bază, cum este cazul lui *păsăroi* „vrăbioi".

În unele regiuni, *vrabia* e denumită prin compuse ca: *pasăre de casă*, *pasăre cășească*, *pasăre de șură* (sau *pasărea șurii*), *pasăre porcească*, *pasăre suratică*, *pasăre țigănească*, *pasărea mălaiului*, *pasăre de fân*, *pasăre de holdă* etc. (v. DLR, s.v.). Aceste sintagme s-au creat din momentul în care *pasăre* a căpătat o valoare semantică generalizată.

Termenii moșteniți din latină și din substratul traco-dac pentru denumirea diferitelor specii de păsări au răspândire generală pe teritoriul de limbă română, ceea ce dovedește că latina dunăreană avea un caracter unitar. E vorba de cuvinte ca: *aceră*, *barză*, *cinteză*, *cioară*, *ciocârlie*, *corb*, *cuc*, *gaie*, *ghionoaie*, *graur*, *mierlă*, *păun*, *porumb*, *potârniche*, *rândunea*, *sturz*, *vultur* și altele (v., de exemplu, ALR, s.n., III, h. 719, *vultur*). Difuziune generală în graiurile românești au, de

asemenea, și cuvintele care exprimă părți ale corpului unei păsări, particularități privind fiziologia lor etc.: *cioc*, *creastă*, *cuib*, *ou*, *pană*, *pui*, *rost*, *a zbura* etc., cuvinte de proveniență latină și prelatină.

Din terminologia ornitologică rețin atenția și câteva nume compuse a căror structură lexicală este neobișnuită limbii noastre. Astfel, pentru etimologia lui *codobatură* (în aromână: *coadăbatură*) se propune un compus în latinește **codabattula* (*cf.* CDDE, nr. 150). Alt cuvânt, *capîntortură* (cu var. *capdentortură*, *capîntort*, *cf.* Băcescu, *op. cit.*) conține participiul *întort* (din lat. *tortum*) al verbului *a întoarce* (*cf.* DA, DEX); de adăugat aici *gâtîntortură* (Băcescu, *op. cit.*, p. 97), format analogic cu cel precedent.

Unele compuse conțin în structura lor un adjectiv calificativ: *botgros*, *botroș*, *ciocgros*, *codalb* (în aromână: *cudalbă*; v. CDDE, nr. 376, unde se propune ca etimon lat. *coda* + *albus*, *-a*, *-um*), *codroș*, *pieptroș* sau: *codiță-roșie*, *gușuță-roșie* (pentru alte exemple, vezi lucrările de ornitologie populară ale lui S. Fl. Marian, M. Băcescu ș.a.). Am atras atenția asupra acestor cuvinte compuse pentru că ele nu reprezintă un procedeu caracteristic formării cuvintelor în româna populară. Faptul că în albaneză acest tip structural de compuse este foarte productiv ne determină să susținem ipoteza că, în privința românei, a fost posibilă influența substratului. Cuvântului *codobatură*, de exemplu, îi corespund în albaneză *bishtatundës*, *bishtlëkundës* (de la *bisht* „coadă" și participiul prezent al verbelor *tund* și *lëkund*, care înseamnă „a mișca, a bate"). Alte exemple paralele: *bishtkuq* = coadă-roșie (comp. și ital. *codirosso*), *kryekuq* și *kokëkuq* = caproș; de remarcat ordinea cuvintelor, care e la fel în ambele limbi: subst. neart. + adj.

Nume de păsări nedomestice care se bucură de o mare frecvență în graiurile populare sunt cele derivate cu sufixul *-ar*, un sufix foarte vechi: *albinar*, *alunar*, *arinar*, *cireșar*, *clăier*, *cotețar*, *cufundar*, *fluierar*, *furnicar*, *furtunar*, *găinar*, *gărdurar*, *lăcustar*, *mărăcinar*, *mugurar*, *mușcar*, *nisipar(iță)*, *păsărar*, *pescăr(uș)*, *petrar*, *ploier*, *prundar*, *scorțar*, *sâmburar*, *șerpar*, *șopârlar*, *șorecar*, *urzicar*, *viespar* etc. Numele derivate cu *-ar* sunt date, după cum se observă din aceste exemple, după locul unde trăiește pasărea, după felul de hrană ori după diferite alte particularități.

Unele nume derivate ascund în structura lor elemente vechi, dispărute sau întâlnite extrem de rar. De exemplu, în *aușel* „Regulus cristatus" se recunoaște lat. *avus*, transmis românei cu sufixul autohton: *-uș*: *auș*, sinonim cu *bătrân*, *moș*, *ghiuj*. *Aușel* are, deci, două sufixe

diminutivale. În *bourel* „împărăţel, roitelet” (în Bucovina, *cf.* DA), remarcăm pe *bour* (din lat. *bubalus*), care, ca denumire zoologică („bos, urus”), a dispărut o dată cu animalul pe care-l denumea.

Ca nume generic dat păsărilor de curte, româna a moştenit din latină, sub forma *oară* (singular refăcut dintr-un iniţial *oare*), cu pluralul *oare*, adjectivul *ovaria*, care înseamnă „ouătoare”, un derivat al lui *ovum* (de aci şi verbul *ovare*, devenit *a oua*). Cum era şi de aşteptat, acest cuvânt vechi s-a păstrat aproximativ în aceleaşi zone nordice în care *pasăre* e folosit cu sensul „vrabie”.

Mult mai răspândit decât *oară* (cu var. *hoară*) este un derivat al acestuia, *orătanie* (şi *orătenie*), folosit mai ales la plural (*orătănii, orătenii*), ca denumire în exclusivitate pentru păsările domestice.

Ca şi *pasăre*, *oară* lipseşte din aromână, indiciu evident al unei vieţi stabile a românilor nordici.

PAŞTI

Noţiunile fundamentale ale religiei creştine sunt exprimate în română prin cuvinte de origine latină: *altar, biserică, boteza, creştin, cruce, cumineca, Dumnezeu, închina, înger, păgân, sânt* „sfânt” etc., între care şi *Paşti*, numele sărbătorii ţinute în amintirea învierii lui Hristos. *Paşti*, un substantiv cu determinări proprii neutrului (*acest Paşti, sfintele Paşti*, rar *Paştiuri*, DLR), descinde din latinul *Pascha*, mai exact de la pluralul *Paschae*, cu modificări fonetice aşteptate. De la *Paşti* s-a refăcut un singular *Paşte*, care a început să circule la sfârşitul secolului al XVII-lea. În româna textelor religioase din secolul al XVI-lea e cunoscută numai forma cu *i, Paşti*.

E un cuvânt panromanic, adică a fost moştenit în toate limbile romanice. Grecescul *Pascha*, de la care provine cuvântul latin, e de origine iudaică: *pesah*, care însemnează „trecere, sărbătoare în amintirea trecerii evreilor prin Marea Roşie şi a eliberării lor din robia egiptenilor”. Trebuie spus că *Paşti* face parte dintr-un grup mai mare de elenisme care s-au transmis latinei prin mijlocirea religiei creştine: *Andreas* > rom. *Îndrea* (= *Andrei*), *angelus* (gr. *Άγγελος* „vestitor, sol”) > rom. *înger, baptizare, basilica, blasphemare* (şi *blastemare*), *draco* „şarpe, balaur”, *Nicolas* > rom. *Nicoară, presbyter* > rom. *preot, sabbata, sambata* > rom. *sâmbătă* etc. În Dacia, cuvintele de acest fel au pătruns, foarte probabil, prin coloniştii romani creştini. Religia creştină a fost difuzată la noi, iniţial, în limba latină.

Printr-o restrângere semantică, *paşti* denumeşte şi pâinea sfinţită care se împarte în biserică în dimineaţa Învierii Domnului, sens cunoscut încă de la primele noastre texte religioase. Forma *pască* (lat. sau gr. *Pascha*), legată de *Paşti* printr-o alternanţă fonetică normală (*sc*: *şt*, comp. *gâscă* – pl. *gâşte, cresc* – pers. a II-a *creşti*), denumeşte cozonacul „făcut din aluat dospit umplut cu brânză de vaci, zahăr şi stafide, care este mâncat la Paşti de către creştinii ortodocşi”(DLR, s.v.). Unii învăţaţi (de ex. Graur, *Tendinţe*, p. 146; v. şi DLR, s. *paşti*[1])

cred că *paşti* „cozonacul..." ar fi pluralul lui *pască*, deşi acesta din urmă nu are caracter popular, e cunoscut numai în anumite regiuni şi mai cu seamă în mediul urban. De *pască, paşti* se leagă expresia *a lua paşti* „a lua pâine sfinţită de la slujba Învierii". În unele regiuni, în loc de „pâine sfinţită" se împart de Paşti şi alte alimente: caş proaspăt, peşte, muguri de brad (v. Dumistrăcel, *Expr. rom.*, p.182). Diversele obiceiuri de sărbătoarea Paştelui sunt prezentate de Ivan Evseev (*Dicţ.*, p. 347; v. şi Ghinoiu, *Obiceiuri*, p. 148).

În mai toate zonele ţării există şi *Paştile blajinilor*, prăznuit la duminica Tomii sau, mai obişnuit, în prima luni de după duminica Tomii. *Blajinii* sunt reprezentări mitice ale moşilor şi strămoşilor, oameni buni şi credincioşi, care ar trăi la marginea pământului, unde-i apa Sâmbetei, la hotarul dintre „lumea de aici" şi „cea de dincolo".

De *Paştile blajinilor* (se mai zice pe alocuri *Paştile morţilor*, *Paştele mici* sau *Paşcu al mic*) femeile bocesc la cimitir, apoi dau de pomană ouă roşii şi pască (ori prescuri, colăcei). În această zi, oamenii fac ospeţe rituale la biserică, la cimitir sau într-un loc cu iarbă verde, având credinţa că la petrecere vin şi spiritele celor duşi pe lumea cealaltă.

Blajin e un cuvânt din vechea slavă, unde înseamnează „fericit" şi a pătruns la noi prin cărţile populare traduse din slavă, cum e, de exemplu, *Alexăndria*. Prin Bucovina, *Blajinii* sunt numiţi *Rohmani* (*Paştile rohmanilor*), un termen intrat din ucraineană.

Unii mitologi cred că o sărbătoare ar fi, la origine, şi *Paştile cailor*, cu dată neprecizată (oricum, după Paşti); se spune că atunci, măcar o dată pe an, caii se satură de păscut. Neavând însă o dată fixă în calendarul popular, *Paştile cailor* a căpătat o semnificaţie peiorativă într-o construcţie temporală cu prepoziţia *la*: *la Paştile cailor*, adică „niciodată, la Sfântul-aşteaptă, nu ţi se mai înapoiază ce ai împrumutat, aşteaptă mult şi bine". După Iorgu Iordan, *Paştile calului* ar fi un „joc de cuvinte cu verbul *paşte* din formula *paşte, murgule, iarbă verde*, care înseamnează, în limbajul familiar, „aşteaptă mult şi bine; să ai să iei" (*Stilistica limbii române*, Bucureşti, 1975, p. 84, 294; v. şi Dumistrăcel, *Expr. rom.*, p. 180; Vrabie, *Etim.*, p. 84).

Reţinem aici şi construcţia paremiologică *Nu e în toate zilele Paşti*, care s-ar tălmăci în sensul că nu se petrec mereu evenimente plăcute sau fericite. B. P. Hasdeu, care credea cu convingere că „sublima doctrină a Evangeliului au străbătut la Dunăre o dată cu legiunile Romei", astfel spus că „românii s-au născut creştini", susţinea că această expresie ar fi redarea în haină creştină a proverbului latin *Non semper*

Saturnalia erunt „Nu vor fi întotdeauna Paştile". Saturnaliile romanilor, care ţineau doar câteva zile, erau sărbătorite prin „voie bună, frăţie între toţi, fericire generală, prânzuri pline de veselie, emanciparea sclavilor, graţierea celor osândiţi", după care veneau grijile, greutăţile şi necazurile de peste an (Hasdeu, *Studii de lingvistică şi filologie*, II, p. 365, Editura Minerva, Bucureşti, 1988; v. şi Ghinoiu, *Vârstele timpului*, p. 154, descrierea Saturnaliilor). Trebuie adăugat că proverbul latin se recunoaşte şi în alte limbi romanice, de exemplu: fr. *Ce n'est pas tous les jours fête*, it. *Ogni di non e festa* etc. (v. Zanne, *Prov. rom.*, VII, p. 65).

E potrivit să facem loc aici şi cuvântului *pascalie* (din neogreacă sau din latină) care înseamnează „calendar special cu ajutorul căruia se poate stabili dinainte data paştilor şi a altor sărbători religioase care nu au loc la date fixe" (DLR, s.v.).

Ca multe alte cuvinte din terminologia religiei, şi *Paşti* a suferit un transfer în limbajele specializate, ca de exemplu în cel al botanicii: *paştele cailor* (*câinelui, găinilor*), *floarea paştelui* (pe alocuri *păştiţă*), *pâinea paştelui*, *păscuţe* etc. sau al zoologiei: *păscăliţă* (o insectă).

În onomastică sunt foarte frecvente unele cuvinte care provin de la acelaşi radical cu *Paşti*: *Pascu* (şi multe derivate), *Paştiu*, *Paşca* (*Pascu* contaminat cu *Paşti*), *Pascal* (încă din secolul al XVI-lea), care au pătruns din greacă sau din limbile slave (detalii la Simona Goicu, *Termeni creştini în onomastica românească*, Timişoara, 1999, p. 66-75).

Paşti este unul dintre cuvintele cu cea mai solidă poziţie în ansamblul lexicului religios. El ar putea fi considerat ca o dovadă a creştinării timpurii a românilor.

PĂDURE

Latinescul *silva* „pădure" nu s-a menținut în română (totuși, în DLR se acceptă faptul că *sihlă* „pădure deasă; specii diverse de conifere", cu numeroase variante, între care și *selbă*, trebuie pus în legătură cu lat. *silva*). Româna a moștenit, în schimb, derivatul adjectival *silvaticus*, devenit *sălbatic*, acesta dezvoltând chiar o bogată familie lexicală; de la el provin substantivele *sălbăticie*, *sălbăticiune*, *sălbăticime*, verbul *a se sălbătici*, adverbul *sălbăticește*. Sensul primar al lui *sălbatic*, legat direct de locuțiunea adjectivală *de pădure*, se poate surprinde ușor din sintagmele în care acest cuvânt este însoțit de un nume de plantă sau de animal: *cireși sălbatici*, *flori sălbatice*, *vie sălbatică*, *fructe sălbatice*, *animale sălbatice*, *cai sălbatici* etc. Conservarea lui *silvaticus* s-ar datora opoziției cu „care este îngrijit de mâna omului, cultivat, domesticit", opoziție pe care o implică în mod necesar acest adjectiv. Cu vremea, *sălbatic* a căpătat o semnificație mai largă: *peri sălbatici*, *meri sălbatici*, de exemplu, sunt nu numai pomii care cresc prin păduri, ci și, în general, cei neîngrijiți de oameni. Aceeași semnificație apare în contexte de limbă vorbită de felul: *Parcă ai trăit în pădure, așa te porți de necivilizat.*

În treacăt fie spus, în aromână s-a impus echivalentul grecesc al lui *silvaticus*: *ayru* „sălbatic" din gr. *άγρος*, de unde provine și alb. *i egër* „sălbatic".

Paralel cu *silva* – *silvaticus* se află *domus* – *domesticus*; româna a conservat numai derivatele adjectivale: *sălbatic* și *dumestic* (mai nou: *domestic*).

Unii învățați consideră că *pădure* ar fi fost moștenit din traco-dacă, împreună cu nume ca *brad*, *copac*, *codru*, *bung* „stejar" (der. *bunget*) și, probabil, *gorun*. E greu de dovedit originea autohtonă a lui *pădure*. Mai sigur este faptul că a fost transmis din latină: *palus*, *paludis* „baltă, mlaștină, apă stătătoare", atestat de timpuriu și cu forma de acuzativ *padulem* (cu metateza lui l, *comp.* și ital. toscan *padule*).

Metateza se va fi produs de vreme, dovadă că alb. *pyll* „pădure" se explică tot de la forma *padulem*. Remarcăm, de asemenea, că, în privința semantismului, numai în română și albaneză acest cuvânt a căpătat sensul „silva". E posibil ca schimbarea semantică (sau menținerea acestui sens, atestat, izolat și în latina târzie) să se datoreze sinonimiei cu *baltă* (alb. *baltë*), din traco-dacă și iliră. În perioada colonizării Daciei de către romani și multă vreme după aceea, în bălțile și mlaștinile din ținuturile de la Dunărea de Jos creștea o vegetație mare și deasă și chiar păduri imense. În lunga epocă a năvălirilor barbare prin părțile noastre pădurea, ca și muntele, a fost locul de refugiu și de apărare al indigenilor. Constantin C. Giurescu (*Istoria pădurii românești*, Editura Ceres, București, 1975) vorbește de mulțimea, odinioară, a pădurilor din Muntenia, din Maramureș, din sudul Transilvaniei, din mai toate părțile locuite de români. La 1224 e atestată denumirea *Silva Blacorum et Bissenorum* „Pădurea românilor și a pecenegilor", care se referă, probabil, la codrii din sudul Transilvaniei dăruiți sașilor de către regele Andrei. Aceasta înseamnă că la colonizarea lor sașii au găsit în Transilvania o populație românească (v. N. Stoicescu, *Continuitatea*, p. 201). Prin mijlocul Munteniei se aflau, pe vremuri, vestiții *Codrii Vlăsiei*; în structura lexicală a toponimului *Teleorman* se află termenul de origine cumană *orman*, care înseamnă „pădure" (*teli* „nebun, sălbatic", deci *Teleorman* „pădure sălbatică, pădure adâncă, de nepătruns"). De adăugat că *Ilfov* provine de la radicalul slav care înseamnă „arin, anin", iar *Dâmbovița* are la bază un cuvânt slav cu înțelesul „copac, arbore, stejar". Prin urmare, toponimia din jumătatea de sud a țării păstrează amintirea marilor păduri de odinioară.

În legătură cu sinonimele lui *pădure*, trebuie spus, mai întâi, că acesta, de origine latină, l-a izolat cu timpul pe *bunget* „stejăriș", un cuvânt colectiv constituit pe baza unui radical *bung* „stejar", moștenit de la daci (*comp.* alb. *bung* „specie de stejar") și păstrat astăzi nu numai în onomastică (nume de persoană și de loc, *cf.* DTRO, I, p. 405), ci și, mai rar, ca apelativ comun.

Codru, alt sinonim, probabil tot de origine geto-dacică (*comp.* alb. *kodër* „deal, colină", sens pe care îl are și *codru* în limba veche), așa cum este și *bunget* (suf. *-et* e latin), a fost mai rezistent atât ca apelativ cât și ca toponim. Acesta s-a specializat semantic denumind o pădure mare și deasă, cu copaci bătrâni și falnici (detalii etimologice în *Vocab.*, p. 135). *Dumbravă*, de proveniență slavă, denumește, dimpotrivă, o pădure tânără și nu prea deasă; la origine, înseamnă,

ca de altfel şi astăzi, „pădure de stejar", fiind înrudit, prin radical, cu numele topic *Dâmboviţa*. În sfârşit, *bucovină* „pădure de fag", un derivat slav, a fost transferat din vocabularul comun în toponimie, ca nume al provinciei din nordul ţării.

Prin urmare, în raport cu sinonimele sale, moştenite sau împrumutate, *pădure* s-a impus ca termen generic, care poate acoperi sensurile speciale ale tuturor celorlalte.

Geneza numelui *pădure*, adică descinderea lui de la un cuvânt care însemna „baltă", răsună ca o veche amintire în construcţiile analogice cu valoare hiperbolică întâlnite în limba vorbită, ori în limba unor autori care descriu bălţile şi câmpiile. Se zice *pădure de trestii, pădure de stuf, pădure de mărăcini, de spini, de spice* etc.; viţa de vie, netăiată la timp, *se pădureşte*, adică creşte mare şi stufoasă, devine sălbatică.

Din mulţimea derivatelor acestui cuvânt, reţinem aici câteva cu sensuri mitologice extrem de interesante, care, după părerea noastră, pun în lumină străvechimea pădurilor de necuprins din părţile acestea şi legăturile strânse dintre viaţa strămoşilor noştri şi natura silvestră a acestui ţinut. Astfel, *Pădureana* şi *Pădureanca* (înregistrate în dicţionar cu articol definit) au şi înţelesul de *Muma-Pădurii*, iar *Păduroaica*, peiorativ prin sufixul *-oaică*, are în exclusivitate acest sens. *Pădurarul* şi *Păduroiul* denumesc pe demonul pădurilor, personaj fantastic care vieţuieşte în afundul codrilor. *Fata-pădurii* (sau *a codrului*) este o zână care pluteşte în luminişurile pădurii, ca şi *ielele, frumoasele, dânsele, vântoasele*. Să adăugăm că în basmele noastre balta şi pădurea sunt adesea strâns asociate. Făt-Frumos aruncă în calea smeoaicii o oglindă şi pe dată se formează un lac întins, apoi o perie, ca să se închipuiască la iuţeală o pădure greu de străbătut (Despre *Muma-Pădurii*, cu un sens originar „pozitiv", v., pe larg, Dumistrăcel, *Lex. rom.*, p. 83, care vorbeşte de „o evoluţie semantică asupra căreia şi-a pus amprenta adoptarea creştinismului").

Între cei trei termeni generici: *arbore*, *copac* şi *lemn* sunt deosebiri din variate puncte de vedere. *Arbore* (mai vechi *arbure*, din lat. *arbor, -is*) e rar astăzi, are aspectul unui neologism (dovadă sunt întrebuinţările în contexte abstracte, moderne, unele figurate: *arborele vieţii, arborele cunoştinţei binelui şi răului, arborele genealogic, arborul circulator*, *cf.* DA, s.v.). *Copac*, refăcut din mai vechiul *copaciu* (frecvent, sub această formă, în limba cronicilor), provine, foarte probabil, din substratul traco-dac (*comp.* alb. *kopaçe* „bucată de lemn, trunchi de copac"). *Lignum* „lemn; lemn de foc" (opus lui *materies* „lemn

de construcţie") apare în latina vulgară târzie şi cu înţelesul „arbore"; rom. *lemn* are ambele sensuri, al doilea fiind cunoscut mai cu seamă în limba veche şi în cea populară. Cu aceeaşi dublă semnificaţie e folosit şi alb. *dru*, precum şi corespondentele lui *lemn* din celelalte limbi balcanice şi slave (*cf.* CDDE, nr. 976). După model slav s-a creat compusul untdelemn (*lemn* denumind aici pomul din fructele căruia se extrage uleiul comestibil, adică „măslinul"). Dintre cele trei sinonime, numai cu lemn se formează compuse în terminologia botanicii: *lemnul-Domnului, lemn-domnesc, lemn-dulce, lemn-sfânt, lemnul-Maicii Domnului, lemnul vântului, lemnul câinelui* etc. (v. DA, s.v.).

În schimb, numai *copac* a pătruns în toponimie: *Copaciu, Copăcelu, Copăceni, Copăceanca, Copăcioasa*, nume de sate, de dealuri etc. (DTRO, II, p. 190; v. şi Suciu, *Dicţ. ist.*, s.v.); rar, *Arbora* (Iordan, *Top. rom.*, p. 387), probabil după Luca Arbore, hatman al Moldovei pe vremea lui Ştefan cel Mare.

Notăm, în sfârşit, şi faptul că numele speciilor de copaci ai pădurilor româneşti provin din latină sau din substrat: *fag* (*fagus*), *frasin* (*fraxinus*), *ulm* (*ulmus*), *carpin* (*carpinus*), *cer* (*cerrus*), *paltin* (*platanus*), *jneapăn* (*juniperus*), *mesteacăn* (*mastichinus*, din greacă), *jugastru* (*jugaster*), *plop* (*populus*, cu metateză: **ploppus*), ar. *câstă'n'* (*castaneus*), *pin* (*pinus*), *tei* (*tilia*), *zadă* (*taeda*). Pentru detalii foarte importante pri-vind comparaţia cu albaneza a acestor nume, a se vedea Cătălina Vătăşescu, *Vocab.*, p. 159 ş.u. Din substrat provin: *brad, bung* şi, probabil, *gorun, stejar*. Aproape toate au derivate colective cu sufixul latin *-etum*, însem-nând „pădure de ...": *făget, ulmet, cărpinet, ceret, brădet* etc.

Denumirile latineşti şi din substrat ale aproape tuturor speciilor arboricole din spaţiul românesc s-au putut menţine numai în graiul unei populaţii latinofone statornice. După cum se vede nu e doar „poezie" în cunoscuta propoziţie „Codru-i frate cu românul". Influenţele ulterioare nu au contribuit aproape cu nimic la închegarea acestei terminologii (*plută, tisă* din slavă, *salcâm* din turcă), ceea ce înseamnă că populaţiile migratoare s-au abătut mai cu seamă spre zonele mai joase, de deal şi de câmpie.

Popor

Explicarea cuvântului *popor* ca moştenire directă a lat. *p_p_lus* întâmpină unele dificultăţi formale, ceea ce a făcut pe mulţi lingvişti să ocolească problema originii acestui cuvânt. Într-adevăr, la reflexul românesc al lui *p_p_lus* se observă că s-a deplasat accentul şi că ***u*** din silaba a doua nu s-a sincopat; mai mult, s-a modificat în *o*. La acestea se adaugă schimbarea de gen: din masculin, cum era în latină, a deve-nit neutru.

Popor nu există în dialectele româneşti din sudul Dunării, motiv în plus pentru ipoteza că nu ar fi cuvânt moştenit. În aromână, denumirile pentru noţiunea „popor" au origini diverse: *pópul* din italiană (sau din albaneză: *popull*), *laó* din gr. λαός, *miléte*, pl. *mileţ*, din tc. *millet* „nation", *ğinsă* din tc. *djins* „genre, race", *raţă* din it. *razza*, *γénos*, pl. *-uri*, din γένος, *gimtă* din alb. *gjint* şi *lume* moştenit din latină (*cf.* Papahagi, DDA, s.v.).

În dacoromână, *popor* e atestat mai întâi în 1525, într-un document slav din Muntenia, având sensul colectiv de „enoriaşi, colectivitate religioasă" sau chiar pe cel de „parohie": „Se dă Episcopiei de Buzău şi din braniştea domnească câte patru care de lemne pe o lună şi *un popor* din Judeţul Buzău, însă din sus, ca să lucreze la morile Episcopiei" (Damian Bogdan, *Glosarul cuvintelor româneşti din documentele slavo-române*, Bucureşti, 1946, p. 89). De notat că după P.P. Panaitescu (*Obştea ţărăn.*, p. 50-51), *popor* ar însemna aici „comunitate de oameni, unitate formată din mai multe sate", sens pe care îl presupune şi verbul *să lucreze*.

În citatul: „Aşa va fi *poporu-ş* cum ară purta orb pre alt orb şi amândoi vor cădea în groapă. Iară *poporul* să cheame alt popă, să boteze a doua oară" (*Pravila* lui Coresi, a. 1560-1562, ed. Gheorghe Chivu, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei RSR, Bucureşti, 1982, p. 226; v. şi Densusianu, ILR, II, p. 297), sensul religios al lui *popor* nu mai poate fi pus la îndoială.

Termenul reapare în acelaşi tip de documente şi cu acelaşi sens în 1575-1577 (v. DERS, p. 189). Reproducem aici un citat din *Pravila Ritorului Lucaci*, cel mai vechi manuscris juridic românesc, scris la Putna în 1581: „Iară popa de se sminti cu altă muiare, post 7 ai, să nu cânte liturghie până la moartea sa, să se lase de preuţie şi de cinul său, iară de va preuţi elu-şi spurcă veşmentele, ce slujeaşte neslujit va fi. Aşea va fi cu *poporului-şi*, cum va purta orb pre orbu şi amândoi vor cădea în groapă. Iară *poporul* să cheame alt popă să boteadze a doa oară să isprăvească toate" (ediţia I. Rizescu, Bucureşti, 1971, p. 163). Contextul este, de fapt, acelaşi cu cel reprodus mai sus, din *Pravila* lui Coresi.

În sec. al XVII-lea, *popor* e atestat mai des, dar tot în texte cu caracter religios, desemnând „pe credincioşii de acelaşi cult dintr-o ţară, dintr-o regiune, dintr-o eparhie, dintr-o parohie" (*cf.* DLR, s.v.). Reproducem două citate după Dicţionarul academic: „Toţi preoţii câţi boteadză în *popoarăle* lor" (a. 1645); „Nice un popă în *popor* fără ştirea protopopului să nu să tocmească" (a. 1675). La Dosoftei, exemplele sunt numeroase. În fraza: „Cuconi, să-l blagosloviţi, preuţi, să-l căntaţi, *popoare*, să-l înălţaţi preste toţi vecii" (Dosoftei, *Acatist*, 1673, *ap.* Hasdeu, *Col. Tr.*, 1870, nr. 11, din 6 apr.), *popor* se opune lui *lumean* „mirean". Exemplele nu lipsesc nici în limba contemporană: „Căsoaia era plină de lume, strânsură din tot *poporul* părintelui" (Adam, *R.*, p. 205, *ap.* Tiktin, DRG, s.v.).

Notăm aici şi expresia, bine cunoscută în limba populară, *a umbla în popor* (despre preoţi), care însemnează „a umbla din casă în casă, în cuprinsul parohiei, cu Crăciunul, cu botezul, de Ziua crucii etc.".

Cu acelaşi înţeles vechi a derivat în limba de odinioară verbul *a popora* (cu var. *a popori*), care însemna „a păstori credincioşii, a conduce o parohie", ca în citatul: „Eu, smeritul, nedestoinicul popa Chirilă, de aciua, am scris acest ... în anu ce *am poporat* în Ui-Nimăt, la Tăşnad" (a. 1698, la Iorga, SD, XVII, p. 2, citat după DLR, s.v.). Atragem atenţia că derivatele verbale în *-a* sunt foarte vechi, din faza primară a limbii.

Poporan (cu var. *poporean*), alt derivat, e atestat mai întâi (a. 1675) cu înţelesul „enoriaş, credincios care aparţine unei parohii", sens cu care se întrebuinţează şi în limba contemporană: „Sat vechi, răzăşesc ... cu biserică frumoasă şi nişte preoţi şi dascăli şi *poporăni* ca aceia" (I. Creangă).

În ţinutul Maramureşului, în care au apărut primele noastre manuscrise, probabil că *popor* se folosea frecvent cu înţelesul religios de

îndată ce acesta a dat naştere derivatului *poporoşag*, însemnând „plata, în cereale sau în bani, pe care o dau enoriaşii preotului; un fel de dare cuvenită parohiei" (tot prin Maramureş, şi *popuştină*, derivat de *la popă*, v. DLR).

Trebuie să adăugăm la toate acestea că în vechile cronici se evită sistematic cuvântul *popor*. El nu apare nici la Grigore Ureche, nici la Miron Costin, nici la Ion Neculce, care folosesc, în schimb, sinonimele: *neam, norod, obşte, gloată, limbă, ţară*, cu semnificaţii, de regulă, laice. Abia la Cantemir şi la reprezentanţii Şcolii Ardelene *popor* se reîntâlneşte cu sensul general religios. În sec. al XIX-lea, şi chiar în al XX-lea, în texte populare sau la scriitori influenţaţi de limba populară, acest cuvânt e folosit cu semnificaţia veche, cea restrânsă la „comunitatea religioasă a unei parohii, parohie": „Parohia lui era mică, dar *poporul* nu cu puţină dare de mână" (Reteganul); „Prin cele mai multe părţi, *poporul*, adică parohia unui preot, este foarte mare, foarte răspândită" (Pamfile); „Face parte din *poporul* meu parohial" (Galaction); *cf.* DLR. Se poate spune, aşadar, că vechiul înţeles religios al lui *popor* s-a transmis până în epoca noastră.

În sec. al XIX-lea, mai ales în epoca revoluţiei de la 1848, *popor* (şi variantele neologice *pópol* şi *pópul*, luate din italiană şi latină) e întrebuinţat frecvent cu sensurile moderne, social-politice, cunoscute şi astăzi, sensuri care stau în legătură cu modernizarea societăţii româneşti (pentru detalii, v. Arthur Beyrer, *Evoluţia cuvântului „popor" în limba română*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres Internaţional de Lingvistică şi Filologie Romanică*, Bucureşti, 1971, vol. II, p. 1365 ş.u.; Paul Cornea, *Regula jocului*, Bucureşti, 1980, p. 208, studiul *Cuvântul „popor" în epoca paşoptistă: sinonimii, polisemii şi conotaţii*).

Aici ne interesează însă originea lui *popor* şi, mai ales, explicarea menţinerii lui din faza latină a limbii până astăzi; de asemenea, concluziile de ordin social-istoric care se deduc din cercetarea evoluţiei acestui cuvânt.

În afară de semnificaţia religioasă a lui *popor*, atestată mai cu seamă în textele vechi, acest termen a ajuns să denumească şi pământurile din jurul unui sat, al unei mănăstiri sau chiar o parte a unei mari moşii: „Au rupt dumnealui din *popoarele* mănăstirii un pisc cu viile, numindu-l Izvorul" (a.1794); Se vând cu mezat cele următoare: două vii, una din *poporul săcuienilor* ... şi alta din *poporul* Ţintea" (a. 1832); „Această mare moşie este împărţită în patru *păpoare*" (a. 1861, după DLR, s.v.). Cu acest sens, *popor* se identifică cu *moş* şi *bătrân*, cuvinte care denumesc, în limba mai veche, „proprietatea moştenită". Înţelesul

geografic al lui *popor*, adică de „teritoriu pe care se află o comunitate umană", devenit, cu vremea, „parte de moşie" (deci independent de „colectivitate umană"), se explică, în mod normal, printr-o metonimie (*cf.* I. Coteanu, în Ion Coteanu şi Marius Sala, *Etimologia şi limba română*, Bucureşti, 1987, p. 92).

Lat. *populus* s-a conservat în toate limbile romanice. În unele dintre acestea, de exemplu în italiană, e cunoscut şi cu sensul religios, atât în faza veche a limbii cât şi astăzi: „*popolo*, dicesi per tutti coloro che dipendono spiritualmente da una parrócchia" (Rigutini-Fanfani, *Vocabolario italiano della lingua parlata*, Firenze, 1893, p. 925). Şi v. fr. *peuple* însemna, între altele, „les paroissiens (par rapport à leur curé)", „multitude d'hommes qui sont d'une même religion" (Wartburg, FEW, s.v.).

Amintim aici şi alb. *popull*, împrumutat din latină (cu conservarea accentului şi velarizarea lui l) şi care la Buzuku (a.1555) are şi înţelesul „sărăcime, poporul de jos, plebe": *banih tëh shpërblenëtë e popullit të vet = fecit redemptionem plebis suae* (Luca, I, 68, *ap.* Kolë Ashta, *Leksiku i plotë i veprës së Gjon Buzukut* (1555), în „Buletin shkencor", Shkodra, 1965, p. 83).

Rom. *popor* a fost considerat de origine latină de către învăţaţii secolului al XIX-lea (*cf.* LB, LM, Cihac). Puşcariu, într-o notă etimologică (publicată în ZRPh, 27, 1903, p. 741), crede că deplasarea accentului pe silaba finală s-a produs după modelul verbelor cu radicalul în *-ur* de tipul *înconjura*: *înconjur* şi *înconjor* (cu *u* > *o* sub accent). Densusianu şi Candrea nu au înregistrat cuvântul *popor* printre elementele latine, dar au arătat cu alte prilejuri că modificarea lui *u* în *o* s-ar datora tendinţei de deschidere a secvenţei *–ur* în unele graiuri: *martur* şi *martor* (indiferent de accent). În DLR se indică originea latină (pentru sensurile şi formele moderne se face trimitere la ital. *popolo*). Într-un lung şi foarte interesant articol al lui Dan Bugeanu (LR, XVII, 1968, 1, p. 51-57 şi XVIII, 1969, 3, p. 264-266) se susţine ideea că *popor* a fost moştenit din latină cu înţelesul general de „mulţime, colectivitate umană". Schimbarea accentului şi transformarea lui *u* în *o* s-ar explica, după Bugeanu, prin analogie cu cuvinte care au o structură fonetică asemănătoare cu a lui *popor*: *cotor, mohor, norod* etc. Şi I. Coteanu acceptă explicaţia prin latină, arătând că deplasarea accentului se datorează atracţiei derivatului *poporan* „cel ce face parte dintr-o parohie", care „trebuie asociat fără discuţie cu lat. *populanus* şi cu ital. *popolano*, având acelaşi sens"; „prin urmare – conclude Coteanu – *popor* a fost dublu modelat, întâi în semnificaţiile lui, apoi în formă" (*op. cit.*, p. 92). Trebuie precizat însă că semnificaţiile

modelate după latină şi italiană sunt moderne, neologice, proprii limbii sec. al XIX-lea. Ca formă, *popor* nu se putea modela neologic decât în aceeaşi vreme. În orice caz, în sec. al XVI-lea, când e atestat cu sens religios, nu se poate vorbi de o influenţă latină sau italiană care să justifice deplasarea accentului la acest cuvânt.

După părerea noastră, *popor* ni s-a transmis *direct* din latină, circulând, o vreme, cu forma **póporu* (de la **pópuru*), cu *u* păstrat ca în *lingură, singur, scândură, vărgură* etc. De aici s-a format verbul *a popora* (iniţial **popura*, în care *u* a fost asimilat cu *o* precedent); de precizat că verbe în *-a* se creează pe teren românesc într-o fază foarte apropiată de cea latină. Verbul, precum şi substantivul *poporean, poporan*, derivat mai târziu, cu un sufix de origine slavă, au determinat refacerea lui **pópuru* în *popor*, cu transformarea lui *u* în *o* şi mutarea accentului pe silaba finală. Înainte de a apela la analogia cu *mohor, sobor, norod* etc., cuvinte nelatine, intrate târziu în limbă, trebuie invocat faptul că cuvintele în *-or* moştenite din latină au, fără excepţie, accentul pe finală: *căprior, cuptor, dator, fecior, fuior, picior, ulcior, uşor* etc. Se adaugă aci numărul mare de derivate pe teren românesc cu sufixele de origine latină *-ior, -işor, -uşor, -tor*, toate cu accentul pe finală: *albior, bătrâior, gălbior, călător, căsător* etc. Accentuarea pe finala *-ór* e susţinută şi de categoria de verbe în *-ur* invocată şi de Puşcariu: *imprésur* > *impresór*.

Aşadar, *popor* se relevă de origine latină prin transformarea lui *-l-* în *-r-*. Menţinerea lui *u* neaccentuat îl integrează într-o categorie de exemple de felul lui *singulus, lingula* etc. Deplasarea accentului şi asimilarea lui *u* cu *o* s-au produs prin atracţia derivatului verbal *a popora* şi, totodată, a numărului mare de cuvinte de origine latină terminate în *-or* accentuat.

Popor a fost simţit întotdeauna ca termen cult, cu o poziţie în ansamblul vocabularului similară cu a neologismelor. Şi astăzi se poate observa că el intră relativ târziu în vocabularul individual, fără să devină un cuvânt de uz curent. Vorbitorul şi-l însuşeşte în şcoală, în momentul în care ajunge, pe calea culturii, la conştiinţa că aparţine unei colectivităţi umane caracterizate prin comunitate de teritoriu, de cultură, de limbă etc.

În perioada străveche a limbii, singurul sector terminologic care putea cuprinde un strat de termeni „culţi" era cel religios. De aceea, considerăm că *popor* s-a putut conserva numai în cadrul vocabularului religiei, adaptând semnificaţia latină de „colectivitate umană" cu care a fost moştenit, la aceea impusă de realitatea aşezărilor stabile ale comunităţilor creştine. Aceeaşi poziţie în vocabularul religios o vor fi

avut şi termeni ca *preot* (diferenţiat stilistic în mod clar de *popă*, adoptat din slavă ca termen popular), *creştin, credinţă, lege, păgân, scriptură* ş.a. În cazul lui *păgân*, trebuie reamintit că *pagus* „sat", de la care a derivat *paganus* „locuitor al satului", nu s-a păstrat în româneşte. *Pagani* > *păgâni* a intrat în acelaşi grup terminologic religios cu *populus* etc., desemnând pe cei refractari, la început, faţă de religia creştină.

Terminologia religioasă fundamentală din română e latină, ceea ce dovedeşte că creştinismul s-a introdus în Dacia sub formă latină. Să notăm că unii termeni ca: *biserică, a boteza, creştin, drac, înger, pască, preot* etc. sunt la origine elenisme pătrunse în latina dunăreană prin veacurile III-IV (Mihăescu, *Infl.gr.*, p. 65).

Chiar în epoca latină a limbii noastre expansiunea creştinismului determinase apariţia unei variante stilistice care nu se identifica cu limba vorbită. Iată ce scrie, în acest sens, H. Mihăilescu în *Lat. dun.*, p. 36-37: „Prin mijlocirea centrelor ecleziastice din sudul Dunării creştinismul s-a propagat şi la populaţiile din nordul fluviului, iar faptul acesta explică persistenţa termenilor creştini de origine latină din limba românească. Biserica a folosit la început graiul de toate zilele al păturilor largi populare, dar a dezvoltat cu vremea o limbă de doctrină şi de ritual, bogată în cuvinte noi, formată din ebraisme, foarte multe grecisme şi numeroase neologisme latine; această limbă a căpătat mai târziu un caracter rigid şi abstract şi s-a îndepărtat de popor; aşa se face că scrierile ecleziastice din provinciile dunărene ne ajută numai într-o mică măsură să cunoaştem limba latină vorbită din ţinuturile noastre".

Am arătat mai sus că *popor* a ajuns să desemneze pământurile din jurul unei mănăstiri, al unui sat etc. Această semnificaţie n-ar fi apărut dacă *popor* n-ar fi denumit, iniţial, o aşezare socială stabilă, o comunitate umană al cărei element de coeziune era creştinismul.

Concluzia care se desprinde din examinarea istoriei cuvântului *popor* este că menţinerea lui în română presupune în mod necesar sedentarismul populaţiei dacoromane la nordul Dunării; adoptarea creştinismului era de neînchipuit la o populaţie de nomazi. *Popor* se alătură termenilor prin care se denumeşte „proprietatea moştenită". Aceste semnificaţii vechi ale lui *popor* justifică şi pătrunderea neologismelor efemere *popul, pópol* din zona latino-romanică la începutul secolului al XIX-lea.

A PUNE

Verbul *a pune* (din lat. *ponere*) nu a fost moştenit ca unitate lexicală izolată, ci împreună cu o relativ bogată familie de alte verbe, toate constituite pe baza lui *ponere*, în interiorul latinei. Înşirăm aici componentele acestei familii etimologice, arătând, în cazurile necesare, transformările semantice mai importante care s-au produs în limba română.

A apune, care descinde din latinul *apponere* „a pune lângă" (un derivat cu *ad*), a căpătat înţelesul de „a se culca (despre soare, stele), a asfinţi": *apune soarele, apun stelele*; part. *apus*. Pentru sensurile din limbile romanice occidentale, v. CDDE, s. *pune*.

A depune, din latinul *deponere* „a pune jos", s-a conservat în limbajul crescătorilor de vite, dezvoltând semnificaţia particulară „a prinde viţel; a fi gata să fete" (despre vaci, bivoliţe); se spune în Gorj: vaca *e depusă* să fete.

Verbul *a despune*, cunoscut numai textelor vechi, cu sensul de „a domni, a stăpâni, a cârmui un popor", este urmaşul direct al lui *disponere* „a orândui, a stabili, a decide". Iată un citat din *Codicele voroneţean*: „paşteţi ... turma lu Dumnezeu ... nu ca cela ce *despunru* în rrându" (ediţia Mariana Costinescu, Editura Minerva, 1981, p. 390); tot acolo şi subst. *despus* „autoritate, putere, stăpânire" (p. 284).

Vechi şi popular este şi *a prepune*, care înseamnează „a aşeza înainte; a presupune; a bănui" şi vine din latinul *praeponere* „a pune în frunte, a pune mai presus".

A răpune, specific tot nivelului arhaic şi popular al limbii, are înţelesul de „a pierde, a prăpădi, a omorî, a învinge" şi continuă latinul *reponere* „a pune din nou, a pune jos". Evoluţia semantică de la „a pune jos" la „a învinge" şi apoi „a omorî" e normală.

Cu întrebuinţarea generală şi cu o mare frecvenţă în limba curentă, *a spune*, sinonim cu *a zice*, este şi el înrudit prin origine cu *a pune*, etimonul său fiind derivatul latin *exponere* „a expune, a pune la vedere".

În sfârşit, *a supune* „a cuceri, a aduce sub stăpânire", cunoscut bine şi în textele vechi, provine din *supponere* „a pune dedesubt"; s-au format în româneşte: *supunere, supus*; *nesupunere, nesupus*.

Aceste verbe, dintre care unele sunt consemnate numai în limba cărţilor din veacurile trecute, alcătuiesc un fel de constelaţie de derivate în jurul lui *a pune*, creându-i acestuia o poziţie temeinică în vocabular. Din câte ne dăm seama, *a pune* este singurul verb moştenit cu un număr atât de mare (şapte) de derivate verbale.

Cu toate că în conştiinţa vorbitorilor legătura derivativă se va fi rupt de timpuriu, din cauza deosebirilor semantice foarte importante (*a spune*, de exemplu, e foarte îndepărtat ca sens de *a pune*), verbul de bază, *a pune*, a continuat să fie productiv, într-un anume fel, chiar şi pe teren românesc în epoca modernă. De exemplu, după francezul *imposer* şi latinul *imponere*, s-a format în română *a impune*, împrumutându-se, de fapt, numai prefixul. Prin astfel de „traduceri" parţiale din latină şi franceză se explică şi: *a compune* (şi *a descompune, a recompune*), *a depune* (cu sensul neologic), *a dispune, a interpune, a juxtapune, a opune, a postpune, a presupune, a propune, a repune, a suprapune, a transpune*. Prin cele 13 unităţi verbale noi, constituite în epoca modernă a limbii pe baza lui *a pune*, acesta ocupă primul loc faţă de celelalte verbe cu infinitivul în *-e* ca productivitate neologică.

A pune face parte dintr-o conjugare săracă din punct de vedere cantitativ. Dintr-o statistică pe care am întocmit-o pe baza *Dicţionarului explicativ al limbii române* (DEX, 1975) rezultă că din cele aproximativ şase mii de verbe din câte sunt înregistrate în acest dicţionar numai 291 aparţin conjugărilor a II-a şi a III-a. Cu sufixul *-ea* la infinitiv sunt 31 de toate, dintre care 16 sunt verbe vechi (*a avea, a bea, a cădea, a durea, a încăpea, a mânca, a părea, a plăcea, a putea, a scădea, a şedea, a tăcea, a vedea, a vrea, a zăcea* – toate moştenite din latină – şi *a străvedea*, format în româneşte) şi 15 sunt noi (*a apărea, a compărea, a dispărea, a decădea, a revedea, a complăcea* etc.). Nici unul dintre verbele neologice în *-ea* nu are radical nou; toate sunt formate cu prefixe noi de la verbele moştenite.

Cu sufixul *-e* la infinitiv avem 260 de unităţi, repartizate astfel: 117 vechi, adică moştenite (de exemplu: *a bate, a cere, a coase, a crede, a curge, a duce, a face, a frige, a merge, a pierde, a pune, a rupe, a trage, a trece, a trimite* etc.) sau, câteva (17), create în română prin mijloace interne (de exemplu: *a descoase, a încrede, a întrece, a preface, a prelinge* etc.) şi 143 noi, aproape toate formate după procedeul pe care l-am ilustrat cu derivatele lui *a pune*. Astfel, de la *a curge* s-au constituit: *a decurge, a parcurge, a recurge*; de la *a duce*: *a conduce, a deduce, a induce, a introduce, a produce, a reduce, a reproduce*,

a seduce, a traduce; de la *a trage*: *a abstrage, a contrage, a distrage, a extrage, a retrage, a sustrage*; de la *a trimite*: *a admite, a comite, a demite, a emite, a compromite, a omite, a permite, a promite, a readmite, a transmite* (baza lui *a trimite* este în latinește *mittere* „a trimite"); de la *a ține*: *a aparține, a conține, a deține, a întreține, a reține, a susține*. Faptul că se pot crea familii neologice pe baza cuvintelor din fondul vechi al limbii a fost observat mai întâi de Ion Heliade Rădulescu (*Paralelism între română și italiană*, în *Opere*, II, ed. D. Popovici, 1943, p. 230 ș.u.); v. și Al. Graur, *Cuvinte înrudite*, București, 1980.

Sunt foarte puține verbele neologice în *–e* care nu au o bază veche românească: *a conclude, a exclude, a include* (ca verb moștenit, *includere* se recunoaște în *a închide*), *a converge, a depinde, a desfide, a distruge, a divide*.

Deci, cca. 5700 de verbe din româna de azi aparțin la conjugările în *-a* și în *-i* (v. datele statistice complete în SCL, XXVI, nr. 5, 1976, p. 485 ș.u.; v. și sondajele statistice efectuate de Al. Graur, *Tendințe*, p. 230). E firesc să ne întrebăm, în cazul acesta, cum se explică totuși rezistența claselor verbale slab reprezentate cantitativ. Dacă deschidem Dicționarul Academiei la verbe ca *a avea, a bate, a crede, a face, a merge, a pune, a putea, a rupe* etc., observăm că acestea ocupă coloane întregi (*a face*, de exemplu, e tratat pe 38 de coloane în vechiul dicționar academic, iar *a pune*, pe 23 de coloane ale noului dicționar), că sunt distribuite în zeci și zeci de contexte specifice, că au o mare încrengătură de sensuri și că apar într-un număr imens de derivate, locuțiuni, construcții fixe etc.

Toate verbele vechi în *-ea* și *-e* sunt, fără excepție, de origine latină, iar cele neologice, de la aceleași conjugări, sunt alcătuite, aproape toate, pe baza celor moștenite, după modele de structură lexicală latino-romanice. Cele două conjugări nu sunt „moarte", după cum se spune adesea, căci unitățile prin care sunt reprezentate au o importanță covârșitoare în limba curentă, iar productivitatea acestor conjugări se manifestă în planul neologic al limbii.

Din acest exercițiu de analiză, având ca pretext verbul *a pune*, rezultă importanța extraordinar de mare a fondului lexical moștenit din latină. El a contribuit la regenerarea în spirit latino-romanic a românei culte din epoca modernă.

Rost

Cuvânt cu o istorie bogată, *rost* vine din latinul *rostrum*, care însemna „cioc, plisc", un derivat al verbului *rodo, rodere* „a roade". În paranteză fie spus, din aceeași familie face parte și diminutivul *rostellum* „cioculeț, botișor", care cred că se regăsește în română, cu sens metaforic, în *resteu* (cu variantele explicabile fonetic: *răsteu, restei, restel, lesteu*), însemnând „cuiul de lemn sau de fier prevăzut cu un cioc sau cu un cerc și cu care se închid laturile jugului".

Rost, de care ne ocupăm aici, se folosește încă în limba populară cu înțelesul originar, ca în exemplul: „O păsărică apucă repede cu *rostul* ei cel lung" (S. Fl. Marian, citat în DLR, s.v.). Foarte devreme însă, acest cuvânt a dobândit un sens mai larg, acela de „gură", frecvent în limba veche și în cea populară. Iată un citat din scrierile lui Creangă: „Și sfânt să fie *rostul* părintelui Duhu, căci tocmai așa s-a întâmplat". *Rostrum* „gură" ne întâmpină și în latină, în texte cu caracter vădit popular (*cf.* Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 225). Același sens îl are *rost* și în aromână (*arostu*), ceea ce înseamnă că s-a dezvoltat foarte devreme, chiar în interiorul latinei populare. Locuțiunea *pe de rost* „din memorie, pe din afară", construită cu verbe ca *a spune, a învăța*, e o dovadă că sensul „gură" al lui *rost* era general în româna comună. De altfel, evoluția paralelă cu *gula* „gâtlej, beregată, gât" (rom. *gură*) a dus la sinonimia acestora și, din concurența lor, la dispariția lui *rost* din terminologia corpului omenesc (v. Mihăescu, *Romanité*, p. 208).

Printr-o metonimie, *rost* a evoluat ușor la înțelesul de „grai, glas, vorbire, limbă, facultate de a vorbi": „Nece se află minciuri în *rrostul* lui" (*Codicele voronețean*, p. 75ᵛ, 1); „Au mărturisit prin însuși *rostul* graiului lor" (document de la 1824, *cf.* DLR, s.v.); „Și dentr-acelea cărți și din *rostul* aprodului au înțeles Ștefan-Vodă toată povestea" (M. Costin, *Opere*, p. 171); „Sub șăgalnicul *rost* al povestitorului, simțim inima strânsă de durere a patriotului moldovean" (Galaction).

De la acest înțeles al lui *rost* a derivat apoi verbul *a rosti*, din aceeași categorie semantică cu *a zice, a spune, a vorbi, a glăsui, a*

pronunța, a expune, a ține un discurs, dar cu particularități stilistice care îl îndepărtează de aceste sinonime. Substantivul *rostire* are, ca și verbul de care se leagă, forța semantică a cuvântului popular și arhaic, din care pricină e preferat oricărui sinonim. S. Pușcariu își subintitulează *Rostirea* volumul al II-lea (studiul foneticii) al cunoscutei sale opere *Limba română*, iar Constantin Noica a publicat două cărți (1973, 1987) care conțin în titlu sintagma *rostirea românească*.

Unul dintre sensurile cele mai interesante ale lui *rost* este cel din terminologia războiului de țesut: „spațiu între firele urzelii prin care trece suveica cu firul de bătătură". E un sens metaforic, căci firele de urzeală, petrecute prin ițe și prin spetează, se întâlnesc la „gura" pânzei în forma unui „cioc", a unui unghi cu vârf ascuțit. De aici și locuțiunile *a porni rostul, a pune rostul, a face rost* (pânzei) și verbele *a rosti, a rostui*, toate cu însemnarea „a începe țesutul, a face gură pânzei, a lega smocurile de urzeală pentru a începe gura pânzei". Pentru „a face rostul pânzei, când se calcă pe iepe și se schimbă ițele", în ALR, II, s.n., h.482, e notată frecvent și forma *rostează*, care presupune un infinit *a rosta*, deci un derivat foarte vechi, ca toate verbele în *-a*.

Rost se mai cheamă și spațiul dintre coarnele rășchitorului unde se încrucișează firele urzelii (v. h. 450 „rost la rășchitor" din ALR, II, s.n., de unde rezultă că cu acest sens *rost* circulă aproape în toată țara; în Maramureș și Moldova: *cruce*).

Rostuirea pânzei (se spune, popular, „punem pânza pe rost") presupune numeroase operații preliminare: depănatul pe mosoare, urzitul, rășchiatul, trecerea urzelii pe sul, năvăditul (prin ițe și spetează), ca să se poată întocmi apoi gura pânzei la sulul de dinainte.

Am dat aceste amănunte pentru a arăta că de la sensul privitor la războiul de țesut, cu care e folosit *rost* în terminologia industriei casnice populare, se trag înțelesurile lui foarte variate, unele abstracte, chiar de un înalt grad de abstractizare, dar toate dezvoltate în limba populară, de unde au pătruns și în limbajul cult: „mod de organizare, ordine, rânduială, aranjament, grupare; situație socială; înțeles, tâlc, noimă, scop, menire, socoteală, rațiune, justificare etc.", ca în exemplele pe care le reținem din DLR: „Făcură tot ce trebuie pentru *rostul* căsătoriei lor" (Ispirescu). „Să știi însă că tot în gazetărie o să-ți afli un *rost*" (Z. Stancu), „Ce gânduri *fără rost* îți vin!" (G. Coșbuc); „Abia atunci arhitectul pricepu *rostul* vizitei" (G. Călinescu); *„Rost de poezii"* (= aranjament de ...) este titlul unui volum al lui Barbu Paris Mumuleanu, de pe la

începutul secolului al XIX-lea. Se adaugă aici mulțimea de locuțiuni verbale, adjectivale, adverbiale, extrem de frecvente în limba de azi: *a ști rostul* „a fi familiarizat cu ceva", *a-și pierde rosturile* „a se zăpăci, a-și ieși din obișnuințe", *a face rost* (de ceva) „a obține, a procura", *a fi rost* (de ceva) „a se ivi o ocazie favorabilă pentru ceva", *a nu-și afla rostul* „a nu-și găsi liniștea", *a nu mai avea nici un rost* „a nu avea astâmpăr, a-și simți existența lipsită de sens", *a da de rost* „a desluși, a înțelege", *a lua la rost* „a mustra", (om) *fără rost* „dezordonat, fără căpătâi", (aleargă) *fără (de) rost* „zadarnic, inutil".

Așadar, cu semnificații sărace și concrete la origine, *rost* a devenit în limba contemporană, trecând mai întâi prin filiera terminologiei rustice a industriei casnice, un cuvânt cu o poziție foarte importantă în ansamblul vocabularului. Pentru unele interpretări puțin diferite de ale noastre, v. Tohăneanu și Bulza, *O seamă de cuvinte românești*, Timișoara, 1976, p. 128-129; Constantin Noica, *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, București, 1987, p. 20-27, Ion Coteanu și Marius Sala, *Etimologia și limba română*, București, 1987, p. 52-53.

SÂNZIENE

Folosit de obicei la plural, *Sânziene* este numele popular al sărbătorii religioase de la 24 iunie, cu câteva zile înainte şi după această dată. Este, de fapt, o sărbătoare străveche, de dinaintea romanizării Daciei, închinată venirii verii şi coacerii holdelor, o sărbătoare care, ca multe altele, nu a căpătat decât formal coloratura creştinismului tutelar.

De nopţile *Sânzienelor* sunt legate numeroase credinţe, obiceiuri populare şi practici divinatorii: atunci înfloreşte, pentru o clipă, iarba fiarelor, cu care se desferecă orice încuietoare şi, tot atunci, animalele capătă darul vorbirii şi se strâng la sfat, iar oamenii fac cununi de flori pe care le pun la gâtul vitelor să aibă frupt bogat. Fetele poartă flori de sânziene în păr, în sân sau le pun sub căpătâi ca să le apară în vis ursitul. Prin Maramureş, feciorii urcă pe dealuri cu făclii de răşină topită pe care le învârtesc în sensul mersului aparent al soarelui. În diferite părţi ale ţării, de Sânziene se culeg plantele de leac, fetele se scaldă noaptea în roua florilor sau în apa „neîncepută" a râurilor, iar prin Muntenia are loc dansul ritual al *Drăgaicei* (nume de origine slavă, sinonim cu *Sânziană*) etc. (v. Rădulescu Codin şi D. Mihalache, *Sărbătorile poporului român*, Academia Română, Bucureşti, 1909, p. 73-74; Tudor Pamfile, *Sărbătorile de vară la români. Studiu etnografic*, Bucureşti, 1910; mai recent, un studiu de sinteză al lui Ion Ghinoiu, *Vârstele timpului*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1988, p. 102, 262 ş.u.). Pentru obiceiurile de *Sânziene* de la aromâni şi unele popoare romanice, v. T. Papahagi, *Mic dicţionar folcloric*, Bucureşti, 1979, p. 424 ş.u.

Sărbătoare a florilor, *Sânzienele* au devenit, după cum era de aşteptat, numele multor feluri de plante erbacee care înfloresc către sfârşitul lui iunie, unele dintre ele având, după credinţa populară, calităţi miraculoase, de a vindeca boli, de a apăra casa de duhuri rele, de a alunga molima din turmele de oi etc.

Sânziană a devenit şi nume propriu (de persoană, de familie şi chiar nume al unei localităţi), folosit prin Transilvania (detalii la

Simona Goicu, *Termeni creştini în onomastica românească*, Editura Amphora, Timişoara, 1999, p. 115 ş.u.).

Acelaşi nume îl poartă şi unele fiinţe fantastice, dotate cu puteri supranaturale, zânele, ielele, vântoasele, drăgaicele, ceea ce a determinat pe unii savanţi (Vasile Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului dacoroman*, Bucureşti, 1911, p. 119-120; Mircea Eliade, *De la Zamolxis la Genghis-han*, Bucureşti, 1980, p. 79) să vadă în etimologia *Sânzienei* numele zeiţei *Diana* (*Sancta Diana*), care era aceeaşi divinitate cu Artemis – Bendis a tracilor, al cărei cult ar fi supravieţuit după romanizarea Daciei. Sub numele latin s-ar ascunde o zeiţă a triburilor traco-dace; ar fi vorba, aşadar, de o „interpretatio latina" a unui cult autohton foarte puternic în zona Balcanilor.

Aici ne interesează însă numai originea numelui ca atare. Trebuie spus de la început că din *Sancta Diana* nu se poate explica fonetic românescul *Sânziană*. De la Diana, numele zeiţei castităţii, a lunii, a vânătoarei şi a vrăjilor de noapte, se explică, fără dificultăţi, atât rom. *zână* cât şi alb. *zënë*, *zërë*, *zanë* „personaj al credinţelor populare albaneze întruchipat într-o fată foarte frumoasă şi vitează" (*cf.* Çabej, SGJ, II, P. 315).

După Densusianu (*Semantism anterior despărţirei dialectelor române*, II, în GS, II, 1926, p. 312-313), *Diana* ar fi fost echivalat ca sens cu *dea* „zeiţă", de unde s-ar explica generalizarea semantică a rom. *zână*, care „apare ca o urmă de păgânism mai accentuat decât în alte ţări romanice unde s-a păstrat latinul *Diana*" (p. 326). De la *dianaticus*, un derivat adjectival al lui *Diana*, provine rom. *zănatic* „zăpăcit, smintit, bezmetic".

Pentru *Sânziană* trebuie să acceptăm etimologia dată de multă vreme de lingvişti: *Sanctus* (sau *sancta*) *dies Johannis*, devenit **sâm(pt)-dzi-iuane*, apoi *sânziane*, *sânziene* (Candrea, în GS, III, 1928, p. 428); din cauza lui *nn* vocala *a* accentuată a putut rămâne intactă. Ordinea celor trei cuvinte, despre care Densusianu (GS, III, 1928, p. 433) spune că nu e firească (cea normală ar fi: *dies Sanctus Johannis*), e obişnuită în vorbirea noastră populară: *sfânta zi de Paşti*, *sfânta zi de Sânpetru* etc.

De numele propriu *Sânziana* (care vine de la numele florii) s-ar lega, etimologic, şi *Cosânzeana*, rezultat din contaminarea cu n. com. *cosiţă*: Ileana cea cu *cosiţa de aur*; metafora s-ar explica prin aceea că florile de sânziene sunt, de regulă, galbene, iar personajul basmului e o fată blondă (v. Tiktin, DRG, s.v.; Şt. Paşca, în DR, VI, 1931, p. 452).

Aşadar, sărbătorile populare de *Sânziene* (*Drăgaică*), manifestate printr-o sumedenie de obiceiuri păgâne legate, cel puţin unele dintre

ele, de cultul Dianei şi plasate în timp în apropierea solstiţiului de vară, au fost adoptate de calendarul creştin în cadrul celebrării naşterii Sfântului Ioan Botezătorul, de la care s-a format şi numele sărbătorii.

Sânziană (Sânziene şi var. *Sâmziene)* se numără printre puţinele cuvinte în compoziţia cărora se recunoaşte latinescul *sanctus* „sfânt". În limba veche, *sânt* (şi varianta *sân*) era foarte frecvent, evident în cărţi religioase; îl întâlnim însă şi astăzi în texte folclorice. Cu vremea, *sânt* (*sân*), urmaşul direct al lui *sanctus*, a cedat locul lui *sfânt*, din slavă, intrat pe calea cărţilor de cult bisericesc. Între cele două sinonime se simte o distincţie stilistică: *sânt* (*sân*) pare popular şi de limbă vorbită, pe când *sfânt*. livresc, cult. În textul poetic, *sânt* capătă o mare forţă expresivă, ca, de exemplu, în creaţia lui M. Eminescu: „Suflete, de-ai fi chiar demon, tu eşti *sântă* prin iubire" (*Venere şi Madonă*) sau: „Din demon făcu o *sântă*, dintr-un chicot, simfonie" (id.). În *Epigonii*, remarcăm aceeaşi preferinţă: „Eliad zidea din visuri şi din basme seculare/Delta biblicelor *sânte*, profeţiilor amare", iar în final: „Rămâneţi dară cu bine, *sânte* firi vizionare".

Sânt (*sân*) se păstrează până astăzi în numele compuse de sărbători populare: *Sânvăsii*, o formă sudată din *Sântu Vasile*, de la care s-a format şi verbul *a* (*se*) *sânvăsia* (*-ez*), folosit în Gorj pentru următorul obicei: în noaptea de *Sânvăsii* (Anul Nou) se adună flăcăii la o casă (de obicei cu fete multe) şi pun pe vatra încinsă doi grăunţi de piatră acră (= alaun), câte unul pentru fiecare din cuplul îndrăgostiţilor; când fierb, grăunţii se unesc sau se depărtează, ceea ce simbolizează viitorul iubiţilor, adică dacă se vor căsători sau nu.

Sânt s-a conservat şi în *Sânt Ion* (sudat, *Sântion*), *Sânt Petru* (*Sânpetru*), *Sânt Ilie* (din forma sudată s-a format şi un adjectiv: *sântiliesc*, care apare la Creangă: „mere domneşti şi pere *sântilieşti*", adică pere care se coc la Sfântu Ilie). În sfârşit, amintim, în aceeaşi ordine de idei, şi compusele: *Sân Nicoară* (moştenit din *Sanctus Nicolas*), *Sân Giorgiu* (şi sudat: *Sângeorz*, *Sânjorj* şi chiar *sânjor*, ca denumire a ramurii înverzite cu care se împodobesc porţile caselor la ţară de ziua Sfântului Gheorghe, ca simbol al primăverii), *Sântoader*, *Sâmedru* (= Sfântu Dumitru), *Sântandrei* etc., de care sunt legate o mulţime de credinţe şi datini.

De observat că întotdeauna *sânt*, în astfel de compuse, e nearticulat (*sânt Andrei*, dar *sfântul Andrei*) ca şi *moş* (*moş Vasile*). Numele proprii compuse cu *sân(t)* fac parte din grupul de cuvinte conservate mai cu seamă în aria transcarpatică, mai puternic romanizată şi mai conservatoare, după cum a arătat S. Puşcariu.

În compusele cu *sanctus*: *Sângiorz*, *Sâmedru*, *Sâmpietru*, *Sânnicoară*, *Sântoader*, *Sânziene*, se recunosc nume proprii vechi greceşti (sau semite), care au pătruns de timpuriu în terminologia religioasă creştină din latina dunăreană. Alături de alte elenisme din acelaşi domeniu terminologic (*angelus*, *baptizare*, *basilica*, *blasphemare*, *christianus*, *draco*, *presbyter* etc., devenite: *înger*, *a boteza*, *biserică*, *a blestema*, *creştin*, *drac*, *preot* etc.), ele au fost moştenite în română ca cuvinte latineşti. Creştinismul s-a propagat la nordul Dunării în limba latină, ceea ce înseamnă că în acest teritoriu latina era limba oficială la începutul secolului al IV-lea când aici noua religie e atestată arheologic.

Soare

Nu e deloc surprinzător ca un cuvânt de importanța lui *soare*, cu întrebuințări neutre în graiul comun, să intre în structura unui mare număr de combinații metaforice de felul: *soarele vieții, soarele iubirii* (*al puterii, al gândirii, al minții, al dreptății, al renașterii, al progresului, al păcii* etc.). Trăsăturile noționale: *lumină, căldură, strălucire, frumusețe* etc., prin care *soare* devine atribut stilistic în acest tip de construcții, sunt ele însele trecute mai întâi în planul metaforicului.

Se știe că, întocmai ca multe alte popoare, și îndepărtații noștri strămoși adorau soarele, credință păgână uitată cu vremea într-un veșmânt lingvistic creștin: *sfântul soare*. Invocarea *Sfântului Soare* în incantații ca: *Soare, Soare, sfinte Soare* amintește de cultul antic al lui Mithras, larg răspândit în Dacia antică. Urmele adorației trebuie văzute și în comparațiile superlative din limbajul popular afectiv privind însușiri umane pozitive: Se uitau la ea *ca la soare* (= cu mare dragoste); *La soare* te puteai uita, dar la dânsa ba; *Ruptă din soare* de frumoasă (= nespus de frumoasă).

Poate că în acest sens trebuie interpretat și faptul că *soare* s-a impus ca nume al tuturor aștrilor care au lumină proprie. De exemplu: „Când *sorii* se sting și stelele pică / Îmi vine a crede că toate-s nimică" (Eminescu) sau: „*Un soare* de s-ar stinge-n cer / S-aprinde iarăși *soare*"(*id*). Prin forma de plural *sori*, ne dăm seama și de genul masculin al cuvântului, același gen în toate limbile romanice (compară însă cu germ. *die Sonne*, de gen feminin).

Despre mitul și cultul soarelui la popoarele străvechi s-a scris enorm. Ne limităm aici la a arăta că în folclorul românesc *soarele* este o personificare frecventă, apărând de obicei în raport cu *luna*. Amintim, pentru exemplificare, splendida legendă *Soarele și luna*, în care cei doi aștri sunt frați. Soarele, îndrăgostit de sora sa, vrea s-o ia de nevastă, dar ea s-aruncă în fântână: „Dar Dumnezeu ce făcea?/ Din fântână o scotea / De *Soare* o despărțea / Sus pe ceruri îi punea:/ Pe

Lună la asfințit / Pe *Soare* la răsărit". În balada *Miorița*, cei doi luminători apar totuși însoțiți: „Că la nunta mea / A căzut o stea / *Soarele și luna* / Mi-au ținut cununa". Această implicație cosmică în viața oamenilor e reluată în basmul cult: „Socrul roagă-n capul mesei să poftească să se pună/ Nunul mare, mândrul *soare*, și pe nună, mândră *Lună*" (Eminescu, *Călin*).

Pentru *răsărit* și *apus*, româna a recurs la formele de supin substantivat ale unor verbe de origine latină: *resalio* (derivat din *salio* „a sări") și *appono* „a pune deoparte", verbe concrete. Mai interesante sunt însă formele populare, de mare vechime, compuse din substantivul *soare* nearticulat și verbul la prezent: *soare-răsare* și *soare-apune* (la acestea se adaugă sinonimele: *soare-scapătă, soare-petrece*). E interesant de remarcat că pentru „apus" româna dispune de mai multe sinonime decât pentru „răsărit" (v. pe larg *Concord.*, p. 23-24): *asfințit* (baza slavă *sfânt* a substituit pe cea latină: *sânt < sanctus*, recunoscută încă în limba populară: *soarele asânțește*), *scăpătatul soarelui* (*soarele scapătă*, adică trece pe partea cealaltă a muntelui, *cf.* Densusianu, GS, II, 1926, p. 323). Primul termen, *asfințit*, are conotație creștină (v. Bogrea. *Semantism românesc și semantism balcanic* în „Omagiu lui I. Bianu", București, 1927, p. 51-69, pe care l-am citat în *Concord.*, p. 24), celălalt e propriu limbajului pastoral.

A SPUNE

Vom încerca să surprindem câteva dintre situațiile în care înlocuirea lui *a spune* prin sinonimul *a zice* nu este posibilă (sau nu e potrivită). Cele două verbe sunt de origine latină (*exponere*, *dicere*) și au o importanță aproximativ egală în vocabularul românei contemporane. Ca și corespondentele lor din celelalte limbi romanice, ele sunt unități lexicale fundamentale, adică figurează în vocabularul de bază al românei. Sinonimia lor este, evident, parțială, ceea ce și explică faptul că limba le menține în uz pe amândouă. Ele se disting prin anumite particularități semantice și sintactice, pe care încercăm să le relevăm folosind unele citate reproduse în DLR pentru ilustrarea sensurilor lui *a spune*.

Mai întâi remarcăm că în limba veche *a spune* e folosit uneori cu înțelesul „a arăta, a înfățișa", pe care îl avea lat. *exponere*. Într-un text din sec. al XVI-lea citim: „*Spusu*-mi-*ai* (= arătatu-mi-ai) cale de viață, și împluși-me în veselie cu fața ta" (*Ps. sch.*, II, p. 22); „Ceriul *spure* (= arată, înfățișează) slava zeului; făptura mărilor (= mâinilor) lui *spuse* (= arătă) vrătute" (*id.*, p. 30). În secolul următor, la Dosoftei, apare: „*Să spusă* cu soțiile sale la divan" (= se înfățișă cu tovarășii săi ...). Acest înțeles vechi apare și în aromână: (Capra) „le-*aspuse* (= arătă) calea țe-apucară căpârli" (TDRG); „S'l' i-*aspun* nă petală" (= să-i arăt o potcoavă, Papahagi, DDA, s. *aspun*). Bineînțeles că în astfel de contexte comutarea cu *a zice* este exclusă.

Cât privește limba contemporană, se observă că *a spune* nu se poate substitui prin *a zice* când e folosit cu un pronunțat caracter durativ, iterativ, frecventativ; această întrebuințare a lui *a spune* (derivată din cea precedentă) se realizează în diversele combinații în care apare. Astfel, în exemple ca: „*Spune*-mi o poveste"; „Îi *spune* vorbe dulci"; „Mi-a *spus* câte și mai câte"; „Întâmplarea asta o *spune* mereu" ș.a., nu e posibilă înlocuirea cu *a zice*.

Prin faptul că *a spune* e preferat în contextele care exprimă acțiuni continue sau repetabile (spre deosebire de *a zice*, folosit frecvent ca verb momentan, punctual) se explică posibilitățile sinonimice mult mai mari

decât ale lui *a zice*, paleta de sensuri mai bogată și mai variată decât a acestuia. *A spune* apare, de exemplu, echivalent semantic cu *a mărturisi, a declara, a povesti, a comunica, a aduce la cunoștință, a divulga, a susține, a afirma* etc., ca în propoziții de felul celor care urmează: „Vreau să *spun* tot adevărul" (= să mărturisesc); „E ușor a scrie versuri / Când nimic *nu ai a spune*" (= a comunica, a relata); „Atâta știu, atâta vă *spui*" (= relatez, prezint, expun, mărturisesc): „Iar codrii ce-nfrățiți cu noi / Își înfioară sânul / *Spun* că din lacrimi e-mpletit / Și Oltul, biet, bătrânul" (= povestesc); „În inima ei parcă se petrece nu știu ce ... poate vreun dor ascuns care nu-i venea *a*-l *spune*" (= a destăinui, a da pe față); „*Spune*-mi cu cine te-aduni să-ți spun cine ești" (= arată, declară); „Nu cred ce *spune* acest autor" (= susține, afirmă); „*Să nu spuneți* ce-ați văzut" (= să nu faceți cunoscut); „Ne-am iubit, bade, pe-ascuns,/ Cine ne-o văzut ne-o *spus*" (= a pârât, a dat în vileag, a denunțat). Exemplele de acest fel pot continua. Se vede clar că sunt combinații sintactice proprii verbului *a spune*. Din citatele reproduse aici, ar rezulta că *a spune*, verb tranzitiv, ca și *a zice*, e folosit rar cu valoare absolută, adică fără obiectul direct exprimat. În citatul: „Cum *spui* tu așa facem" (= hotărăști, decizi), înlocuirea cu *a zice* e normală, pentru că verbul are valoare momentană și nici nu e însoțit de un obiect direct. La fel: „Am *să*-i *spun* în față" (= am să-i zic în față).

S-ar părea că *a spune* se distinge de *a zice* și în cadrul construcțiilor cu un verb semiauxiliar (*a putea, a vrea, a trebui*), ori în propoziții cu pronume neaccentuat în dativ sau acuzativ, cu un pronume negativ, în fraze cu propoziții completive construite cu conjunctivul ș.a. Iată exemple: Poate *spune* orice; A vrut *să spună* altceva; Trebuie *să*-i *spui* deschis; N-aveau nimic *să*-și *spună*; *Să nu spui* nimic din ce ai văzut; *A spus* să nu-l mai așteptăm etc. În toate aceste situații însă prevalează valoarea durativă a verbului, sinonimia lui cu echivalentele verbale durative. Aceasta este, credem, trăsătura cea mai importantă prin care *a spune* se deosebește de *a zice*.

Un context constituit dintr-un pronume personal în dativ și un acuzativ cu funcție de obiect direct impune mai degrabă pe *a spune* decât pe *a zice*: Le-*am spus*-o; Ce vă *spuneam*? *Spune*-i și ei întâmplarea.

Există și unele construcții fixe, expresii specifice limbii vorbite sau celei populare alcătuite pe baza lui *a spune* fără posibilitatea înlocuirii cu *a zice*: *Drept să* (-ți) *spun*; *A spune verde în față* (= a vorbi deschis, fără ocolișuri); *A-și spune cuvântul* (=a-și exprima părerea despre ceva); *A-i spune inima* (a presimți: *Îmi spune inima* că o să vină); *A spune verzi și uscate* (= a trăncăni, a pălăvrăgi). Pot fi adăugate formule ca: *Nu mai spune*! *Ce spui*! care exprimă mirarea, uimirea, neîncrederea față de afirmațiile colocutorului. Iată un exemplu din Creangă: „Cam de câți ani îi fi

tu? – Ia, poate să am vro treisprezece ani. – *Ce spui* tu, măi? ... Eu de-abia ți-aș fi dat șepte, cel mult opt ani." (*cf.* DLR).

A spune apare uneori, în limba cultă, cu înțelesul de „a cânta", evident, sub influența lui *a zice*. În DLR, sunt exemplele: „Sub fagi la umbră deasă, *spune*-n fluier un păstor" (Pillat): „Cântecul ăsta *să*-l *spunem* în doi" (Labiș). E posibil ca *a zice* „a cânta", atât de frecvent în limba populară, să fi conservat chiar din latină acest sens durativ (*comp.* lat. *dicere* carmen; Dianam *dicite*, unde verbul are sensul de „a compune, a cânta, a celebra").

Cele două verbe pot apărea în aceeași frază cu o evidentă deosebire semantică între ele: „Acolo se adună cârdul întreg și încearcă colindele ce *vor fi spuse* (= povestite, recitate) sau *zise* (= cântate sau citite din carte)". Pamfile (în DLR, s. zice). La fel: „Cine știe un cântec frumos, *să*-l *zică* (= să cânte), cine știe o poveste bună, *s*-o *spuie* (= să povestească)". Caragiale (în DLR, s. *zice*).

În stilul narativ, *a zice* introduce vorbirea autorului mai frecvent decât *a spune*: „ – Dar ce-ai uitat, dragul tatei ... *zise* craiul cu mirare" (Creangă); „– *Spune*, *zise* foarte binevoitor, deși cu oarecare nerăbdare, prefăcutul" (Caragiale). Această valoare a verbului *a zice* aparține, inițial, textelor biblice: „*Zis*-a Domnul pilda aceasta ..."; „Domnul *zise* către mine: – Fiiul meu ești tu" (Coresi, *Psaltirea sl.-rom.*, 1577, ed. Stela Toma, București, 1976, p. 37).

A zice e frecvent în construcțiile impersonale: „(*Se*) *zice* că a fost odată ca niciodată".

Substituția cu *a spune* nu e posibilă (sau, cel mult, e forțată) în expresii și locuțiuni de felul: *că bine zici* (= ai dreptate), *așa mai zic și eu* (= așa e bine), *s-a zis cu* (el) = nu mai are scăpare, *va să zică* (ce *va să zică* una ca asta?) = înseamnă, *care va să zică* (= prin urmare, deci), *n-am ce zice* (= așa este, e drept, n-am obiecții), *ce se zice*, *cum s-ar zice* (= adică) și multe altele înregistrate în dicționarul academic. Aceste valori derivă, după părerea noastră, din aceea esențială de verb momentan.

Se pot adăuga derivate de felul: *zicală* (= maximă populară), *zicătoare*, *zicătură*, *zicere* (cu o semantică foarte bogată: enunț, cuvânt, termen, poruncă, afirmație) etc. care nu au paralele în cadrul derivatelor lui *a spune*.

Am relevat aici numai câteva dintre particularitățile semantice și sintactice ale verbului *a spune*, considerate prin raportare la *a zice*, de care se separă în mod vădit în cadrul grupului de *verba dicendi*. Există, prin urmare, motive suficiente prin care se justifică menținerea ambelor verbe în uzul general al limbii.

STRUGURE

Cuvântul *strugure* denumește fructul pe care îl „răpim" viei la începutul toamnei. Am spus „răpim" pentru că numele popular al lui septembrie, *răpciune*, când se culeg viile, descinde, etimologic, din lat. *raptio*, *-onis*, care înseamnează „răpire, rapt, apucare cu forța, smulgere". La fel, albanezul *vjeshtë*, numele popular al „toamnei" (mai exact, al culesului viei), provine dintr-un verb (*vjel*) cu sensul „a culege, a culege via, a rupe strugurii din vie". Și în alte limbi numele toamnei se identifică cu al culesului viei, de exemplu germ. *Herbst* „toamnă; cules; recoltă". Pentru *strugure* nu avem o etimologie sigură. Unii învățați cred că e un cuvânt de origine veche germanică, gepidă, alții încearcă să-l explice prin greaca veche sau să reconstruiască teme lexicale latinești (v. ILR, II, 1969, p. 369). După părerea noastră, ca și a altor cercetători, *strugure* e un cuvânt rămas de la daci (v. pe larg *Vocab.*, p. 116-117). E posibil ca forma inițială să fi fost *strug*, care mai circulă și astăzi, atât cu sensul de „tulpină târâtoare, viță", cât și cu cel de „fruct al viței de vie": *strug de vie*, *vița strugului* (*cf.* I. Nuță, în LR, 1979, p. 505 ș.u.) sau de „ciorchine": *un strugure de poamă* (în Biblia de la 1688), *strugurul* de care se țin bobițele poamei (Uricariul, 1847), *strugur de mure*, *strug de viorele* (Marian, în DLR, s.v.). După pluralul *struguri* s-a refăcut, foarte devreme, un singular *strugure*. E potrivit să arătăm că aproape toate cuvintele românești terminate în *-ur*(*e*) neaccentuat sunt masculine și provin fie din latină, fie din substrat: *fagure*, *graure*, *iepure*, *mascure*, *vulture*; *abure*, *balaure*, *fluture*, *mugure*, *sâmbure*, *viezure* etc. Toate acestea au și variante în *-ur*: *flutur*, *vultur*; *abur* etc., ca și *strugur*. Această caracteristică formală a lui *strugure* e un indiciu că e vorba de un cuvânt străvechi. Se poate adăuga aici un fapt de natură semantică: în unele zone mai arhaice, *strugure* (și derivatele *strugurel*, *struguşor*) are și sensul de „coacăză, agrișă", prin urmare cuvântul de bază al comparației este *strugure*. La fel, unele compuse,

strugurele ursului, struguri negri, strugurele vulpii, strugur câinesc etc. denumesc diferiți arbuști (agriș, coacăz, zârnă) cu fructele dispuse în ciorchine; și această observație vine în sprijinul ipotezei că *strugure* e cuvânt moștenit. Aceste compuse (v. DLR, s.v.) se apropie semantic de alb. *shtrudhull* „fragola".

Strugure e sinonim cu *auă*, urmașul latinescului *uva* „strugure; ciorchine". *Auă*, cunoscut în limba secolului al XVI-lea, se mai aude astăzi prin Dolj și Teleorman, ca denumire pentru o varietate de struguri cu boabe mici. În româna din sudul Dunării *auă* este termenul generic pentru „strugure". Poate că accentuarea din aromână: *aúuă* (cu *a* protetic) și meglenoromână: *úă* va fi fost și în dacoromâna veche: *aúă*. Astăzi însă, acolo unde a fost înregistrat, accentul apare pe *a*: *áuă*; proteza lui *a* se va fi produs independent de aromână.

Alt sinonim al lui *strugure* este *poamă*, din lat. *poma*, pluralul lui *pomum* (ca și *pruna*, pluralul lui *prunum* „prună" devenit în română *prună*, sing. fem.), cu circulație restrânsă mai cu seamă la aria Moldovei.

Prin cele două sinonime, *áuă* (și *aúă*) și *poamă* se explică de ce *strugure* avea în limba veche (și astăzi prin Moldova) și înțelesul de „ciorchine", după cum rezultă din acest text din *Noul Testament* de la 1648: „culege strugurii viei pământului că s-au copt *aúa*"; „strugur de *aúo*" (în *Lexiconul lui Mardarie*), adică „ciorchine de struguri".

Terminologia din care fac parte *auă* și *poamă*, la care se adaugă, din substrat, *strugure*, cuprinde și alte cuvinte de origine latină. Astfel, *viță* a evoluat normal din lat. *vitis* (*vitea*) „viță de vie", iar lat. *vinea*, care însemna „vie, viță, butuc" a devenit *viñe*, cum se aude încă prin Banat, și apoi *vie*, cu dispariția totală a lui *n* în poziție moale. *Vinea* are același radical cu *vinum* „vin", păstrat în toate limbile romanice, după cum s-a păstrat și *mustum* „vin nou, must, suc". În treacăt fie spus, din mustul de usturoi, mai exact, din *must de ai*, a rezultat *mujdei*, cuvânt frecvent în vocabularul popular. De origine latină sunt și *coardă, vinaț* (din lat. *vinaceus*); viticultorul e numit tot cu un termen moștenit: *vier* (lat. *vinearius*) și, probabil, *ciorchine, bucium* și *butuc*.

Nu ne oprim aici asupra termenilor prin care sunt denumite varietățile de struguri, pentru că, după știința noastră, nici unul nu e moștenit din substrat sau din latină; sunt termeni intrați mai târziu din slavă, din greacă sau din limbile occidentale. Cei mai mulți însă au fost creați, unii metaforic, pe teren românesc: *corb, gorgan, gordin, coarnă* (*albă* și *neagră*), *razachie, berbecel, braghină, vulpe vânătă, vulpe sâină, câinească, roșioară, țâța oii, poamă galbenă, plăvană,*

păsărească, tămâioasă, busuioacă, neagră moale, neagră vârtoasă, babană, poamă grasă, poamă albă, poamă roșie, poamă văratecă, poamă băbească, poamă boierească, gaiard, ruginoasă, fragă, turcească, verde, păsărică (v. DLR, s. *poamă*).

E bine cunoscut faptul că geto-dacii excelau în cultura viței de vie, îndeletnicire incompatibilă cu o viață socială nomadă. Întinsele podgorii de astăzi din toate provinciile României trebuie să fi existat, cel puțin în parte, și în vremurile străbune. Viticultura ar putea reprezenta, ea singură, argumentul lingvistic decisiv al permanenței românești la nordul Dunării (v. și Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 211).

ŞARPE

Cuvânt de origine latină (din nominativul *serpens*), *şarpe* e atestat încă din 1501, în documente slavo-române din Moldova, ca nume al unui postelnic *Cozma Şarpe*, de la curtea lui Ştefan cel Mare (*cf.* DERS, p. 229). În prima jumătate a secolului al XVI-lea apare şi ca nume comun (v., de ex., *Codicele voroneţean*, p. 324: *şarpele*).

Şarpe intră într-un număr mare de construcţii comparative, „cu aluzie la forma sau răceala corpului, la mişcările ondulate ale animalului, la agerimea ochilor lui, la răutatea şi viclenia care i se atribuie etc." (*cf.* DLR, s.v., unde se dau citate suficiente). Folosit frecvent în limba vorbită ca epitet pentru o persoană rea, perfidă, vicleană (valoare pe care echivalentul lui *şarpe* o are în numeroase limbi), acest cuvânt a putut trece uşor în antroponomastică, mai întâi ca supranume, apoi ca nume obişnuit de familie (v. şi Iordan, DNFR: *Şarpe*, *Şerpău*, *Şerpescu*, *Şerpoianu*; v. şi Constantinescu, DOR, p. 380).

În limbajul popular există numeroase expresii constituite pe baza lui *şarpe*, acesta luat în înţelesul de element al „răului": *a striga* (*a ţipa*) *ca din gură de şarpe* (amintind, poate, pe eroul de baladă înghiţit numai pe jumătate de către şarpe); *a sări ca muşcat de şarpe*, *a încălzi* (*a creşte*) *şarpele la sân* (aluzie la motivul şarpelui din sân din unele balade?), în *gaură de şarpe* etc.

În dicţionarele recente sunt înregistrate peste 30 de derivate ale cuvântului *şarpe*, ceea ce dovedeşte vitalitatea acestuia în ansamblul vocabularului românesc. Multe dintre ele au înţeles peiorativ: *şerpăciune* (= *şerpărie*, în sudul Olteniei), *şerpălău*, *şerpălos*, *şerpoaică*, *şerpoaie*, *şerpoi* etc. (DLR). De un interes deosebit ni se par *şerpar* şi *şerpariţă*. Primul dintre acestea, cunoscut mai ales prin Transilvania, are înţelesul de „chimir, brâu ţărănesc de piele prevăzut cu buzunare". Se ştie că dintotdeauna, în cursul istoriei culturii noastre populare, imaginea şarpelui, în forme artistice diverse, apare pe centuri metalice, ori de piele sau lână, pe coliere, pe brăţări, pe vâlnice, pe ii, pe ouă

încondeiate. Motivul şarpelui (stilizat în forma unor linii şerpuite sau încolăcite) ne întâmpină în toate epocile, pe chiupurile mari de grâne, pe strachini şi ulcioare de apă, pe poalele opregelor, pe stâlpii casei sau ai porţii etc. Să adăugăm că prin Transilvania frânghia (sfoară răsucită sau împletită) cu care se leagă vitele la iesle se cheamă *şarpău* (*cf.* DLR), iar în nordul Moldovei, prin *şerpălău* se denumeşte brâul de curele împletite. Prin urmare, există suficiente dovezi că *şerpar* e un derivat de la *şarpe*. Trebuie să amintim aici că şi dacii se încingeau peste cămaşă, întocmai ca dacoromânii, cu un brâu lat de piele sau de lână groasă (*cf.* H. Daicoviciu, *Dacii*, 1965, p. 23). Nu ştim însă ca acest brâu să fi avut înflorituri sau cusături ondulate. În schimb, se cunosc brăţările deschise lucrate în spirală şi terminate în capete de şarpe stilizate – simbol obişnuit la popoarele indo-europene (H. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 196).

Prin *şerpariţă*, al doilea derivat pe care l-am reţinut în mod special, se denumesc mai multe soiuri de plante medicinale, de unde s-ar înţelege, în mod indirect, că strămoşii românilor cunoşteau întrebuinţarea veninului de şarpe în medicina populară. Despre daci se ştie că foloseau în războaie săgeţi înmuiate în venin de viperă.

Un sinonim al lui *şerpariţă* este *şerpânţă*, despre care Puşcariu presupune că ni s-ar fi transmis din latina populară, de la o formă reconstruită **serpentia*.

Din sumedenia de credinţe populare create în jurul acestei reptile reţinem aici una singură, pe aceea a *şarpelui de casă*, în legătură cu care redăm, în transcriere parţial literalizată, un text din com. Cricov, jud. Dâmboviţa: „Şarpili dă casă-i un fel dă şarpe albu. Şi iel şade numai sub sobă, unde ie căldură, acolo-şi face cuibu. Iel, când iese şi-l vede lumea, atuncea moare cineva dîn casă. Iel nu iese, ca să-l vază lumea, iese numai când ie ceva rău. Şi nici nu muşcă" (Petrovici, ALRT, p. 246; v. şi textele de la p. 101, 155, 159, 209; „Toată casa are vâlva ei care păzeşte casa. Are forma unui *şarpe* lung", ALRT, II, p. 320). Credinţa şarpelui de casă e amintită de Papahagi, *Mic dicţionar folcloric*, 1979, p.457; v. şi Rusu, în „Revue des langues romanes", 1977, I, p. 257-267.

Şarpele de casă nu trebuie ucis, pentru că el, de fapt, protejează casa, o apără de rele, e un fel de geniu bun al casei. S-ar părea că se ascunde aici o urmă a unui străvechi sistem totemic, şarpele fiind adorat ca strămoş al unui trib (*cf.* Mihai Coman, *Izvoare mitice*, Bucureşti, 1980, p. 187; id. *Mitologie populară românească*, I, Bucureşti, 1986, p. 110 ş.u.; v. şi Dumistrăcel, *Dicţionar*, p. 380).

În Gorj este obiceiul ca la 9 martie, de ziua Mucenicilor, părinţii să-şi afume copiii pe la fundul gol cu o zdreanţă aprinsă, ca să nu-i muşte şerpii în cursul anului. Tot pe atunci, se face foc în bătătura casei, cu frunze, bălegar (care scot fum), peste care copiii sar ridicându-şi cămaşa până deasupra de coapse, cu aceeaşi credinţă că îi vor ocoli şerpii. Din tufele de mărăcini, vara, la coasă, şerpii sunt scoşi cu fum: de aci expresia *a fuma ca un şarpe* (altă explicaţie la Dumistrăcel, *op. cit.*, p. 382: obiceiul oriental de a fuma narghilea, un tub lung, flexibil ca un şarpe, prin care se inspiră fumul; N.A. Ursu, în „Cum vorbim", an. II, 1950, nr. 11-12, p. 20, crede că s-a pornit, iniţial de la *a bea* (*lapte*) *ca şerpii*, de unde, prin extensie: *a bea tutun ca şerpii*).

Din latină, româna a moştenit, alături de *şarpe*, şi pe *viperă*, care, în mod ciudat, are astăzi aparenţa unui termen cult; *viperă* (din lat. *vipera*) există în textele vechi, ceea ce înseamnează că e un cuvânt moştenit, nu împrumutat târziu ca neologism. El s-a impus ca termen literar, în dauna lui *năpârcă*, prin excelenţă popular.

Aportul substratului traco-dac privind denumirile târâtoarelor din neamul şerpilor a fost mai generos decât moştenirea latină.

Amintim întâi pe *balaur*, cunoscut în unele graiuri cu înţelesul de „şarpe mare, de obicei galben". În limba populară, apare uneori cu funcţie adjectivală pe lângă *şarpe*: *şarpe balaur* (sau *balaur de şarpe*). Acest termen este însă foarte frecvent în mitologia populară. Iată caracterizarea balaurului făcută în DA după excelentul articol din dicţionarul lui Hasdeu (EMR, III, p. 429-445): „Monstru cu înfăţişare fioroasă, având formă de şarpe, acoperit cu solzi verzi sau aurii, cu coadă lungă, mai adesea înaripat, cu unul, şapte, nouă sau douăsprezece capete (încornurate), care cresc la loc, uneori în număr mai mare, când i se taie. Are limbi ascuţite şi varsă foc din gură, care e închipuită atât de mare, încât ajunge cu o falcă-n cer şi cu una-n pământ. În credinţa poporului, *balaurii* se nasc din şerpi, care într-o zi de primăvară se adună în mare mulţime la un loc, îşi amestecă balele şi fac din ele o mărgea. Acela dintre şerpi care înghite mărgeaua se face *balaur*. După altă credinţă, orice şarpe care-n curs de şapte ani n-a fost atins de rază de soare şi n-a fost văzut de ochi omenesc se face *balaur*. *Balaurii* sunt închipuiţi ca fiind totdeauna duşmănoşi oamenilor şi trăind prin fundul fântânelor, prin peşteri, prin codri neumblaţi şi umbroşi etc., sau sălăşluindu-se în nori (şi conduşi fiind de solomonari), purtând în văzduh norii care aduc piatră, rupându-se împreună cu norul care produce puhoi". (Pentru alte detalii referitoare la importanţa balaurului în folclorul şi mitologia românească, vezi *art. cit.* din EMR).

În textele noastre biblice, prin *balaur* se traduce lat. *draco* (specializat în română, albaneză şi în unele graiuri franceze cu sensul „diavol") şi gr. *drákon*. În basmele populare, s-a impus sinonimul *zmeu*, cuvânt de origine slavă. Cât priveşte originea lui *balaur*, trebuie remarcat că există multe păreri controversate, dar, în general, se acceptă ideea apartenenţei la fondul traco-dac al românei (v. expunerea noastră din *Vocab.*, p. 32-34). Se ştie că pe steagul dacilor, aşa cum este acesta înfăţişat pe Columna lui Traian, figura ca emblemă un dragon cu cap de lup. Statueta şarpelui fantastic cu plete şi încolăcit (Glykon), descoperită la Constanţa, pare să fi reprezentat o divinitate tracă grecizată a populaţiei tomitane (sec. II-III d.Hr.). Adăugăm, în sfârşit, faptul că echivalentele albaneze *bollë* „şarpele gros şi neveninos" şi *bullar* „şarpe de apă, neveninos", care se deosebesc dialectal, nu au sensurile mitologice care apar la rom. *balaur*. În aromână, *balaur* nu există (incidental, antroponimul *Balaura*, *cf.* Capidan, DR, II, p. 810); de aci, presupunerea că, de la origine, *balaur* e specific românei norddunărene. În toponimia şi antroponimia dacoromână, *Balaur* e un termen obişnuit.

Din aceeaşi familie etimologică face parte şi *bală*, cuvânt popular, cunoscut în mitologie cu sensul de „fiară, monstru, duh necurat" (v. ilustrări contextuale în DA), comparabil cu alb. *bollë*. Un derivat dialectal al lui *bală* este *bălătenie* (creat după un model de felul lui *orătenie*). E posibil ca şi denumirea localităţii balneare *Bala* din Mehedinţi să provină de la semnificaţia „fiară, monstru, balaur" a termenului comun prin intermediul unui nume de persoană (iniţial un supranume *Bală*, *Bălă*) existent în Gorj. După Bogrea (în DR, I, p. 211), top. *Bala* din Mehedinţi e atestat în sec. al XV-lea cu forma *Beala* „alba", deci nu ar avea legătură cu *bală* „monstru" (v. şi I. Donat, în ACILFR, I, p. 1115 ş.u.; pentru diferite nume de persoane cu radicalul *bală*: *Bală*, *Bealä*, *Balotă*, *Balş* etc., v. Hasdeu, EMR, III, p. 121; Iordan, DNFR). Am amintit numele de persoane pentru a atrage atenţia şi asupra etimologiei propuse de Bolocan în DTRO, I, p. 244: top. *Bala* de la un n. pers. *Băla*, *Bala* (din sl. *běl* „alb").

Din substratul traco-dac ne-a rămas şi *năpârcă*, sinonim perfect cu *viperă*, faţă de care este însă mai popular; se află şi în dialectele din sudul Dunării, precum şi în albaneză (*nepërkë*). *Viperă* este un cuvânt izolat, pe când *năpârcă* şi-a creat câteva derivate care apar de obicei prin descântece: *năpârcitură* „farmec, vrajă" (aruncată asupra cuiva), constituit după un model de tipul *pocitură*; *năpârcoaică* augm.; *năpârcos*

fig. „veninos, arţăgos, duşmănos". Probabil că *năpârcă* se leagă etimologic şi de verbul *a năpârli.*

Din aceeaşi familie semantică cu *balaur*, *bală*, *năpârcă* face parte şi *strepede*, cuvânt popular prin care e denumit viermele din brânză. Cunoscut şi în aromână şi albaneză, *strepede*, de origine traco-dacă, descinde, probabil, dintr-un radical **serp-* „a se târî", comun cu latinescul *serpens*, albanezul *gjarpër* „şarpe" etc.

Se observă că primii trei termeni din substrat, *balaur*, *bală*, *năpârcă*, se află faţă de *şarpe* într-un raport ca de la particular la general. La fel se găseşte *strepede* faţă de *vierme*. Aceasta este, de fapt, poziţia mai tuturor cuvintelor din substrat faţă de sinonimele lor de origine latină.

În sfârşit, e locul potrivit să arătăm că din limba populaţiilor preromane din Dacia ni s-a transmis şi numele altei reptile, *şopârla*, care e atestat ca nume propriu, încă din 1483 (*Şopârlă*, *Şopârleni*, *cf.* DERS, p. 232). Termenul nu e cunoscut în aromână. Faţă de alb, *shapi* (var. *shapë* ar avea aceeaşi origine cu lat. *sappus* şi gr. σήψ, *cf.* Graur, ML, I, 1936, p. 8), *şopârlă* conţine un sufix expresiv *-ârlă* (*comp. codârlă*). De la *şopârlă* s-au format multe derivate, mai interesante fiind *şopârlariţă* (şi *şopârlaiţă*), numele popular, rezultat printr-o metaforă, al anghinei difterice, şi *şopârliţă*, ca denumire a unor plante în medicina populară.

În concluzie, temenii care denumesc reptile cunoscute în zona nord-dunăreană sunt de origine latină şi traco-dacă. Aceştia fac parte din limbajul unei populaţii rustice, de păstori şi agricultori.

Turtă

Cuvânt din stratul rustic al vocabularului, *turtă* descinde din latinul *torta*; sintagma *panis torta* „pâine împletită, răsucită" e atestată în *Vulgata*, text biblic din sec. IV-V (*cf.* Georges). Termenul s-a păstrat şi în alte limbi: it., sp. *torta*, fr. *tourte*. Pentru română (şi ar. *turtă*) trebuie să acceptăm ca etinom o variantă populară *turta*.

În textele vechi, *turtă* apare specializat ca denumire a „pâinii nedospite", sinonim cu *azimă* (care circula în sec. al XVI-lea şi azi prin Oltenia şi Banat sub forma *adzimă*, *adzîmă*, cu *dz*, ca în elementele latine), termen ecleziastic din greaca bizantină, denumind, la început, pâinea rituală făcută din aluat nedospit (*cf.* Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 93).

Mai târziu, *turtă* evoluează la înţelesul de „pâine, de obicei rotundă, făcută din aluat de mălai". Aceste specializări semantice („aluat nedospit din făină de grâu sau secară", şi, apoi, „aluat din mălai"; constanta semantică este: „nedospit", mai ales că turta de mălai nici nu poate fi dospită) justifică menţinerea lui *turtă* în opoziţie cu *pâine*. Confuzia cu *azimă* era evitată, la început, prin aceea că *azimă* funcţiona ca termen de cult creştin, denumind numai „pâinea de grâu nedospită". Totuşi, cei doi termeni pot apărea uneori în acelaşi context, ca două sinonime perfecte: „Mănâncă din acelaşi castron, sorb cu aceeaşi lingură, rup din aceeaşi *azimă*, din aceeaşi *turtă* caldă" (Delavrancea, *Sultănica*, *ap.* Hasdeu, EMR, II, p. 707).

Sinonim, pe alocuri, cu *mălai*, *turtă* nu a intrat în vocabularul activ din mediul urban pentru că pregătirea acestui aliment de bază ţine de îndeletnicirile casnice ale lumii de la ţară. Nu luăm în discuţie aici înţelesul generic de „prăjituri din făinoase; produs de patiserie făcut din făină, miere şi ouă; turtă dulce", înţeles care, deşi popular, nu exclude, pentru limbajul urban, influenţa fr. *tourte*.

Persistenţa lui *turtă* se explică şi prin aceea că pâinea nedospită, azima (denumită iniţial prin *turtă*) a fost întrebuinţată în practici legate de diferite obiceiuri şi credinţe populare. Astfel, de exemplu, prin

Moldova, *turte rupte* sunt bucăți de azimă cu zahăr și nuci care se împart în ajunul Crăciunului în amintirea morților. Prin Oltenia se împart, tot ca pomenire, la sărbătoarea Mucenicilor sau în joia mare, *turtițe* unse cu miere. În toate zonele țării, *a rupe copilului turta* reprezintă săvârșirea unui anumit ritual la împlinirea unui an de la nașterea copilului. Ghinoiu (*Obiceiuri*, p. 206) înșiră denumirile: *turta arieților, turta berbecilor, turta de Andrei, turtele de Crăciun, turtucă de Îndrelușă*, care exprimă credințe privind păstoritul, agricultura, măritișul fetelor. Toți acești termeni au în comun calitatea de nedospit a pâinii. În Muntenia, *turta furnicilor* (se mănâncă în joia de dinaintea postului mare pentru alungat furnicile), *turta ursitorilor* (la nașterea copilului), *cf.* Marin, Mărgărit, *Glosar Munt.*, p. 254.

Fapte de acest fel dovedesc că *turtă* a fost izolat de timpuriu în limbajul, prin natura sa destul de rezistent, al obiceiurilor și credințelor populare.

Așadar, *turtă* s-a îndepărtat mult de sinonimul său *pâine*, pe care nu-l poate substitui în construcții de felul: *Muncește pentru o bucată de pâine* (adică „un minimum de existență"); *A lua* (cuiva) *pâinea de la gură* (= a lipsi pe cineva de mijloace de existență); *A mânca pâinea degeaba* (= a trăi ca un parazit pe seama altuia). Nici înțelesul colectiv de „cereale, grâne, bucate", cu care *pâine* e folosit adesea în limba populară, nu apare printre întrebuințările lui *turtă*. Nici expresia *A întâmpina* (pe cineva) *cu pâine și sare*, legată de legea nescrisă a ospeției, nu permite substituirea lui *pâine* prin *turtă*. În limbajul religiei numai *pâine*, nu și *turtă*, apare înnobilat, ca în rugăciunea domnească: *pâinea noastră cea de toate zilele* (sau *cea spre o ființă*), v. și Dumistrăcel, *Dicționar*, p. 327.

În limba populară există însă felurite întrebuințări ale lui *turtă* în expresii și construcții metaforice explicabile prin raportare la particularități ale obiectului denumit. Astfel, coptul sub *spuză* pe vetrele comune ale vechilor așezări rurale sau pe cele temporare de pe munți, la stânele întovărășirilor pastorale, explică nașterea expresiei *A trage spuza pe turta sa*, ceea ce însemnează „a încerca să obțină un avantaj în defavoarea altcuiva". Sintagmele *turtă de ceară, turtă de floarea-soarelui* (= produsul rămas după extragerea uleiului), precum și numele compuse pe baza lui *turtă* date unor plante, ciuperci sau diverselor obiecte rotunde și plate, se referă la forma turtei, cerută și de țestul rotund sub care se coace.

În locuțiunea *A fi beat turtă* (în care *turtă* atribuie valoare superlativă adjectivului) și la verbul *a se turti* „a se îmbăta rău", *turtă* e luat în înțelesul de „(ceea ce este) imobil și lătăreț", derivat din „nedospit, necrescut" (compară, pentru aceasta, și verbul *a turti*, care însemnează „a deforma prin lovire făcând să capete o formă lătăreață ca o turtă").

Cuvânt de origine latină, *turtă*, uitat în vocabularul rustic, își datorează persistența în timp mai ales faptului că se referă la practici străvechi – forme de manifestare a spiritualității populare românești.

ȚARĂ. PĂMÂNT

Latinescul *terra*, de unde provine rom. *țară*, denumește „pământul (ca planetă, ca materie, sol, uscat – opus mării –, ținut, țară)"; derivatele *terrestris, terrenum, territorium, territorialis* se regăsesc, ca neologisme, și în română: *terestru, teren, teritoriu, teritorial*.

La origine, *terra* (dintr-un străvechi **tersa*) denumea uscatul. Acest cuvânt s-a conservat în toate limbile romanice (fr. *terre*, it. *terra*, sp. *tierra* etc.), dar numai în română a căpătat, treptat, semnificații pe care nu le avea în latinește.

Mai întâi trebuie semnalat înțelesul de „șes, câmpie, loc cultivat, loc de agricultură, așezare rurală, sat." Dintr-o doină populară desprindem versurile: „Sus la munte ninge, plouă,/ Jos la *țară* cade rouă", din care se vede că *țară* „șes, câmpie" e luat în opoziție cu *munte*. „Pentru populația pastorală – notează un cunoscut etnograf – *țară* este acea regiune de șes pe care el [păstorul] o vede adesea în depărtare de pe regiunile muntoase în care trăiește el" (R. Vuia, *Studii de etnografie și folclor*, II, p. 451). Același sens se află și în cunoscutele versuri: „A plecat moțul la *țară*/ Cu cercuri și cu ciubară". Și, de asemenea: „Venim din *țară*, din jos, venim acasă ... și plecăm la munte-n sus" (*Glosar Olt.*, p. 118). *Țară* apare astfel asociat cu semnificația pastorală de vărat și iernat: „Iei vin cu oi multe, cu mńiile de oi, fac mai multe stâne. Iei vin primăvara ...și stau toată vara. De aici să duc apăi pe *țări*, unii să-ntorc la Poiana, la Lumâna, alțî să duc pe la Hațăg, pin Banat, pin Rumânia. Iei n-au fân, numai iarbă, șî de-aia să duc iarna la *țări*, une găsăsc iarbă pe urma bucatelor" (Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, p. 209; v. și *Tratat de dialectologie românească*, 1984, p. 144).

De remarcat că niciodată *țară* nu apare cu înțelesul de „proprietate aparținând cuiva; pământ moștenit." Pentru delimitări de acest fel s-au specializat cuvinte ca *pământ, moș, moșie, bătrân*.

Prin sensul de „sat, așezare rurală în care ciobanii își au familiile și gospodăriile lor stabile", cu care *țară* ne întâmpină, bineînțeles, tot în limbajul pastoral, se dovedește că la români mișcările păstorești, de

la munte la câmpie și invers, nu au avut caracter nomad. „Vii *din țară* [= din sat] și nu-mi aduci tutun, mă Ioane", am auzit pe un cioban în muntele Nedeuța din Gorj. Din DLR reproducem și citatul: „Păcurarul din munte merge la *țară*, adecă merge acasă, la sat".

Așadar, *țară* s-a impus la început cu sensul restrâns de „pământ de agricultură, șes, câmpie" (sens conservat până astăzi în zona de nord-vest a țării), dezvoltat apoi, prin metonimie, în cel de „așezare rurală, așezare de agricultori, sat" (v. în amănunțime Dumistrăcel, *Dicționar*, p. 426). Acest înțeles, pastoral la origine, stă la baza denumirilor date primelor formațiuni social-economice, grupări de așezări ale agricultorilor și păstorilor: *Țara Amlașului, Țara Bihariei, Țara Bârsei, Țara Chioarului, Țara Dornelor, Țara Făgărașului, a Lăpușului, a Loviștei, a Oltului, a Hațegului, a Oașului, a Moților, a Maramureșului, a Vrancei, a Zarandului* etc. În astfel de nume compuse, *țară* apare ca denumire generică a unor ținuturi cu organizare social-politică prefeudală impusă de instituția obștei țărănești. „Romaniile populare", cum numea Iorga uniunile de obști, au dat naștere *țărilor*, primelor noastre formațiuni social-politice atestate în documente din sec. al IX-lea – al X-lea pe întreg cuprinsul românesc (*cf. Inst. feud.*, p. 480). „Cum în graiurile din Munții Apuseni, graiuri cu vădit caracter arhaic, locului șes cu semănături i se spune *țară*, avem motive să presupunem că toate «țările» enumerate mai sus au fost, în trecutul îndepărtat al istoriei românilor, din care nu avem știri scrise, regiuni, ținuturi sau teritorii unde comunități de vorbitori ai limbii române se îndeletniceau cu agricultura" (I. Coteanu, *Originile*, p. 60). În documentele latinești de la începutul secolului al XIII-lea semnificația lui *țară* din denumirile arătate se întâlnește tradusă în mult prea cunoscuta formulă *terra Blaccorum* „țara românilor" (situată, probabil, în zona Făgărașului). De adăugat că *Țara de Sus* și *Țara de Jos* sunt denumiri date celor două părți ale Moldovei. Sadoveanu le folosea frecvent.

Din citatul următor, desprins din cronica lui Ureche, se poate vedea cum *țară* denumea un ținut mai întins sau mai restrâns: „Țara Ardealului nu iaste numai o țară însăș, ci Ardealul să chiamă mijlocul țării, care multe coprinde în toate părțile, în carea stă și scaunul crăiei. Iară pre la marginea ei, sîntu alte țări mai mici, carile toate de dânsa să țin și suptu ascultarea ei sîntu: întâi cumu-i Maramoreșul, dispre Țara Leșească și Țara Săcuiască dispre Moldova și Țara Oltului dispre Țara Muntenească și Țara Bârsei, Țara Hațegului,Țara Aoașului și sîntu și alte horde multe carile toate ascultă de crăia ungurească și să țin de Ardeal" (Ureche, *Let.*, p. 124). Considerate din perspectivă actuală, [illegible]

aceste zone depresionare se caracterizează prin graiuri conservatoare, arhaice, unități lingvistice distincte în ansamblul dialectal al dacoromânei. Unele dintre ele au fost studiate de lingviști, cu rezultate remarcabile (Hațeg, Oaș, Maramureș, Biharia etc.).

Reținem aici și un citat celebru din prefața la *Noul Testament* de la 1648 a Mitropolitului Simion Ștefan: „...că banii aceia sînt buni cari îmblă în toate *țările*"; cuvântul *țară* apare aici ca denumire generică pentru ținuturile românești.

Trebuie să notăm însă că în evul mediu sensul de „ținut, regiune, stat" căpătaseră și lat. *terra* și sl. *zemlja*. În cazul românei e greu de acceptat ipoteza că semantica lui *țară* ar fi fost influențată de aceste cuvinte. O evoluție similară a avut alb. *vend*, care înseamnează „loc, zonă, așezare, ținut, regiune, țară, stat", legat etimologic de verbul *ve* „a pune, a așeza într-un loc, a cultiva etc."

Româna veche excelează în denumiri compuse care conțin termenul țară însoțit de un determinant adjectival (derivat de la un nume de popor) sau substantival (nume de țară) în genitiv: *Țara Armenească, Leșească, Moschicească, Nemțească, Turcească, Ungurească, Țara Eghipetului* etc., forme paralele cu *Țara Românească* (sau *Muntenească*), *Țara Moldovei, Țara Ardealului*. (Pentru atestarea termenilor de acest fel în sec. al XVII-lea și al XVIII-lea, v. Arvinte, *Român, românesc, România*, București, 1983, p. 103 ș.u. *Țeara Rumânească* apare în primul document de limbă română, *Scrisoarea lui Neacșu* de la 1521). Hasdeu, care s-a ocupat în amănunțime de nomenclatura Țării Românești, notează că ardelenii numeau Muntenia „pur și simplu *Țară*, precum romanii cei vechi ziceau Romei pur și simplu *Urbe*" (*Istoria critică a românilor*, București, 1984, p. 66).

În limba veche, *țară* a dobândit, prin metonimie, și înțelesul de „locuitori ai unui ținut, regiuni, țări; popor, norod, oameni de rând, săteni, oameni ai locului, pământeni". Iată câteva exemple: „În cei șapte ani de foamete vietori cum *țara* de foame să nu piiaie" (PO, p. 143, în DLR). Sau: „Văzând *țara* paguba ce să va face de oastea leșească, nu vor răbda" (Ureche, *Let.*, p.104). În citatul: „Multă *țară* se strângea/ Și pe Iancu mi-l vedea" (Folclor), e folosit cu înțelesul „lume, mulțime". Iar în „Cum au murit Matei-Vodă, au și rădicat domn pre Constantin-Vodă slujitorii și boierii și *țara*" (Neculce, *Let.*, p. 184) înseamnează „poporul de jos, locuitorii țării în afară de boieri și de slujitorii domnești". Aceeași semnificație are termenul și în fraza: „[Duca-Vodă] de cum era rău de fel, încă mai rău s-au făcut și mai groaznic asupra boierimei și asupra *țării*" (*Id.*, p. 264). Înțelesul de „plugari, țărani, locuitori ai satelor" e clar în fraza: „Și la drum [Vasilie-Vodă] au poroncit și i-au ieșit mulțime de plugari și *țară* înainte, de-i videa turcul" (Neculce, *Let.*, p. 179). Sintagma *boier de țară*, frecventă în limba veche, înseamnează „boier pământean, de-al locului, din țară (opus lui „străin")". La fel, *om de țară*: „Cu boiarii trăia bine până la o vreme, pentru că era *om de țară* și-i știa pre toți, tot anume, pre careli cum era" (Neculce, *Let.*, p. 304). E obișnuit în cronici și înțelesul de „oameni de oaste (proveniți din țărani)" ca în exemplul: „Semețindu-se Ștefan-Vodă pentru vîlhva ce-i mergea cu noroc la războaie, strâns-au *țara*" (Ureche, *Let.*, p. 136, în DLR). Alteori, se identifică cu *țara* numai boierimea din divan: „Iară pre urma lui, făcut-au *țara* sfat pre obiceiul lor și au rădicat pre Alexandru ... la crăie" (Ureche, *Let.*, p. 110). Același sens, ceva mai larg, tot la Ureche, *op. cit.*, p. 83: „Când s-au strânsu *țara* la Direptate", explicându-se în cursul capitolului respectiv că e vorba de boierii „mari și mici și altă curte mărunte dimpreună cu mitropolitul Theoctistu și cu mulți călugări".

Costache Negruzzi surprinde bine, în nuvela istorică *Alexandru Lăpușneanul*, variația de sens a lui *țară*, folosindu-l atât cu înțelesul de „poporul de jos" cât și cu acela, foarte restrâns, de „marea boierime din divan." Iată citatul: „– Am auzit, urmă Alexandru, de bântuirile *țării* și am venit s-o mântui; știu că *țara* m-așteaptă cu bucurie. – Să nu bănuiești, măria-ta, zise Moțoc, *țara* este liniștită... – A! Nu mă vrea *țara*? Nu mă vreți voi, cum înțeleg?" Din spusele lui Moțoc și mai ales din ultima replică a Lăpușneanului, se observă că *țară* se referă în exclusivitate la boierii dregători.

Derivatele de la *țară* păstrează sensul inițial al cuvântului de bază, ceea ce înseamnează că înțelesul vechi al lui *țară* este cel de „șes, loc de agricultură, sat, așezare de agricultori": *țăran* „persoană care se ocupă cu agricultura, locuitor al satului"; (în Transilvania și „persoană originară de la șes, câmpean"), *cf.* DLR; *țărănesc, țărănește, țărănime* etc. Sintagma *drum de țară* (și *drum țăresc*) denumește „drumul care leagă satele, comunele"; sau *preot* (*învățător*) *de țară* (în opoziție cu *de oraș*).

De la *țară* e posibil să se fi format și *țarină* „câmp cultivat din jurul unei comune, ogor"; după cules, toamna, *țarina* devine izlaz de pășune pentru vitele întregii comunități. Etimologia aceasta (*țarină* e atestat încă de la 1400, *cf.* DERS, p. 241), de preferat celei care presupune împrumutul din scr. *carina* „vamă", e susținută de L. Șăineanu (v. DU, s.v.), Philippide (OR, I, p. 817) și, recent, de Radu Sp. Popescu (*Arh. Olt.*, serie nouă, 3, 1984, p.184-187). Particularitatea fonetică

(accentul pe radical sau pe un sufix anterior) se întâlnește și la alte derivate: *cămpină, pómină* „țuică de mere" (< *pom*), *cânepiștină* < *cânepiște*), *cucuruzáștină, mălăiștină* etc.

Țărână, „pământ fărâmițat", cuvânt din același grup semantic cu *țară*, provine, foarte probabil, dintr-un derivat latin *terrina*, formă particulară a fem. *terrena*. (Se zice *fie-ți țărâna ușoară = sit tibi terra levis*, Mihăescu, *Romanité*, p. 187).

În sfârșit, foarte important în ceea ce privește evoluția semantică a cuvântului *țară* este faptul că de timpuriu acesta a căpătat și sensul de „patrie" (v. și Tohăneanu și Bulza, *O seamă de cuvinte românești*, Facla, Timișoara, 1976, p. 139-142; v. citate în DLR).

Trebuie subliniat că în nici una din limbile europene echivalentul latinescului *terra*, adică al termenului care însemnează „pământ", nu a avut o evoluție specializată și atât de bogată ca românescul *țară*. „Seule la langue d'un peuple établi de longue date sur la même terre pouvait donner naissance à une polysémie qui donne pour les trois sens: *terre, état, patrie* le même mot *terra*, roumain *țară*. La terre a été l'unique rapport avec le passé, l'unique idéal pour le futur: *la patrie*" (Anton Balotă, *Le problème de la continuité*, Bucarest, 1941, p. 24). Acest cuvânt, care denumește *pământul pe care locuim, și pe care-l muncim, patria românilor și poporul român* însuși, este un *document viu al continuității noastre* în tot cursul evului mediu pe teritoriul de azi al României. În dialectele din sudul Dunării, *țară* e folosit numai cu sensul lat. *terra* (*cf.* Papahagi, DDA, s.v.), de unde rezultă că semnificația „patrie" nu putea apărea decât în graiul unei populații daco-române stabile, de păstori și agricultori, din ținuturile nord-dunărene.

*

Dacă *terra* și-a restrâns mult înțelesul în română, în schimb *pavimentum*, de la semnificația „pământ bătătorit și nivelat; pardoseală cu lespezi", a trecut, sub forma românească *pământ*, la sensuri de maximă generalitate: „scoarță terestră; planetă a sistemului solar locuită de oameni; întindere de teren, loc de agricultură, moșie; teritoriu, țară, patrie; uscatul (în opoziție cu „mare; ocean")". Evoluția lui *pavimentum* nu trebuie privită izolat de evoluția cuvântului *terra*. E posibil ca „pământul bătătorit" să fi fost la început în legătură cu „aria" (unde se treieră grâul), cu locul (vatra) pe care se construia casa, cu dușumeaua (numită chiar „pământ") din odaie, cu calea „bătătorită" a oilor pe plaiurile Carpaților, cu locul „bătătorit" de lângă stână, unde dorm ciobanii etc.

Schimbarea semantică a lui *pavimentum* s-a produs foarte devreme în română, fapt pe care îl dovedesc derivatele: *pământean, pământesc, a împământeni* și, mai ales, mulțimea de locuțiuni și expresii care au în centrul lor cuvântul *pământ*. Iată câteva dintre acestea: *din pământ, din iarbă verde* „neapărat, cu orice preț"; *a pune în pământ* „a semăna, a răsădi"; *a băga în pământ* „a înmormânta"; *a lăsa totul la pământ* „a abandona totul"; *a fi cu picioarele pe pământ* „a avea simțul realității"; *Îi vine să intre în pământ de rușine* „îi este foarte rușine"; *la capătul pământului* „foarte departe"; *Nu este peste pământ* „nu e departe (de aici)"; *de când lumea și pământul* „dintotdeauna"; *a șterge de pe fața pământului* „a distruge"; *a face una cu pământul* „a nimici, a distruge"; *obiceiul pământului* „lege nescrisă"; *ca de la cer la pământ* (când e vorba de deosebiri foarte mari dintre două obiecte, ființe, fenomene etc.) și multe altele (*cf.* DLR, s.v.).

Într-o mulțime de construcții, *pământ* apare ca un semn al intensității, al unui fel de superlativ. Reproducem exemple din DLR: *Am uitat ca pământul* (= de tot, cu desăvârșire); *A tăcea ca pământul* (= a fi foarte tăcut); *Plânge de udă pământul* (= plânge mult); *Îi fuge pământul de sub picioare* (= a pierde o situație avantajoasă); *Parcă l-a înghițit pământul* (= a dispărut fără urmă); *A fi la pământ* (= într-o stare dezastruoasă); *Sărac lipit pământului* (= foarte sărac) etc. Aici pot fi amintite și compusele mitologice: *Cumințenia pământului, Frumoasa pământului* (arom. *mușata loclui*), *Cățelul pământului* etc., pentru care a se vedea, pe lângă numeroase alte construcții, paralele cu albaneza, *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, București, 1999, p.137-138.

Adăugăm la acestea și înțelesul juridic administrativ pe care *pământ* îl avea în evul mediu, acela de „unitate de măsură pentru suprafețe de teren agricol", după cum rezultă din aceste citate pe care le reproducem din DLR: „Au cumpărat vad de moară și trei *pământuri* la sat la Cofești și doao *pământuri* în frunte de la Căpotești până în hotarul Milcovului" (a. 1626); „Zăce funii care fac 20 de *pământuri*, câte 10 pași *pământu* și cu vad de moară" (a. 1706); „Pi un bătrân [illegible] vinit câte 38 *pământuri*" (a. 1757). Cu acest sens, *pământ* era [illegible] sinonim cu „moș", „bătrân", „ogor", „funie", „tei". *Pământul* era [illegible] empirică a terenurilor arabile reprezentând suprafața ce [illegible] într-o zi" (*Inst. feud.*, p. 354; v. și Panaitescu, *Obștea țărănească* [illegible]

Cu acest sens, *pământ* stăruie în vocabularul nostru [illegible] secolului al XIX-lea: „De bună voia lor, neasupriți de nimene, au stătut

la bună învoială, şi s-au învoit ca să deie monastirilor acele 34 *pământuri*" (a. 1820; „Uricariul", VI, p. 172). Şi în secolul nostru, înainte de cel de-al doilea război mondial, *pământ* încă circula cu vechea semnificaţie de „bucată de pământ, moşie, teren moştenit." Şi astăzi chiar ne e familiară o frază de felul: *Se dă pământul înapoi* la oameni (adică terenul de agricultură moştenit). Această semnificaţie a lui *pământ* s-a dezvoltat numai în dacoromână; în aromână, termenul ca atare se foloseşte rar (*cf.* Papahagi, DDA).

În concluzie, sensurile româneşti ale lui *terra* şi *pavimentum*, examinate de noi aici, nu puteau apărea decât în graiul unei populaţii sedentare. Acestea trebuie interpretate în favoarea teoriei continuităţii noastre nord-dunărene.

UNIRE

E un cuvânt a cărui semnificaţie răzbate ca un ecou întreaga istorie socială a românilor, de la îndepărtatele ei începuturi până în zilele noastre.

Lat. *unus*, cuvântul-nucleu de la care s-a format *unire*, se folosea ca numeral cardinal, ca adjectiv însemnând „unul singur" sau ca pronume nehotărât cu sensul „oarecare". Valoarea pronominală a lui *unus*, *una* s-a dezvoltat mult în română, decurgând de aci o funcţie nouă, necunoscută latinei, aceea de a intra în opoziţie cu articolul definit; *un*, *o* au devenit, deci, şi articole nehotărâte.

Deosebirea dintre pronume şi numeral se face contextual şi semantic. În exemplul: „Ah, zise *unul*, spuneţi că-i omul o lumină" (Eminescu), *unul*, care are şi articol, substituie un nume, deci este pronume. La fel, în: „Lângă cortu-i *unul* dintre fiii falnicului domn / Stă zâmbind de-o amintire ..." (*id.*). În corelaţie cu *altul*, *unul* are tot valoarea pronominală: „De-o fi *una*, de-o fi *alta*, ce e scris şi pentru noi ..."(*id.*); „Mai zice *unul una*, *altul*, *alta*" (în DLR, s.v.). Şi, la fel, când corelaţia se stabileşte cu *tot*, *toate*: „Căci *unul* erau *toate* şi *totul* era *una*" (Eminescu).

Unul poate avea articol şi ca adjectiv, deci ca determinant al unui nume: „Şi întru *unul* Domn Isus Cristos, fiul lui Dumnezeu..."

E numeral însă în „Alege *una*, nu două !" sau „o mie şi *una* de nopţi", ori în compuse de felul: *unsprezece*, douăzeci şi *unu* etc.

Ca pronume, intră în combinaţie cu *altă*, *alte* formând compusul *unealtă* „instrument, ustensilă", de la care a derivat verbul *a unelti* „a făuri, a face ceva cu ajutorul unei unelte; a pune la cale, a urzi", iar ca adjectiv, împreună cu substantivul *oară* (pl. *ori*), formează adverbul *uneori*.

Derivatele şi compusele constituite pe baza lui *unul* nu se opresc aici. De la femininul *una* s-a format, cu prepoziţia *întru*, locuţiunea adverbială *întruna*, sinonimă cu *mereu*, *continuu*, *fără încetare*: „Pe când cu zgomot cad / Izvoarele-*ntruna*" (Eminescu).

Înțelesul vechi al locuțiunii *întruna, întru una* era cel de „împreună, la un loc, laolaltă": Toți *întru ura*" (CV, în DA) sau: „Cinstitele soboară *întru una* le-am adunat " (a. 1776, în DA); de aci se explică verbul *a (se) întruni*, însemnând „a (se) uni la un loc, a (se) aduna, a (se) strânge laolaltă, a (se) împreuna", verb cu mare vigoare semantică în perioada modernă a limbii.

Același cuvânt, *unul*, se află și în structura lexicală a adverbului *împreună*, cunoscut încă de la primele texte: „Boiarii adurară-se *împreună*" (*Ps. sch.*, în DA, s.v.); „Noi trebuie să lucrăm *împreună*" (*Biblia* 1688). În limba literară ceva mai veche, când se manifestă o mare rezervă față de neologisme, prin *împreună* se traduce prefixul *con-*, *co-* (la origine prepoziția *cum*), astfel că termeni noi de felul lui *colaborare, consoană* ș.a., înainte de a fi fost adoptați ca atare, erau traduși prin *împreunălucrare, împreunăsunătoare*. Evident, astfel de compuse nu au rezistat.

De la adverbul *împreună* a derivat de timpuriu verbul *a împreuna*, folosit încă din limba veche ca sinonim perfect al lui *a uni*: „Acesta pre toți i-au *împreunat* supt o stăpânire" (Nicolae Costin). *A împreuna* este un cuvânt popular ca și antonimul său *a despreuna*: „Că nu este om în lume / Pe noi *să* ne *despreune* (Jarnik și Bârseanu); „Mănâncă *împreunat*", adică pun pe masa comună ce are fiecare în traistă. Sau: „Sarmalele și piftiile le mănânc *împreunat*", adică iau cu lingura când de colo, când de colo.

Alături de *unu*, româna a moștenit și verbul *a uni* (cu infinitivul substantivat *unire*), atestat încă de la începutul secolului al XVII-lea, împreună cu derivate interne, azi învechite, de felul lui *unime, uniciune*, care însemnau „unire, unitate".

În perioada modernă a limbii, *a uni*, transmis din latină o dată cu baza etimologică *unu* și cu derivatul verbal *a aduna*, intră, laolaltă cu formațiile interne: *împreună, a împreuna, întruna, a întruni*, într-o familie lexicală îmbogățită cu neologismele latino-romanice: *unitate, unitar, uniune, unionism, unionist, a unifica*. În perioada de dinainte de *Unirea* din 1859, aceste cuvinte aveau o frecvență extraordinar de mare în presa vremii, în scrierile marilor noștri cărturari. Unele fraze conținând termenul *unire* au rămas celebre, ca, de exemplu, *Unirea poporul a făcut-o* (dintr-un discurs al lui Kogălniceanu).

În cercetările de istorie, *unire*, împreună cu familia lui lexicală, revine adesea, reflectând realități specifice poporului român. Astfel, se știe că Burebista realizase *unirea* într-un stat centralizat a triburilor de

geto-daci și tot așa Decebal, regele – erou, la începutul secolului al II-lea după Cristos. Latina, adusă în Dacia, era o limbă *unitară*, după cum *unitar* ni se înfățișează și aportul lingvistic al dacilor la geneza românei. Româna comună, de dinainte de separația dialectelor, era o limbă *unitară*, care reflecta, de fapt, unitatea grupurilor sociale de români situați de o parte și de alta a Dunării. Româna s-a dezvoltat ca o limbă *unitară* până în zilele noastre. Graiurile populare, caracterizate prin trăsături superficiale, mai cu seamă fonetice și lexicale, s-au constituit pe fondul comun *unitar* al limbii populare. Româna cultă din ultimele două secole, din perioada reromanizării ei, s-a creat și a evoluat în chip *unitar* în toate cele trei provincii românești. Tipăriturile lui Coresi au determinat caracterul *unitar* al limbii literare vechi, urmându-se modelul limbii populare.

În planul istoriei sociale, se știe că între munteni, moldoveni și ardeleni au existat întotdeauna legături neîntrerupte, și materiale și spirituale, așa încât actul *unirii* de la 1600, înfăptuit de Mihai Viteazul, ca și cel de la 1859, al alegerii lui Cuza ca domn al Principatelor *Unite*, consfințea aspirația de veacuri a poporului nostru. Românii s-au simțit *uniți* în toată lunga lor istorie, au avut întotdeauna conștiința *unității* lor în „mult neclintita limbă". Suntem un popor „cu vocația *unirii*", cum spunea Petre Țuțea, prin urmare era firesc ca la 1 decembrie 1918, din piepturile a o sută de mii de români, adunați la Alba-Iulia din toate colțurile Transilvaniei, să se audă, simplu și răspicat: „Noi vrem *să ne unim* cu Țara".

BIBLIOGRAFIE

- Academia Română, *Limba română şi varietăţile ei locale,* Lucrările sesiunii ştiinţifice organizate de Secţia de Filologie şi Literatură a Academiei Române, 31 oct. 1994, Bucureşti, 1995.
- Academia Română, *Istoria românilor,* II, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2001.
- ACILFR = *Actele celui de al XII-lea Congres Internaţional de Lingvistică şi Filologie romanică,* Bucureşti, 1970.
- *Actele Colocviului Catedrei de limba română,* Bucureşti, 22-23 noiembrie 2001.
- ALR = *Atlasul lingvistic român*: partea I, de Sever Pop (vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu-Leipzig, 1942); partea II, de Emil Petrovici (vol. I, Sibiu-Leipzig, 1940); serie nouă, sub direcţia acad. Emil Petrovici, I-V, Bucureşti, 1956-1966.
- ALRR, Munt. = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia şi Dobrogea,* coordonator Teofil Teaha, vol. I-III, Bucureşti, 1996-2001.
- Arh. Olt. = „Arhivele Olteniei", serie nouă, I, Bucureşti, 1981 ş.u.
- Arvinte Vasile, *Român, românesc, România,* Bucureşti, 1983.
- Ashta Kolë, *Leksiku i plotë i veprës së Gjon Buzukut* (1555), în „Buletin shkencor", Shkodra, 1965, p. 83 ş.u.
- Avram Andrei, *Contribuţii etimologice,* Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1997.
- Avram Andrei, *Probleme de etimologie,* Bucureşti, 2000.
- Banfi Emanuele, *Linguistica balcanica,* Bologna, 1985.
- Băcescu Mihai, *Păsările în nomenclatura şi viaţa poporului român,* Bucureşti, 1961.
- Beyrer Arthur, *Evoluţia cuvântului „popor" în limba română,* în ACILFR, II, 1971, p. 1365 ş.u.

• Bidu-Vrânceanu Angela, *Systématique des noms de couleurs*, Bucureşti, 1976.

• *Biblia sau Sfânta Scriptură,* Institutul Biblic şi de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1968.

• BL = „Bulletin linguistique", p.p. A. Rosetti, Bucureşti, Paris, 1933 ş.u.

• Bogaci Gh., *Note semantice, „a vorbi, vorbă",* în „Arhiva", XLIV, Iaşi, 1937, 3-4, p.251-261.

• Bogdan, *Glosar* = Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor româneşti din documentele slavo-române,* Institutul de studii şi cercetări balcanice, seria filologică, nr. 1, Bucureşti, 1946.

• BPh = „Buletinul Institutului de filologie română «Alexandru Philippide»", Iaşi, 1934 ş.u.

• Brâncuş, *Vocab.*= Gr. Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române,* Bucureşti, 1983.

• Brâncuş, *Concord.* = Gr. Brâncuş, *Concordanţe lingvistice româno-albaneze,* Institutul Român de Tracologie, Bucureşti, 1999.

• Bugă Dragoş, *Sensul termenului „plai" la populaţia satelor Olteniei subcarpatice,* în „Lucrările simpozionului de toponimie", Institutul de Geografie, Bucureşti, 1972.

• Buzuku = *„Meshari" i Gjon Buzukut (1555),* botim kritik punuar nga Eqrem Çabej, Tirana, 1968; v. şi ed. Namik Ressuli, Vatican, 1958.

• Byck J., *Sur les changements de conjugaison en roumain,* BL, III, 1935, p. 189.

• Çabej, SGJ = Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore,* I-VI, Prishtina, 1976.

• Çabej, SE = Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes,* II (A-B), Tirana, 1976; III (C-D), 1987.

• CADE = I. -A. Candrea şi Gh. Adamescu, *Dicţionarul enciclopedic ilustrat,* Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1931.

• Candrea I.-A., *Din epoca de formaţiune a limbii române,* în „Buletinul Societăţii filologice", I, Bucureşti, 1905.

• Candrea I.-A., *Folclorul medical român comparat,* Bucureşti, 1944.

• Capidan, *Arom.* = Theodor Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân,* Bucureşti, 1932.

• Capidan Th.: *Limbă şi cultură,* Bucureşti, 1943.

• Capidan, Megl. = Theodor Capidan, *Meglenoromânii,* I-III, Bucureşti, 1925-1936.

• Caragiu, DIARO = Matilda Caragiu Marioţeanu, *Dicţionarul aromân (macedo-vlah),* I, A-D, Bucureşti, 1997.

• Cartojan N., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1980.

• Călăraşu Cristina, *Obiceiuri româneşti de nuntă,* Bucureşti, 1999.

• CDDE = I. -A. Candrea – Ov. Densusianu, *Dicţionarul etimologic al limbii române. Elementele latine (a-putea),* Bucureşti, 1907-1914.

• Chivu Gh., *Limba română de la primele texte până la sfârşitul secolului al XVIII-lea,* Bucureşti, 2000.

• Cihac = A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane,* I-II, 1870-1879

• Cioranescu, CDER = Alexandru Ciorănescu, *Dicţionarul etimologic al limbii române,* Bucureşti, 2001.

• CL = „Cercetări de lingvistică", I, Cluj, 1956 ş.u.

• Coja Ion, *Transilvania, invincibile argumentum,* Bucureşti,1990.

• Col. Tr. = „Columna lui Traian, revistă pentru istorie, lingvistică şi psicologie poporană", dir. B. P. Hasdeu, Bucureşti, 1870 ş.u.

• Coman Mihai, *Izvoare mitice,* Bucureşti, 1980.

• Coman Mihai, *Mitologia populară românească,* I, Bucureşti, 1986.

• Conea Ion, *Plaiul şi muntele în istoria Olteniei,* în *Oltenia,* volum jubiliar, Craiova, 1943.

• Conea, *Vrancea* = I. Conea, *Vrancea. Geografie istorică, toponimie şi terminologie geografică,* ediţie îngrijită de dr. Lucian Badea, dr. Dimitrie I. Oancea, dr. Nicolae Stoicescu, Editura Academiei, Bucureşti, 1993.

• Constantinescu, DOR = N.A. Constantinescu, *Dicţionar onomastic românesc,* Bucureşti, 1963.

• Constantinescu, *Rel.rud.* = Nicolae Constantinescu, *Relaţiile de rudenie în societăţile tradiţionale. Reflexe în folclorul românesc,* Bucureşti, 1987.

• Coresi, *Tetraevanghelul,* ed. Florica Dimitrescu, Bucureşti, 1963.

• Coresi, *Psaltirea slavo-română* (1577), ediţie îngrijită de Stela Toma, Bucureşti, 1976.

• Coresi, *Pravila* a.1560–1562, ed. Gheorghe Chivu, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1982.

• Cornea Paul, *Regula jocului,* Bucureşti, 1980.

- Costinescu Mariana, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicţionarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*, Bucureşti, 1987.
- Coteanu Ion, *Stilistica funcţională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, Bucureşti, 1973.
- Coteanu I., *Structura şi evoluţia limbii române*, Bucureşti, 1981.
- Coteanu, *Originile* = Ion Coteanu, *Originile limbii române*, Bucureşti, 1981.
- Coteanu, Sala, *Etimologia* = Ion Coteanu şi Marius Sala, *Etimologia şi limba română*, Bucureşti, 1987.
- Crişan Ion Horaţiu, *Burebista şi epoca sa*, Bucureşti, 1977.
- CV = *Codicele Voroneţean*, ediţie critică, studiu filologic şi studiu lingvistic de Mariana Costinescu, Bucureşti, 1981.
- DA = Academia Română, *Dicţionarul limbii române*, A-C, F-L, Bucureşti, 1913 ş.u.
- Daicoviciu H., *Dacii*, Editura Pentru Literatură, Bucureşti, 1968.
- Damé = Frédéric Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français*, Bucarest, 1893.
- Damé, *Termin*.= Fr. Damé, *Încercare de terminologie poporană română*, Editura Socec, Bucureşti, 1898.
- Densusianu, Haţeg = Ovid Densusianu, *Graiul din Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1915.
- Densusianu Ovid, *Istoria limbii române*, I-II, Bucureşti, 1961.
- Densusianu Ovid, *Opere*, I, Minerva, Bucureşti, 1968, ediţie îngrijită de B. Cazacu, Valeriu Rusu şi Ion Şerb.
- DERS = *Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-române 1374-1600*, red. resp. Gh. Bolocan, Bucureşti, 1981.
- DEX = Academia Română, *Dicţionarul explicativ al limbii române*, ed. I, Bucureşti, 1975, ed. a II-a, 1996
- Dimitrescu, *Loc. verb.* = Florica Dimitrescu, *Locuţiunile verbale în limba română*, Editura Academiei, Bucureşti, 1958.
- Dimitrescu Florica, *Note asupra cuvintelor româneşti din sfera semantică a culturii*, în CL, 1, 1971, p. 19.
- DLR = Academia Română, *Dicţionarul limbii române*, literele M-Z, Bucureşti, 1965 ş.u.

- DLRLC = Academia Română, *Dicţionarul limbii române literare contemporane*, I-IV, Bucureşti, 1955-1957.
- Dosoftei, *Psaltirea în versuri* (1673), ediţie critică de N.A.Ursu, Iaşi, 1974.
- DR = „Dacoromania", buletinul „Muzeului limbii române" condus de Sextil Puşcariu, I, Cluj, 1920 ş.u.
- Dragomir, *Vlahii* = Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1965.
- Drăganu, *Rom.* = Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei şi a onomasticii*, Bucureşti, 1933.
- DTRO = Academia Română şi Universitatea din Craiova, *Dicţionarul toponimic al României. Oltenia*, sub red. lui Gh.Bolocan, I, A-B, Craiova, 1993; II, C-D, 1995; III, E-Î, 2002.
- Ducange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. I, Niort, 1883.
- Dumistrăcel, *Lex. rom.* = Stelian Dumistrăcel, *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, Bucureşti, 1980.
- Dumistrăcel, *Expr. rom.* = Stelian Dumistrăcel, *Expresii româneşti*, Editura Institutul European, Iaşi, 1997.
- Dumistrăcel Stelian, *Până-n pânzele albe. Dicţionar de expresii româneşti*, ed. a II-a, Editura Institutul European, Iaşi, 2001.
- Eliade Mircea, *De la Zamolxis la Genghis-han*, Bucureşti, 1980.
- Ernout-Meillet = A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. III, Paris, 1951.
- Evseev, *Dicţionar* = Ivan Evseev, *Dicţionar de magie, demonologie şi mitologie românească*, Timişoara, 1997.
- FD = „Fonetică şi dialectologie", I, Bucureşti, 1958 ş.u.
- Fischer, *Lat. dun.* = I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985.
- Frăţilă, *Lex. şi top.* = Vasile Frăţilă, *Lexicologie şi toponimie românească*, Editura Facla, Timişoara, 1987.
- Frăţilă, Vasile, *Etimologii. Istoria unor cuvinte*, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2000.
- Francu, Candrea, *Rotacism* = T. Frâncu şi G. Candrea, *Rotacismul la moţi şi istrieni*, Bucureşti, 1886.

• Frâncu, Candrea, *Moții* = T. Frâncu și G. Candrea, *Românii din Munții Apuseni (Moții)*, București, 1888.

• FS = *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1980.

• Georges = Karl Ernst Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*, I-II, Leipzig, 1879-1880.

• Georgiev, *Trakite* = Vladimir Georgiev, *Trakite i tehniiat ezik*, Sofia, 1977.

• Gheție, *Dialectologia* = Ion Gheție, *Introducere în dialectologia istorică românească*, Editura Academiei, București, 1994.

• Gheție Ion și Mareș Alexandru, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.

• Ghinoiu Ion, *Vârstele timpului*, Editura Meridiane, București, 1988.

• Ghinoiu, Obiceiuri = Ion Ghinoiu, *Obiceiuri populare de peste an. Dicționar*, București, 1997.

• Gilliéron J., *Généalogie des mots qui désignent l'abeille d'après L'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918.

• Giordano = Emanuele Giordano, *Dizionario degli albanesi d'Italia*, edizioni Paoline, Bari, 1963.

• Giuglea George, *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, București, 1988.

• Giurescu Constantin C, *Istoria românilor*, I, ed. a III-a, 1938.

• Giurescu Constantin C., *Istoria pădurii românești*, Editura Ceres, București, 1975.

• *Glosar Olt.* = Academia Republicii Socialiste România, *Glosar dialectal Oltenia*, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu și Magdalena Vulpe, București, 1967.

• Goicu Simona, *Termeni creștini în onomastica românească*, Timișoara, 1999.

• Goicu Viorica, *Contribuții la onomastica istorică*, Timișoara, 2001.

• Gradea Pia, *Termeni pentru „bellum" în Atlasul lingvistic român*, în CL, VIII, 2, 1963, p. 245.

• Graur, ML = Al. Graur, *Mélanges linguistiques*, I-II, Paris, 1933.

• Graur Al., *Etimologii românești*, București, 1963.

• Graur Al., *La romanité du roumain*, București, 1965.

• Graur, *Tendințe* = Al. Graur, *Tendințe actuale ale limbii române*, București, 1968.

• Graur Al., *Alte etimologii românești*, București, 1975.

• Graur Al., *Cuvinte înrudite*, București, 1980.

• GS = „Grai și suflet", revista Institutului de filologie și folclor, I-VII, București, 1923-1937.

• Guțu = G. Guțu, *Dicționar latin-român*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.

• Hasdeu, AIR = B. P. Hasdeu, „Arhiva istorică a României", I-IV, București, 1864-1868.

• Hasdeu, EMR = B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, I-III, ed. Gr. Brâncuș, Editura Minerva, București, 1972-1976.

• Hasdeu, CB = B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I-III, ed. Gh. Mihăilă, București, 1983.

• Hasdeu B.P., *Istoria critică a românilor*, ediție îngrijită de Gr. Brâncuș, Editura Minerva, București, 1984; reeditat în 1999 la Editura Teora.

• Hasdeu B.P., *Studii de lingvistică și filologie*, I-II, ediție îngrijită de Gr. Brâncuș, Editura Minerva, București, 1988.

• Herseni Traian, *Forme străvechi de cultură poporană românească*, Cluj-Napoca, 1977.

• Hristea, *Probl. etim.* = Th. Hristea, *Probleme de etimologie*, București, 1968.

• ILR = Academia Română, *Istoria limbii române*, I, 1965, II, 1969.

• *Inst. feud.* = *Instituții feudale din Țările Române.* Dicționar elaborat de Inst. de istorie „N. Iorga", coordonatori O. Sachelarie și N. Stoicescu, introducere Valentin Al. Georgescu, București, 1988.

• Ionescu I.D., *Glosar din județul Gorj*, în BPh, VI, 1937, p. 207.

• Ionescu, MEO = Christian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, București, 1975.

• Ionică Ion, *Terminologia casei în limba română (pe baza ALR)*, în SCL, XVII, 4, 1966, p.435 ș.u.

• Ioniță Vasile, *Metafore ale graiurilor din Banat*, Editura Facla, Timișoara, 1985.

• Iordan Iorgu, *Lingvistica romanică, evoluție, curente, metode*, București, 1962.

• Iordan, *Top. rom.* = Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, 1963.

- Iordan Iorgu, *Stilistica limbii române*, ed. a II-a, Bucureşti, 1972.
- Iordan, DNFR = Iorgu Iordan, *Dicţionarul numelor de familie româneşti*, Bucureşti, 1983.
- Ismajli Rexhep, *Mihai Eminescu, Ylli i dritës* (= Luceafărul), traducere în albaneză de Rexhep Ismajli, Prishtinë, 1976.
- Ivănescu, ILR = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980.
- Lambrior Al., *Studii de lingvistică şi folcloristică*, ediţie îngrijită de Ion Nuţă, 1976.
- LB = „Linguistique balkanique" (Balkanska ezikoznanie), Bălgarska Akademiia na naukite, Sofia, 1959 ş.u.
- Leotti = Angelo Leotti, *Dizionario albanese-italiano*, Instituto per l'Europa Orientale, Roma, 1937.
- *Lex. bud.* = *Lexicon românesc-latinesc-unguresc-nemţesc, care de mai mulţi autori in cursul a treizeci şi mai multor ani s-au lucrat*, Buda, 1825.
- LM = A.T.Laurian şi I.C.Massim, *Dicţionarul limbei române*, I-II, Societatea Academică Română, Bucureşti, 1871-1876; III: *Glosariu care cuprinde vorbele din limba română străine prin originea sau forma lor, cum şi cele de origine înduioasă*, Bucureşti, 1871.
- LR = „Limba română", I, Bucureşti, 1952 ş.u.
- Marian, *Nunta* = S. Fl. Marian, *Nunta la români*, Bucureşti, 1890.
- Marian, *Înmormânt.* = S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români*, Bucureşti, 1892.
- Marin – Mărgărit, *Glosar* = Maria Marin – Iulia Mărgărit, *Glosar dialectal Muntenia*, Academia Română, Institutul de fonetică şi dialectologie „Al. Rosetti", Editura Academiei, Bucureşti, 1999.
- MDGR = *Marele dicţionar geografic al României întocmit şi prelucrat după dicţionarele parţiale pe judeţe*, vol. I-V, Bucureşti, 1898-1902.
- Meillet Antoine, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1965.
- Meyer, EWA = Gustav Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg, 1891.
- Meyer-Lübke, REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, ed. a III-a, Heidelberg, 1935.
- Mihail Zamfira, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*, Bucureşti, 2000.

- Mihăescu, *Lat.dun.* = H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Bucureşti, 1960.
- Mihăescu, *Infl.gr.* = H. Mihăescu, *Influenţa grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, Bucureşti, 1966.
- Mihăescu, *Romanité* = H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993.
- Mihăilă, Împrumuturi = G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, Bucureşti, 1960.
- Mihăilă, DLRV = G. Mihăilă, *Dicţionar al limbii române vechi (sfârşitul sec. al X-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, Bucureşti, 1974.
- Moxa, *Cronica* = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediţie critică de G. Mihăilă, Editura Minerva, Bucureşti, 1989.
- Neculce, *Let.*= Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie critică de Iorgu Iordan, Bucureşti, 1959.
- Niculescu Al., *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, I-II, Bucureşti, 1965-1970.
- Omagiu Iordan = Academia RPR, *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Editura Academiei, 1958.
- Omagiu Rosetti = Academia RSR, *Omagiu lui Al.Rosetti la 70 de ani*, Editura Academiei, 1965.
- Orza Rodica, *Nume vechi ale lunilor în limba română pe baza Atlasului Lingvistic Român*, CL, IX, 2, 1964, p. 282 –300.
- Osiac E.B., *Sentimentul dorului în poezia română, spaniolă şi portugheză*, Bucureşti, 1972.
- Pamfile Tudor, *Sărbătorile de vară la români. Studiu etnografic*, Bucureşti, 1910.
- Panaitescu P.P., *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială*, Bucureşti, 1947.
- Panaitescu P.P., *Obştea ţărăn.* = P.P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova. Orânduirea feudală*, Bucureşti, 1964.
- Panaitescu P.P., *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965.
- Papahagi, DDA = Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân (general şi etimologic)*, ed. a II-a, Bucureşti, 1974.
- Papahagi Tache, *Mic dicţionar folcloric*, Bucureşti, 1979.

- Papahagi T., *Grai, folklor, etnografie*, ediţie de Valeriu Rusu, Editura Minerva, Bucureşti, 1981.
- Papahagi Tache, *Dispariţii şi suprapuneri lexicale*, în GS, III, 1, p. 88.
- Paşca Ştefan. *Nume de persoane şi nume de animale în Ţara Oltului*, Bucureşti, 1936.
- Paşca Ştefan, *Contribuţii la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1-4, 1956, p. 80.
- Pârvan Vasile, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului dacoroman*, Bucureşti, 1911.
- Pârvan Vasile, *Getica*, ed. îngrijită de Radu Florescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1982.
- Petrovici, ALRT = Emil Petrovici, *Texte dialectale*, Sibiu-Leipzig, 1943.
- Petrovici, SDT = Emil Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti, 1970.
- Philippide, OR = Al. Philippide, *Originea românilor*, I-II, Iaşi, 1923, 1927.
- Plasari Aurel, *Malli në poezinë shqiptare, rumune etj.* în vol. *Don Kishoti zbret në Shqipëri*, Tirana, 1990.
- PO = *Palia de la Orăştie*, 1581-1582, ediţie îngrijită de Viorica Pamfil, Bucureşti, 1968.
- Pop Sever, *Recueil posthume de linguistique et philologie*, Societas Academica Dacoromana, „Acta philologica", IV, Roma, 1966.
- Popescu Radu, *Graiul gorjenilor de lângă munte*, Craiova, 1980.
- Popescu-Spineni Marin, *România în izvoare geografice şi cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, Bucureşti, 1978.
- Potra George, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti*, Bucureşti, 1982.
- *Pravila Ritorului Lucaci* (1581), ediţie îngrijită de I. Rizescu, Bucureşti, 1971.
- *Ps. sch.* = I.A. Candrea, *Psaltirea Scheiană, comparată cu alte psaltiri din sec. XVI-XVII traduse din slavoneşte*, II, Bucureşti, 1916.
- Puşcariu, ELR = Sextil Puşcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj – Bucureşti, 1937.
- Puşcariu Sextil, *Limba română*, I. *Privire generală*, Bucureşti, 1940; II. *Rostirea*, 1959.
- Puşcariu Sextil, *Cercetări şi studii*, Bucureşti, 1974.

- Rădulescu Codin şi Mihalache D., *Sărbătorile poporului român*, Academia Română, Bucureşti, 1909.
- Rădulescu Ion Heliade, *Opere*, II, ed. D.Popovici, Bucureşti, 1943.
- Rigutini-Fanfani, *Vocabulario italiano della lingua parlata*, Firenze, 1893.
- Rosetti, ILR = Al.Rosetti, *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1986.
- Russu, *Etn.rom.* = I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, Bucureşti, 1981.
- Ruxăndoiu-Ionescu L., Călăraşu Cristina, *Termeni româneşti care desemnează noţiunea „porumbar" („prunellier") pe baza materialului pentru ALE*, în „Studii de dialectologie", Timişoara, 1984, p. 125 ş.u.
- Sala, *Contrib.* = Marius Sala, *Contribuţii la fonetica istorică a limbii române*, Editura Academiei, Bucureşti, 1970.
- Sala et alii, *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, Bucureşti, 1988.
- Sala Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, Bucureşti, 1999.
- Sandfeld, *Ling. balk.* = Kristian Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.
- SCL = „Studii şi cercetări lingvistice", Bucureşti, 1950 ş.u.
- Scurtu, *Term. înrud.* = Vasile Scurtu, *Termeni de înrudire în limba română*, Bucureşti, 1966.
- SF = „Studime filologjike", Universiteti shtetëror i Tiranës < continuare la BUT >, Tiranë, 1964 ş.u.
- Stan I., *Problèmes d'onomasiologie romane. Autour de la terminologie du bâtiment*, în RRL, IX, 6, 1964, p. 625, ş.u.
- Stoicescu, *Continuitatea* = N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, Bucureşti, 1980.
- Suciu Coriolan, *Dicţionarul istoric al localităţilor din Transilvania*, I-II, Bucureşti, 1967-1968.
- Şăineanu, *Semasiologia* = Lazăr Şăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbei române*, Bucureşti, 1887.
- Şăineanu, DU = Lazăr Şăineanu, *Dicţionar universal al limbei române*, ed. a II-a, Craiova, 1908.
- Şăineanu Lazăr, *Basmele românilor*, Editura Minerva, Bucureşti, 1978.
- Ştefan Ion, *Cuvântul „femeie" în limba română*, în LR, XVI, 1967, 2, p. 159 ş.u.

- Teaha Teofil, *Graiul din Valea Crişului Negru,* Bucureşti, 1961.
- TDRG = dr. H. Tiktin, *Dicţionar român-german,* Imprimeria statului, Bucureşti, 1903-1925.
- Teodorescu, P.P. = G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române,* Bucureşti, 1885.
- Todoran, *Contrib.* = Romulus Todoran, *Contribuţii de dialectologie română,* Bucureşti, 1984.
- Tohăneanu G. şi Teodor Bulza, *O seamă de cuvinte româneşti,* Editura Facla, Timişoara, 1976.
- Tohăneanu, *Cuv.rom.* = Gh. Tohăneanu, *Cuvinte româneşti,* Editura Facla, Timişoara, 1986.
- *Tratat de dialectologie românească,* coord. Valeriu Rusu, Craiova, 1984.
- Ureche, *Let.* = Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei,* ediţie îngrijită de P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1955.
- Vătăşescu Cătălina, *Termeni de origine latină referitori la tors în română şi albaneză,* în „Sud-Estul şi Contextul european", IX, 1998, p.32.
- Vătăşescu, *Vocab.* = Cătălina Vătăşescu, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparaţie cu româna,* Institutul de Tracologie, Bucureşti, 1997.
- Vrabie, *Etim.* = Emil Vrabie, *Etimologii româneşti şi străine,* Bucureşti, 2001.
- Vuia R., *Originea jocului de căluşari,* în DR, II, p. 215 ş.u.
- Vulcănescu Romulus, *Mitologie română,* Bucureşti, 1985.
- Wald L. şi Sluşanschi D., *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene,* Bucureşti, 1987.
- Wartburg, FEW = Walter von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch,* Bonn, Tübingen, Basel, 1929 ş.u.
- ZRPh = „Zeitschrift für romanische Philologie", hgg. v, Gustav Gröber, Halle, 1877 ş.u.

SUMAR

Redactor: Cosmin COMARNESCU
Tehnoredactor: Brînduşa DINESCU
Cornelia PRODAN
Coperta: Cornelia PRODAN

Bun de tipar: 27.02.2004; Coli tipar: 13,25
Format: 16/61x86

Editura şi Tipografia Fundaţiei *România de Mâine*
Splaiul Independenţei nr. 313, Bucureşti, Sector 6, O. P. 83
Tel./Fax: 410 43 80; www.spiruharet.ro
e-mail: contact@edituraromaniademaine.ro